

ТОЛИБЖОН РУЗИБОЕВ

ТАХМИС: ГЕНЕЗИС,
ТАДРИЖ ВА ПОЭТИКА

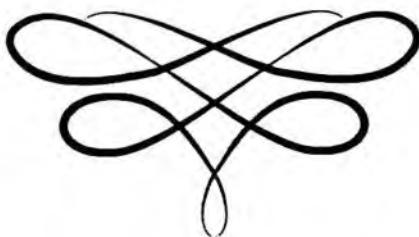

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТОЛИБЖОН РУЗИБОЕВ

ТАХМИС: ГЕНЕЗИС,
ТАДРИЖ ВА ПОЭТИКА

“BOOKMANY PRINT”
ТОШКЕНТ – 2022

УЎК: 821.512.133.09-1

КБК: 83.3(5Ў)

Р 86

ISBN 978-9943-8396-3-2

Рузибоев, Толибжон

Тахмис: генезис, тадриж ва поэтика [Матн] : монография /
Т. Рузибоев. – Тошкент: Bookmany print, 2022. – 144 бет.

Мухаммас ва тахмис ўзбек мумтоз ҳамда замонавий адабиёти-
нинг кенг тарқалган шеърий жанрларидандир. Илмий манбаларга
караганда, бу жанрлар ўзбек ёзма адабиётида XIV – XV асрлар
оралиғида шаклланган ва кейинги даврларда анча кенг тарқалган.
Мазкур рисолада ўзбек ва жаҳон адабиётида тахмиснинг вужудга
келиш тарихи, жанр хусусиятлари, поэтикаси, шаклан тахмисга яқин
бўлган бошқа шеърий жанрлар, уларнинг ўзаро муштарак ва фарқли
томонлари ҳақида баҳс юритилган. Муаллиф мазкур муаммонинг
адабиётшуносликда ўрганилган жиҳатларини тадқиқ этиш билан
бир қаторда, изланишлар натижасида чиқарган илмий-назарий
хуносаларини муайян изчилликда байён этади.

Монография филологлар, жумладан, адабиётшунослар, илмий
тадқиқотчилар, талабалар ва адабиёт мухлислари учун мўлжалланган.

Масъул мухаррир:

Х.ЖЎРАЕВ – филология фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

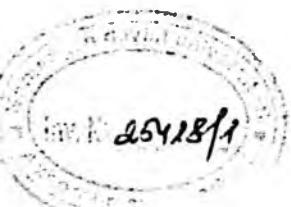
М.СУЛАЙМОНОВ – филология фанлари номзоди, доцент.

Ф.КАРИМОВА – филология фанлари номзоди, доцент.

Мазкур монография Наманган давлат университети ўзбек адабиётшунос-
лиги кафедрасининг 2022 йил 10 июнаги 14-сонли йигилишида мухокама
қилинган ва нашрга тавсия этилган.

© Рузибоев Т.

© “Bookmany print” нашриёти, 2022.

Уибу монография
Наманган давлат университетининг
80 йиллик юбилейига багишланади.

МУҚАДДИМА

Ўзбек адабиётшунослигига мумтоз адабий жанрлар хилмажиллиги, уларнинг ҳар бир давр адабиётида тутган ўрни, ҳар бирининг алоҳида бадиий-эстетик ҳодиса сифатида ўзига хос шаклий-мазмуний, маънавий-маърифий қирралари анча чуқур тадқиқ этилган, ҳар бир жанрнинг генезиси, илмий-назарий асослари ҳақида муайян изланишлар амалга оширилган ҳамда хulosалар тўплланган. Лекин шунга қарамай, бу борадаги тадқиқотлар ҳар жиҳатдан якунига етган деб айтишга ҳам ҳали эрта. Чунки ҳар бир адабий ҳодиса ўз шаклий ва мазмуний қурилишига кўра жуда кўп қирраларни қамраб оладики, улар қанча ёритилгани сари, шунча чуқурлашиб бораверади, натижада бир адабий жанр ҳақида ўнлаб илмий-назарий хulosалар чиқариш имкони вужудга келади.

Маълумки, ҳар бир адабий жанр шаклланиш жараённида алоҳида бадиий-эстетик ҳодиса сифатида ўзига хос тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтади. Дастроб бирор ҳалқ оғзаки ёки ёзма адабиётида вужудга келиб, адабий алоқалар, адабий таъсир ва бадиий таржималар орқали бошқа ҳалқлар адабиётидан ҳам ўрин ола бошлайди. Бу жараён айрим жанрлардаги анъанавийликни саклаб қолиш билан бир қаторда уларга ҳар бир ҳалқ адабий тили ва бадиий адабиёти, дунёқараши ва бадиий-эстетик тафаккури, маънавий-маърифий қарашлари билан боғлиқ ҳолда ўзига хос ўзгаришлар киритилишига ҳам сабаб бўлади.

Шу жиҳатдан караганда, ўзбек адабиётида мусаммат туркумига кирувчи жанрларни тадқиқ этиш бу борадаги айрим муаммоли масалаларни ижобий ҳал этиш, уларнинг генезиси, назарий асослари, тарихий такомил жараёни ҳақида муайян хulosалар чиқаришга ёрдам беради. Зоро, мусаммат туркумидаги шеърий жанрлар ўзбек ҳалқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётида ҳам ўзига хос мавқега эгадир. Мусамматларнинг бизгача шаклан ва мазмунан мукаммал

намуналари етиб келган. Бугун ҳам давом эттирилаётган анъаналар эса уларнинг адабиётимиздан, бадий сўз усталари ижодидан муқим ўрин олгани ва борган сари тараққий этиб бораётганидан ҳам далолат беради.

Бугунги кунда жуда қадимий тарихга эга бўлган ўзбек мумтоз адабиёти дурдоналари орасида мусамматлар жаҳон адабиёти бебаҳо хазинасининг ажралмас бир қисми сифатида башариятнинг маънавий-маърифий юксалиши, кишилар онгига улкан инсонпарварлик, ҳалқлар дўстлиги, ўзаро тинч-тотув ҳаёт кечириш каби ғояларни сингдиришда, турли миллатлар адабиётлари орасида адабий таъсир ва адабий алоқаларни йўлга кўйишда муҳим аҳамиятга эга. Аждодлар бадий тафаккури дурдоналари бўлган бу асарлар сарчашмалари, тарихи ва теран илдизларини ўрганиш, уларнинг шаклий ва мазмуний жиҳатларини ҳар тарафлама тадқиқ этиш ҳамда ёш авлод онгига сингдириш, уларда ватанга, ҳалққа ва ижодга меҳр-муҳаббат туйгусини уйғотишга, бадий сўз ва унинг қудрати, бекиёс гўзаллиги, олмосдай серқирра жилолари, инсониятнинг илмий-маърифий, маънавий-эстетик юксалишида тутган ўрни ҳақида маълумот бериш давр талабидир. Зоро, Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “...бой тарихий, илмий, маънавий-интеллектуал меросимизни сақлаш, илмий таҳлил қилиш, унинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти ҳақида соҳа мутахассисларига, тегишли таълим йўналишларида таҳсил олаётган ўқувчи ва талабаларга батафсил маълумот бериб бориш, буюк аллома ва мутафаккирларимиз асарларини дунё ҳамжамияти ўртасида кенг тарғиб этиш, замонавий илм-фан, маънавият ва амалиёт ривожида ундан самарали фойдаланиш ва келгуси авлодларга етказиш”¹ жуда муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, ҳар бир давр бадий тафаккур тарзи бошқаларидан ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Унинг бадий адабиёт тараққиётида тутган ўрни, ўзидан олдинги илгор ижодий тажрибаларни ўрганиш, уларни умумлаштириш, муайян хulosалар чиқа-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги “Қадомий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб килиш тизимини янада тақомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995-сонли Қарори:// «Халқ сўзи» газетаси. 2017 йил 25 майдаги 103 (6797)-сон.

риш ва шу асосда бадиий ижоднинг янги қирраларини кашф этиш, ўзидан кейинги адабий жараёнга ҳам муайян даражада таъсир ўтказиш даражаси билан белгиланади. Бугун адабиётшунослигимиз олдида “...халқимизнинг кўп асрлик маданий, илмий-маърифий ва бадиий тафаккури, интеллектуал салоҳиятининг ёрқин ва бебаҳо маҳсули бўлган ўзбек тилини тарғиб қилиш ҳамда ўзбек тилшунослиги соҳасида фундаментал ва амалий тадқиқотларни ривожлантириш”² каби муҳим вазифалар турибди. Қолаверса, “Алишер Навоий асарларида теран ифода топган миллий ва умуминсоний гояларнинг жаҳон тамаддунида тутган ўрнини ҳамда ўсиб келаётган ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, улар қалбида юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашдаги бекёс аҳамиятини назарда тутиб, шунингдек, улуғ шоир ва мутафаккирнинг адабий-илмий меросини мамлакатимизда ва халқаро миқёсда янада чукур тадқиқ қилиш ва кенг тарғиб этиш мақсади”³ ҳам шуни тақозо этади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунгача адабиётшунослигимизда мусаммат туркумига киритилган шеърий асарлар, жумладан, мухаммас ва тахмис жанрининг ўзига хос ҳусусиятлари, композицион тузилиши, бадиий-эстетик мазмуни, поэтикаси, тадрижий такомили, бу борадаги анъанавийлик ва новаторлик ҳақидаги илмий-назарий қарашлар етарлича эмас.

Бугунги ўзбек адабиётшунослигига бадиий асарларнинг сиёсий қарашлардан холи бўлган янгича талқинини яратишга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мазкур монография мусамматнинг бир тури саналган мухаммас ва тахмис жанри поэтикасини замон талаблари асосида атрофлича чуқур ўрганишга қаратилган.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2020 йил 11 мартағи “Ўзбек тили ва адабиёти бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 139-сон карори. (*Конун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.03.2020 й., 09/20/139/0283-сон*)

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевининг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий тавалудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПК-4865-сон Карори, (*Конун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.10.2020 й., 07/20/4865/1395-сон*)

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУХАММАС ВА ТАХМИС

Генезис масалалари

Адабиётшуносликда ўзбек мумтоз шеъриятининг қатор лирик шакллари ва уларнинг тараққиёт босқичларини ўрганишга ҳамиша катта эътибор қаратилган. Бугун бу муаммони янада чуқурроқ ўрганиш давр талабларидан бирига айланди. Бу, аввало, мустақиллик даври шеъритида шакл ва мазмунга хос изланишлар мазмунмоҳияти билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, мумтоз шеърият, хусусан, ундаги қатор адабий-эстетик ҳодисаларга бой адабиёт тарихи орқали ҳалқ миллий тафаккури тадрижини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Мухаммас ва тахмислар ҳам бошқа мумтоз шеърий жанрлар каби жуда узоқ тарихий тараққиёт босқичини бошидан кечирган. Ҳар қандай бадиий-эстетик ҳодисага хос хусусиятлар келиб чиқиш тарихи номланишида ҳам акс этади. Шунинг учун мухаммас ва тахмис жанрлари генезисини аниқлашда ҳам дастлаб уларни ифодаловчи атамалар ҳақида фикр юритиш зарур. Бир қатор илмий манбаларда ҳар бир банди беш мисрадан иборат бўлган шеърга нисбатан мухаммас атамаси қўлланган. Мухаммас арабча (**مخمس**)дан олинган бўлиб, бешлик бандли шеърий жанрларни шаклий томондан бирлаштиради ва мусаммат туркумиға кирувчи шеърий жанрларнинг бир тури сифатида талқин этилади. Жумладан, Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун-ул балоға” асарининг “Ал-навъу-с-собеун фил баёну-л-мусаммат” бобида шундай дейилган: “Мусаммати мухаммас беш мисраъ бўлур. Тўрт мисраънинг охиринда сажъ қилиб бешинчи мисраъда асл қофияга ружу қилурлар.

Мисоли бу навъ эрур:

Ғамзанг ўқина қилди сипар ҳуру пари жон,
Қўқ ахли бўлур кўрса қошинг ёсини қурбон,
Лаълинг ғамида кўздин оқар шому сахар қон,
Бу жавру жафо ким қиладур жонима ҳижрон,
Ўлмак бу тириклиқдин ўлубтур манга осон...”⁴

⁴ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. //Ўзбек тили ва адабиёти. – 2002, 2-сон. – Б. 84.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида “Мавлоно Мұхаммад Табодгоний (804 (1401-1402) – 891/1482-83) араб шоири Каъба Ибни Зұхайрнинг (VII аср) асари «Қасидан Бурда»ни мухаммас қилибдур» деса, яна бир ўринда «Шайх Камоли Турбатий – күп диккатлик, табълик киши эрди. Хожа Ҳофиз газалларидин күп мухаммас қилибдур»,⁵ шунингдек, шоир “Бадоеъ ул-бидоя” девони дебочасида ўз шеърияти жанрларини санаб ўтар экан тахмислари ҳақида “руҳафзо мухаммаслар”⁶ дея маълумот беради. XX аср бошларида Абдурауф Фитрат ҳам мухаммас ва тахмис атамаларини аралаш ишлатади ҳамда мухаммас жанри ҳақида сўз юритиб, Ҳусайнининг Навоий газалига тахмисидан икки бандини мисол келтиради.⁷ Адабиётшунос Ёкубжон Исҳоқов ҳам шундай фикр билдиради. Шунингдек, у бешлик бандли шеърларнинг мухаммас-қасида, мухаммас-мувашшаҳ, муламмаъ-мухаммас, мустазодга тахмис каби турларига ҳам тўхталади.⁸

Ўзбек адабиётшунослигига оид яна бир қатор илмий манбалар ва лугатларда ҳам мухаммас мусаммат туркумига мансуб жанр номи сифатида эътироф этилади.⁹ “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси”да айнан шундай талқин берилган.¹⁰ “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да мухаммас – арабча геометрик шакл маъносидаги “беш бурчакли”, “бешлик”, “бешталик” маъноларини англатиши, шунингдек, мумтоз шеърият намунаси эканлиги ҳам қайд этилган¹¹. Бу атама тожик тилидаги айрим манбаларда “бешлик” (панҷгона) номи билан юритилади ва ҳар бир банди беш мисрадан иборат шеър эканлиги айтилади.¹² Жумладан, “Фарҳангги забони тоҷики”да ҳам “бешлик”

⁵ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 35.

⁶ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 20 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 20.

⁷ Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Таъланган асарлар 5 жилдлик. 4-жилд.– Тошкент: Маънавият, 2006. – Б. 42.

⁸ Исҳоқов Ҷ. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “O’zbekiston”, 2014. – Б. 100-128.

⁹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 222

¹⁰ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 6-том. М ҳарфи. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2003. – Б. 167.

¹¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. 2-жилд. М ҳарфи. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 656.

¹² Воҳидов А. (мураттиб) Калима ва маъни он. – Самарканд, 2019. – С. 76.

(панчгона), беш бурчак (панчгўша), беш ёнли (панчпахлў) маънолари билан изоҳланган¹³. Араб тилидаги манбаларда мухаммас атамаси геометрик шакл тушунчасини англатиб, “беш руқидан иборат бўлган шакл”, “бешта тенг томондан иборат бўлган геометрик шакл”, шунингдек, “оғирлик кўтарувчи мослама” каби маъноларни англатиши таъкидланади¹⁴. Рус адабиётшунослиги манбаларида мухаммас (таксис) араб тилидан “бешланган” (“упятерённый”) деб таржима қилинган.¹⁵ Адабиётшунос Д.Юсупова ҳам такхис ғазални бешлантириш асосида яратилишини таъкидлайди.¹⁶ Турк адабиётшунослигига доир айрим манбаларда ҳам мухаммас ҳар бир банди беш мисрадан иборат шеър сифатида талкин этилса, такхис: “Sözlük anlamı “beşleme, beşli dıguma getirme”dir”¹⁷ (“бешлантириш”, “беш мисралига келтириш”), – дейилади. Тожик адабиётшунослигига такхис – “шеъри мухаммас соҳтан” (мухаммас шаклидаги шеър тузиш) сифатида изоҳланади¹⁸.

Адабиётшунос Анвар Ҳожиахмедов мухаммасларни шаклий хусусиятларига кўра икки турга ажратади: “...кейинги бандларнинг бешинчи мисралари биринчи банд билан қофияланнибина келса, бундай шеърларни муздавиж мухаммас... Охирги мисралар биринчи банд билан қофияланган ҳолда барча бандларда айнан такрорланиб келса, мутакаррир мухаммас саналади”.¹⁹ Олим бу ўринда уларни такхис ва мустакил мухаммас каби турларга ажратмайди ҳамда ўзбек адабиётида биринчи шаклдаги мухаммас тури кўп учрашини қайд этади. Турк адабиётшуноси Ниҳад Сами Банарли ҳам мухаммас беш мисрали бандларда айтиладиган назм шакли эканлигини ва шаклан юқоридаги каби номланишини айтиб, иккинчи тур мухаммаслар

¹³ Фарҳангти забони тоҷики. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. – Москва: Нашриёти «Советская энциклопедия», 1969. – Сах. 781

جبران مسعود. الرائد. معجم لغوي عصري. – بيروت: لبنان، دار العلم للطباعين، ١٩٧٢. – ص. ١١٢.

¹⁵ Большая Советская Энциклопедия. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse111639/Мухаммас>

¹⁶ Юсупова Д. Ўзбек мұмтоз ва миллий үйғониш адабиёти (Алшыр Навонӣ даври). – Тошкент: Тамаддун, 2016. – Б. 53.

¹⁷ <http://www.mehmeteminturkiyilmaz.com.tr/i/2011/divan-siirinde-kullanilan-nazim-sekilleri-ve-turleri/>

¹⁸ Фарҳангти забони тоҷики. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. – Москва: Нашриёти «Советская энциклопедия», 1969. – Сах. 342.

¹⁹ Ҳожиахмедов А. Мұмтоз бадиият лугати. Адабий жанрлар, шеър санъатлари, аруз ва кофия. – Тошкент: Янги аср, 2008. – Б. 75.

турк адабиётида мураббा шаклида вужудга келган шарқи жанрига үхшашлигини таъкидлайди ҳамда Авни тахаллуси билан ижод қилган Фатиҳ Султан Меҳмеднинг (1432-1481) “қўнгил” радифли назира мухаммасидан мисол келтиради.²⁰ Шунингдек, у байтнинг олдига уч мисра орттилса, тахмис деб аталувчи жанр вужудга келишини таъкидлайди ҳамда бешлик шаклидаги яна бир шеърий жанрни таштир деб номлайди. Олимнинг фикрича, таштир адабий атама сифатида ғазал байтининг биринчи ва иккинчи мисралари орасига икки, уч ёки тўрт мисра орттириб, мураббাъ, мухаммас ёки мусаддас шаклига келтиришни англатади. У таштирганинг яна бир номи муттарраф эканлигини ҳам айтиб ўтади. Муттарраф боши қўйруғи қора, танасининг ўртаси очик рангли от, шеърда эса банднинг биринчи ва охирги мисраси бошқа шоирники, ўртадаги мисралар эса таштир муаллифига тегишли эканлигини билдиради²¹. Ниҳад Сами Банарли бу жанрнинг энг гўзал намуналари XVIII асрда яшаган Нодим (1681-1730) девонида учрашини таъкидлаб, унинг Иззат Али Пошо ғазалига bogлагan таштирини мисол сифатида келтирган:

**Derdin nedir gönül sana bir hâlet olmasun
Bîmâr eden bu gûne seni râhat olmasun
Bizden tesettür etme abes kûlfet olmasun
Bicâ tabibe varmağa biç hâcet olmasun
Sad el-hazer sevdığın ol âfet olmasun²²**

Таржимаси:

Дардинг недур, қўнгул, санга бир ҳолат ўлмасун,
Бемор этар бу кунга сени роҳат ўлмасун,
Биздан ўзинг яширма, абас кулфат ўлмасун,
Бежо табибга бормога ҳеч ҳожат ўлмасун,
Юз алҳазар севганинг ул офат ўлмасун... ²³

²⁰ Banarlı Nihat Sâmi. Resimli türk edebiyâtı târihi. I. – İstanbul: Millî eğitim basimevi, 1983. – В. 208.

²¹ Шу асар. – Б. 209.

²² Шу асар. – Б. 210.

²³ Таржималар монография муаллифи Рузубоев Т. томонидан амалга оширилди.

Бошқирд олими С.Искандарова ҳам мухаммас ғазалдан ўсиб чиқкан, яъни ҳар бир банди бешлик мисралардан тузилган жанр эканлигини айтиб, унинг бандларидаги мисралар: а-а-а-а-а, б-б-б-б...; а-а-а-б-б... тарзида қофияланиши мумкинлигини эътироф этади. Шунингдек, мухаммас икки хил усулда ёзилишини таъкидлаб, бандлари беш мисрадан иборат мустақил асарни **мухаммас**, бошқа шоир ёки ўз ғазали байтлари уч мисра билан тўлдирилган шеърни **тахмис** деб **хисоблайди**²⁴. Яна бир бошқирд адабиётшуноси И.Зубаирова таъкидлашича ҳам, таштир: “строфа төзчелечә алымы, икенсе авторзың гезел бейетенең ярымшиғырзары араһына авторзың ике яны ярымшиғыр кыстырып ебереүе”²⁵ (банд тузилишига кўра ғазал байтининг мисралари орасига иккинчи муаллифнинг икки янги мисрани қўшишидир). Худди шундай фикр бошқа бир манбада ҳам келтирилади: “Араб мусаммати сарчашмалари ва унинг тахмис ва таштир каби турларини, ҳар икки истилоҳ ҳам беш қисмдан иборатлилик, иккинчиси эса бундан ташқари бир нарсани иккига ажратиш маъноларини билдирадики, дастлаб араб тилидаги Андалус Испан адабиётида кўзга ташланади. Аксар тадқиқотчилар араб адабиётида мусамматларнинг пайдо бўлиши IX аср охирларида Андалус “мувашшаҳот” (“боғланган”) жанри вужудга келиши билан бошланганини айтишади. Ўша пайтгача шеърнинг бу шакли араблар учун бегона эди. Унинг асосчиси сифатида араб тилида ижод қилган Испания шоири Муқаддам ибни Муоъфа тилга олинади”²⁶. Шу жиҳатдан қараганда, турк адабиётидаги таштир ҳам шу йўл билан пайдо бўлганлигига ишонч ҳосил қиласиз. Фақат бунда, юқорида кўриб ўтганимиздек, тахмис каби асос байтнинг биринчи мисраси қофия ва вазнига мослаб уч мисра ортирилган.

²⁴ Искандарова С.А. Стrophicеские формы аруза в тюркско-башкирской поэзии начала XX века Урал – Алтай: через века в будущее: Материалы IV Всероссийской научной конференции, посвященной III Всемирному курултаю башкир. – Уфа, 2010. – С 131.

²⁵ Зубаирова И.Г. Литературоведческая терминология в башкирском языке. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Уфа: Башкирский государственный университет, 2016. – Б. 342.

²⁶ Абдулатторов А. Заминаҳон арабӣ-испанӣ пайдоиши мусаммат. // Маҷаллаи илмий-назариявии «АҲБОРИ ДДҲБСТ» («Аҳбори Донишгоҳи давлатии ҳукук, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон») Сийосијаи илмҳон гуманийтарӣ. Октябр - декабр, №4 (52), 2012, – Сах. 209.

Таштири ҳақидағи маълумотлар бошқа манбаларда ҳам учрайди. Араб адабиётшунослигига таштири бирор шоир шеъридан байтнинг кофия ва вазнини сакланган ҳолда қисмларга – икки мисрага ажратилиб, ҳар бирига бир мисра қўшилиши айтилади. Бунда лафз ва маънонинг аслга мутаносиблигига эътибор бериш, мисраларга ажратишда байт таркибида заиф нозиклик ёки қўполлик бўлмаслиги, балки аслга зиёда жило ва маъно беришга интилиш лозимлиги таъкидланади.²⁷

Манбаларга қараганда, таштирининг келиб чиқиши ҳам асосан мамлуклар даври адабиётига тўғри келади. Араб адабиётида ёрқин из қолдирган ижодкор – мамлуклар даврининг истеъододли шоирларидан бири Сафиддин ал-Хиллий (1278–1349) ҳақида “... шеърлари, дабдабалик, самарасиз сўз ўйинлари, мавхумликдан холидир. Шоир қасиданинг анъанавий шаклини ўзгартириб, журъат билан уларнинг мувозанатини бузди, янги шакллар – таштири, тахмис ҳамда ҳалқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланиб, мувашшаҳ, қумо шаклларини ижодиётга киргизди ва новатор шоир сифатида араб шеърияти сахи-фаларида из қолдирди”,²⁸ – дея эътироф этилади. Мамлуклар даври адабиётига оид яна бир манбада Каъб ибн Зухайрнинг “Бурда”сидан бошлаб бурданавислик анъанаси араб адабиётининг алоҳида бир соҳасига айланганлиги ва ўша давр шоирлари бу йўналишда муораза, тазмин, таштири, тахмис, тасдис, тасбиъ, тасмин, татсиъ ва таъшир каби шеърий шаклларда ижод қилганлиги айтилади.²⁹ Бу анъана мусулмон ижодкорлар орасида кенг тарқалади. Аббос ал-Фавзи ад-Догистоний “Анис ал-ваҳд Тахмис ал-Бурда”си авар тилига «Анис ал-ваҳда би таштири таржимат ал-Бурда» (“Бурда қасидасининг таштири орқали ваҳдатга дўст тутиниш”) номи билан таржима қилинганлиги бунинг далилидир³⁰.

²⁷ جبران مسعود، الدراند. مجمـع لغـوي عـصـري - بيـروـت - لـبنـان، دار المـلـمـعـلـمـينـ ١٩٩٢ - صـ ٤٧٢.

²⁸ Ходжаева Р. Мамлуклар даврида адабий мухит. Шарқ классик филологияси илк тўплам. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – Б. 56.

²⁹ Сатторов И.Х. Омилҳои пайдоиш ва иштиҳори Қасидату-л-бурдан Ал-Бусирӣ. – Душанбе: Паёми доноишгоҳи омӯзгорӣ Нашрии Доноишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. – С. 216

³⁰ Османова М.Н. Казанская арабоязычная старопечатная книга в Дагестане (по материалам археографических экспедиций). Религиозная тематика в татарском книгопечатании

Юкорида келтирилган маълумотларга кўра бир қатор халклар шеъриятида мусаммат туркумига кирувчи бандлари беш мисрадан иборат шеърлар орасида таштири деб номланувчи тури ҳам мавжуд бўлиб, тахмисдан фарқли ўлароқ унинг асос ғазалга мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ каби шаклларида ҳам боғланиши мумкинлигини англаймиз.

Ўзбек адабиётшунослигида мусамматнинг таштири шакли ҳақида маълумотларни учратмадик. Бу атама айрим илмий манбаларда шеърий санъат сифатида талқин этилган. Атоуллоҳ Ҳусайнний “Бадоеъ ус-саное” асарининг “Лафзий гўзалликлар ўшул ҳукмдағи ва хат сувратига тааллуғ гўзалликлар баёнида” бобида: “Таштири андин иборатким, байтнинг ҳар мисранн икки бўлак қилурлар ва ул бўлакларни мусажжаъ этурлар ул шарт билаким, иккинчи мисрадаги икки бўлакнинг сажъи биринчи мисрадаги икки бўлакнинг сажъидан фарқ қилгай...”³¹ Асарда бу атаманинг луғавий маъноси ҳақидаги маълумот Ниҳад Сами Банарли қарашлари билан мос. Фақат Атоуллоҳ Ҳусайнний байтни бўлаклаш деганда ҳар бир мисранни ўз ички қофияси бор бўлакларга ажратишни назарда тутган. Биз кўриб чиққан бошқа манбаларда эса таштири байтни мисраларга ажратиш ва улар орасига мисралар қўшиш орқали мусаммат турини шакллантириш таъкидланмоқда. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов ҳам Атоуллоҳ Ҳусайнний қарашларига таянган ҳолда таштири “Синтаксик-стилистик усуллар”, “Қофия била алоқадор санъатлар” “Раддул қофия” туркумидаги шеърий санъатлардан бири сифатида талқин этади, аммо мисол келтирмайди³². Бундай ҳолат шеърий санъатлар ҳақида фикр билдирган бошқа адабиётшунослар қарашларида ҳам таъкидланган, лекин Атоуллоҳ Ҳусайнийдан бошқа ҳеч ким таштирга мисол келтирмаган. Шуларни ҳисобга олган ҳолда, таштири араб адабиётида мусаммат туркумига кирувчи шеърий жанрлар, шу жумладан, тахмис билан бир пайтда вужудга келган шеърий шакл деган хуло-

середины XIX в./Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филологические науки». Том 2 (68). № 3. 2016 г. – С. 254.

³¹ Атоуллоҳ Ҳусайнний. “Бадойиъ-у-санойиъ”. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.б. 68–69.

³² Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси (“Ҳазойин ул-маоний” асосида). – Тошкент: Фан, 1983. – Б.б. 107, 147.

сага келамиз. У бир қатор халқлар адабиётида мавжуд бўлган ҳолда, қандайдир сабабларга кўра ўзбек адабиётида қўлланилмаган бўлиши мумкин. Шунга қарамай, биз юқорида келтирган маълумотларимизга таянган ҳолда таштири алоҳида шеърий жанр сифатида талқин этдик.

Ниҳад Сами Банарли ҳар бир банди беш мисрали **тардия** деб номланган шеърга ҳам тўхталади. Унинг мухаммасдан фарки фақат арузнинг ҳазажи мусаддаси **ахраби макфуфи маҳзуф** (мағъулу, мағоийлу, фаулун) вазнида ёзилишини тъқидлайди. Тардиянинг ҳар бир бандида тўрт мисра ўзаро қофияланиб, бешинчи мисра очик қолади. Очик қолган мисралар ўзаро қофияланиб, мантиқий ва шаклий боғланиш вужудга келади.³³ У турк адабиётида тардиянинг энг гўзал намуналаридан бири XVIII аср турк шоири Шайх Ғолибининг (1757–1799) “Хусну Ашк” маснавийсида учрашини айтади ва мисол келтиради:

Hoş geldin eya berid-i canan
Bahşet bana bir nüvid-i canan
Can ola feda-yı iyd-i canan
Bi-sud ola mı ümid-i canan
Yarin bize bir selamı yok mu

Ey hızır-ı fütüidegan söyle
Bu sırtı edüb iyiin söyle
Ol sen bana terceinan söyle
Ketm-etme yegan yegin söyle
Gam defterinin temāmi yok mu...³⁴

³³ Banarlı Nihad Sâmi. Resimli türk edebiyâti târihi. I – İstanbul: Millî eğitim basimevi, 1983. – B. 186.

³⁴ Banarlı Nihad Sâmi. Resimli türk edebiyâti târihi. II. – İstanbul: Millî eğitim basimevi, 1983. – B. 776.

Таржимаси:

Хуш келдинг, эй жонондин чопар,
Бахш эт менга жонондин хушхабар,
Жон бўлсин жонон ийдига нисор,
Бергайми жонон умиди зафар,
Бизга ёрнинг бир саломи йўқми?

Эй йўлсиз улуснинг Хизри, хўш, айт,
Бул сирни аён айлагил шул пайт,
Сен таржимон бўл менга ўқиб бир байт,
Яширмай битталаб қайтариб қайт,
Фам дафтарининг тамоми йўқми?

(туркчадан Т.Носир таржимаси)

1997 йилда нашр этилган “Ўзбекча-туркча ва туркча-ўзбекча изоҳли лугат”да ҳам тардия мухаммас сифатида таржима қилиниб, ҳар бир банди беш мисрадан иборат шеърий жанр деб изоҳланади.³⁵ Бошка айрим манбаларда келтирилишича, турк адабиётида бешлик бандли шеърий жанрлар: **мухаммас, тахмис, таштир, тардия** каби тўрт турга бўлинади³⁶.

Шу ўринда мухаммас (тахмис) атамасининг маъноси русча, арабча, туркча ҳамда ўзбек адабиётшуноси Д.Юсупова талқинида “бешланган”, “бешлантириш” эканлиги диққатни тортади. Маълумки, “бешлик” билан “бешланган”, “бешлантириш” сўзларининг луғавий маънолари орасида анча фарқ бор. “Бешлик” ўзи аслида беш хусусиятга эгалик маъносини англатса, “бешланган” сўзи аслида бешлик хусусиятга эга бўлмаган, кейинчалик бешлик кўринишига етказилган ҳодиса тушунчасини билдиради. Демак, рус, араб, турк ва ўзбек адабиётшунослигида айтилган “бешланган” тушунчи тахмис атамасининг асл маъносини англатади, чунки мухаммас ўзи асли беш мисрали бандлардан иборат бўлса, тахмис бандлари асли беш мисрали бўлмаган шеърни бешлантириш асосида вужудга

³⁵ “Ўзбекча-туркча ва туркча-ўзбекча изоҳли лугат”. – Тошкент: Ўзбекистон XТВ Ўзбек-турк лицейлари нашри, 1997. – Б. 591.

³⁶ *Divan edebiyati nazim bicimleri ve turleri.* <http://edebiyatsever.blogcu.com/divan-edebiyati-nazim-bicimleri-ve-turleri/4339596>

келади. Демак, мухаммас атамаси Шарқ шеъриятида **мухаммас**, тахмис, таштир, тардия деб аталувчи шеърий жанрларнинг фақат шаклий тузилишини ифодалайди. Унда мазкур жанрларнинг мазмуний, баъзан шаклий тузилишидаги ўзига хослиги ҳам акс эттирилмаган. Кўриб чиққанимиздек, мусаммат, хусусан, тахмис ва таштиrlарнинг дастлабки намуналари IX асрда Андалусиядаги араб тилли (араб-испан) адабиётда вужудга келган.³⁷

Айрим фикрларга кўра мусаммат, жумладан, мухаммас жанри ҳам дастлаб тазмин санъати асосида шаклланган. “Тазмин тузилишига кўра жузъий ва куллий бўлади. Шоир баъзан бошқа бир шоирнинг шеъридан жузъ, яъни ярим мисра, бир мисра, бир байт ёки бир неча байтни олиб ўз шеърига киритади. Баъзи ҳолларда бир адабнинг шеърини бошқа бир шоир тўлиқ тазмин қилиб оладики, бу тазминни кулл ёки комил тазмин деб номланади. Адабиётда бошқалар шеърига тазмин қилиш анъана тусига кириб, янги адабий жанр шаклланишига сабаб бўлади. Шу тариқа мусаммат жанрлари, жумладан, мухаммас пайдо бўлиши (XI аср) билан шоирлар XIV – XV асрларда ундан мукаммал фойдаланишга ўтдилар. Улар бошқа бир шоир қаламига мансуб энг яхши ғазалнинг ҳар бир байтига уч мисра қўшиб, бандни беш мисрага етказар эдилар. Натижада тазмин мухаммас вужудга келди”.³⁸ Шарқ адабиётида мухаммас ва тахмис битиш анъанаси жуда кенг тарқалган. Илмий манбаларга кўра, бу жанрларга оид тўлиқ девонлар ҳам мавжуд.³⁹ Ўзбек мумтоз адабиётида мухаммас жанрини ривожлантирган Аҳмад Табибийнинг Навоий, Саъдий, Жомий, Зебуннисо, Мунис, Оғаҳий, Мирзо Ғолиб ва бошқа шоирларнинг ғазалларига ўнлаб мухаммас боғлаганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Шоир ўзи мухаммаслар ёзиш

³⁷ Абдулсатторов А. Заминаҳон арабӣ-испании пайдоиши мусаммат. //Мачаллаи илми-назариявии «АҲБОРИ ДДҲБСТ» («Аҳбори Доишишгоҳи давлатии ҳуқук, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон») Силсилаи илмҳои гуманистарӣ. Октябр - декабр, №4 (52), 2012, – Сах. 208 – 214.

³⁸ Ҳакимов Д.Р. Формирование жанра мухаммас в персидско-таджикской литературе XII – XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе. 2017. – Стр. 81 – 82.

³⁹ Ҳасаний Махмуд. “Хоғиз шеърозӣї девонининг Ўэр ФА Шарқшунослик институти фондида саклангаётган кўләзмалари”. Шарқ классик филологияси илк тўплам. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – Б. 92.

баробарида асосан 33 шоир қаламига мансуб мухаммаслардан ташкил топган «Мажмуаи мухаммасоти аш-шуарои Феруз Шохий» (1909) тазкирасини ҳам тузган.⁴⁰ Мусаммат туркумига кирувчи шеърлар, шу жумладан, мухаммаснинг пайдо бўлиши ҳақида сўз кетганда, олимларимиз унинг “илдизлари ёзма шеъриятдан анча илгари халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган эди” деган фикрни ҳам илгари суришади ва буни “туркий халқлар, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам кўриш мумкин” эканлигини таъкидлашади.⁴¹

Дарҳақиқат, ҳар бир шеърий жанр, шу жумладан, мусамматларнинг ҳам илдизлари халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Ўзбек халқ оғзаки ижодининг қадимий намуналари орасида мусаммат, жумладан, мухаммас шаклидаги шеърлар ҳам учрайди. Халқ кўшиклари орасида учрайдиган бу шеърларнинг айримларида кейинги бандлари охирида биринчи банднинг охирги мисралари нақорат сифатида такрорланиб ҳам келади.⁴² Бундай такрор ёзма адабиётдаги арузда битилган айрим мухаммаси мутакаррирларда ҳам учрайди.

Ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижоди ҳамиша бир-биридан таъсиранган. XX аср ўзбек шеъриятида ҳам мухаммас шаклида ёзилган айрим шеърларда ҳам барча бандларнинг охирги мисралари такрорланиб ишлатилганини кўриш мумкин:

Ёрим ёнимда бўлсанг-у, етолмасам,
Мехрим қониб кўлларингдан тутолмасам,
Кучолмасам, лабларингдан ўполмасам,
Кетгим келур дунёларнинг чеккасига,
Ташла мени ёрилтошлар ўртасига...⁴³

Адабиётшунос Э.Очилов тўплаб нашрга тайёрлаган “Шода-шода марварид” тўпламидаги “Гиря” деб номланган кўшиқда ёзма адабиёт-

⁴⁰ <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sherivati/ahmad-tabibiy>

⁴¹ Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 114.

⁴² Оқ олма, кизил олма. Ўзбек халқ кўшиклари /Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи М.Алавия/. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 118.

⁴³ Жумабоев Абдукарим. Марғilonda бўлғанмисиз ҳеч... – Фаргона, 2006. – Б. 37.

даги мухаммас шакли тўлиқ сақланган. У куйидаги банд билан бошланади:

Кў-шил-син бул/ му-хам-мас баз-/м(и) ич-ра сав-/ти гул-ё-ра,
Ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун

V --- V --- V --- V ---

Кў-йинг, йўл бер-/ма-нгиз, ул-фат-/ла-р ич-ра бўл-/са ағ-ё-ра,
Ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун

V --- V --- V --- V ---

Ў-зим ҳам ёз-/ми-ша-м ар-зи/ ди-лим ё-рим-/га минг бо-ра,
Ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун

V --- V --- V --- V ---

Са-бо, тез-дан/ са-ло-мим-ни/ е-тур-гил кў-/ий дил-до-ра,
Ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун

V --- V --- V --- V ---

Па-ри-шон хо-/ти-рим-ди-н ар/за қил ул но-/за-нин ё-ра...⁴⁴

Ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун

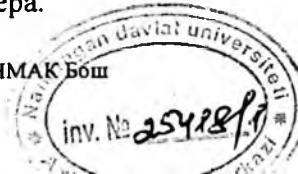
V --- V --- V --- V ---

Бу ҳалқ қўшиғи шаклан ҳам, мазмунан ҳам ёзма адабиётдаги мухаммас жанри талабларига тўлиқ жавоб беради. Таркибида қўлланган айрим лексик ва грамматик воситалар ҳам эски ўзбек адабий тилига хослигига қараганда, аслида у ёзма адабиётга мансуб бўлган, кейинчалик эса муаллифи унутилган ва ҳалқ қўшиғига айланниб кетган. Мазкур мухаммас арузнинг “ҳазажи мусаммани солим” (мафоийлун, мафоийлун, мафоийлун, мафоийлун) вазнида. Унда аруз қоидасига кўра васл ҳодисасига ҳам тўлиқ амал қилинганлиги фикримизни тасдиқлайди. Бу ҳалқ қўшиғи дикқатимизни ўзига тортди ва унинг тарихи билан қизиқиш асносида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, шоир ва драматург Хуршиднинг “Фарҳод ва Ширин” мусиқали драмаси таркибидан Фарҳод томонидан ижро этилган ва унга асос бўлган уч байтни аниқладик:

Сабо, э(л)тгил саломимни етургил кўйи дилдора,

Паришон хотиримдин арза қил ул нозанин ёра.

⁴⁴ Шода-шода марварид. Ўзбек ҳалқ қўшиқлари. – Тошкент: ШАРҚ НМАК Бўш таҳтирияти, 2006. – Б. 90.

Баён этгил юзи ёди билан қилган фигонимни,
Этар шояд келиб бу кўҳкан ҳолига наззора.

Нигорим лаб очиб сендан агар аслим савол этса,
Хўтандандир мусофири севги саҳросида овора.⁴⁵

Демак, кейинчалик муаллифнинг ўзи ёки бошқа бирор шоир бу уч байтга тахмис боғлаган. Сўнг бу матн “Гиря” қуйига солиниб, ҳалқ қўшиқлари сирасига киритилган. Ҳалқ томонидан қабул қилинган ва машҳур бўлган шеърлар бора-бора ҳалқ қўшиқларига айланниб кетиши табий ҳол.

Мухаммас генезиси ўзбек ҳалқ достонларига ҳам бориб тақалади. Уларда ҳам шаклан бу жанрга хос айрим назмий парчалар учрайди. “Сайёд ва Ҳамро” достонидаги қуйидаги назмий парча бунинг етук намуналаридандир:

Ҳас-ра-тинг-дан/ ҳас-та жо-н ўт-/га ё-қар-ман/, жи-га-рим,
Кел-ма-ди де-/б о-га-жон, ҳар/ ён бо-қар-ман/, жи-га-рим,
Кун-да се-ни/ ё-д э-ти-б, уй-/дан чи-қар-ман/, жи-га-рим,
Ҳаж-р ў-ти-ға/ ту-та-шиб, сув-/дек о-қар-ман/, жи-га-рим,
Из-ла-сам эн-/ди се-ни қай-/дан то-пар-ман/, жи-га-рим...⁴⁶

Мухаммас вазн жихатидан ҳам ёзма адабиётга жуда яқинлиги билан алоҳида ажralиб туради. У айрим рукнлардаги бироз сакталик билан арузнинг рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф (фоилотун, фоилотун, фоилотун, файлун) вазнига тушади. Бундан мазкур дoston куйловчисининг аруздан анча хабардорлиги сезилади. Шунга кўра, достон таркибидаги бундай назмий парчалар тарихан ўзбек адабиётида аруз вазни устувор бўлган даврда яратилганлигини ҳам эътироф этиш мумкин.

Мумтоз адабиётимизнинг Боборахим Машраб, Толиб Толибий, Комил Хоразмий, Абдуқодир Муҳаммадшокир ўғли Ноқис, Нодим Наманганий каби бир қатор вакиллари қаламига мансуб айрим мустақил мухаммаси мутакаррирларида ҳам ҳалқ оғзаки ижоди

⁴⁵ Хуршид. Танланган асарлар. [Нашрга тайёрловчилар: Х. Расулов, М. Қодирова; Масъул мухаррир М. Алавия]. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 41.

⁴⁶ Хоразм достонлари. Ошикнома. 1-китоб. – Хоразм, 2006. – Б.б. 121-122.

таъсирида биринчи банд охирдаги мисра ёки байт барча бандларда ҳам айнан такрорланади. Комил Хоразмийнинг муҳаммаси мутакарирларидан бири қўйидаги банд билан бошланади:

Қайси фалак буржининг меҳри пуранворисен?

Қайси садаф дуржининг гавҳари шаҳворисен?

Қайси Хўтан оҳуси, нофайи тоторисен,

Қайси чаманзорнинг лола-ву гулнорисен?

Сўйла манго, эй санам, кимни севар ёрисен?..⁴⁷

Бундай такрорлар Бобораҳим Машраб мухаммаслари орасида ҳам учрайди. Машраб жуда кўп мухаммаслар битиш билан бир қаторда уларга шаклий-мазмуний жиҳатдан ҳам анча ўзгартиришлар киритган шоирдир. Унинг мухаммасларида, юқорида таъкидлагани-миздек, банднинг охирги байти такрори ҳам кўп учрайди:

Менингдек интизору йўлда ҳайрон бўлмасун ҳеч ким,

Кўкарганда қуруб ер бирла яксон бўлмасун ҳеч ким,

Мисоли андалиби бегулистон бўлмасун ҳеч ким,

Бу бекаслиқда мендек хонавайрон бўлмасун ҳеч ким,

Кўзидан хун тўкиб бағри тўла қон бўлмасун ҳеч ким...⁴⁸

Ўн бир бандли бу мухаммаснинг ҳар бир бандида охирги икки мисра такрорланиб келади. Такрорий байт шоирнинг дардли кечин-маларини янада чукурлаштириб, китобхон дикқатини ўзига тортиш вазифасини бажаради. Бундай мухаммаслар шаклан таржиъбандни эслатади. Такрорланувчи байтлар факат мустақил мухаммаслар орасида учрайди. Тахмислар орасида бундай ҳолат кузатилмайди.

Араб тилидаги адабиётда қасида жанрига тахмис боғланганлиги ҳақида ҳам маълумот берилади.⁴⁹

Турк адабиётшуноси Нихад Сами Банарли турк адабиётида ҳам қасидага тахмис боғлаш анъаналари мавжуд бўлганлигини қайд этар

⁴⁷ Комил Хоразмий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. –Б. 193-194.

⁴⁸ Бобораҳим Машраб. Мехрибоним, қайдасан. – Тошкет: Faғur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б. 300.

⁴⁹ Османова М.Н. Казанская арабоязычная старопечатная книга в Дагестане (по материалам археографических экспедиций). Религиозная тематика в татарском книгопечатании середины XIX в./Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филологические науки». Том 2 (68), № 3. 2016 г. – С. 254.

экан, улар орасида Нафъининг Мавлоно (Румий) учун айтилган бир қасидага тахмиси жуда гўзал эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, Сулейман Меҳмед Наҳифи асарлари орасида унинг “Қасидаи Бурда тахмиси” (араб, форс, турк тилларида)га ҳам тўхталиб ўтади⁵⁰. Абу Абдуллоҳ Хоразмий “Мафотиҳ ул-улум” асарида тасмит – тўлик тақрорланувчи ички қофия ҳақида маълумот берар экан: “Тасмит... шеърнинг шундай шаклини билдирадики, унда доимо ички қофияга, яъни шеърнинг бошидан охиригача амал қилинади. Тасмит ҳам алоҳида қофияланувчи бўлакларга бўлинади. Аммо тарсиъ (сўзи)да битта ёки иккита байтлар қофияланади, қасидаи мусамматада эса – ички қофияси билан унинг барча байтлари қофияланади”, – деб ёзади⁵¹. Шунга кўра қасидани ҳам мусаммат, мухаммас шаклига келтириш Шарқ адабиёти учун маълум адабий ҳодиса эканлигини англаш мумкин. Илмий тадқиқотларда айрим Шарқ халқлари адабиётида мустазод, таржиъбанд каби жанрлардаги шеърларга тахмис боғлангани ҳам қайд этилади⁵². Ўзбек адабиётида мустақил мухаммас ва бирор ғазалга боғланган тахмис кенг тарқалган. Адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқов маълум қилишича, Аҳмад Табибий Алишер Навоийнинг:

Дин офати бир муғбачаи моҳилиқодур,
майхораву бебок...

мисраси билан бошланадиган мустазодига тахмис боғлаб, бу анъанага янгилик киритган⁵³. Таржиъбандга, қасидага тахмис, шунингдек, таштир ва тардия ўзбек мумтоз адабиётида ҳам, замонавий шеъриятда ҳам деярли учрамади. Куйидаги таштир ўзбек адабиётидаги мазкур бўшлиқни тўлдириш мақсадида ёзилди:

⁵⁰ Banarlı Nihad Sâmi. Resimli türk edebiyâti târihi. II. – İstanbul: Millî eğitim basimevi, 1983. – B. b. 774, 779.

⁵¹ Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. Абу Абдуллоҳ Хоразмий. Мифтоҳу-л-улум. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 286.

⁵² Жаққимов Д.Р. Формирование жанра мухаммас в персидско-таджикской литературе XII – XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 2017. – Стр. 93 – 98.

⁵³ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “O’zbekiston”, 2014. – Б. 125.

Туфрогимдин аҳли ишқ этса тануре шодмен

Ҳам аларға етса мундин бир суруре шодмен,

Теграсида ишқ эли гар чарх уруре шодмен

Ҳам танур ичра туну кун ўт ёнуре шодмен

Ким, ичимда ишқ ўти ёнмоқ била мұтодмен...⁵⁴

Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётида арозда ёзилган тардия жанри учрамаса-да, замонавий адабиётимизда бармоқ вазнида шаклан тардияга ўхшаш шеърлар мавжуд:

Нафрат ўлкасидан ҳижрат қилғанман,

Улфат диёрига маскан қурғанман,

Юзимни ўт эмас, гулга бурғанман;

Самовий завқларга тўлиб турғанман

Булбуллар севгини мақтаган дамда!

Чечаклар ўсгуси кўз ёшларимдан,

Бўғинлар унгуси ўйлашларимдан,

Қалблар юмшагуси сайрашларимдан;

Севги чаманида яйрашларимдан

Жаннатлар яратгай ташлаган жанда!..⁵⁵

Мухаммас жанри тарихи ҳакида гап кетар экан Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балога” асари ҳижрий 840 (милодий 1436-1437) йилларда ёзилганлигини ҳисобга олсан, Навоийгача Ҳофиз Хоразмийдан ташқари мухаммас жанрида ижод қилған яна бир шоир бўлган бўлиши мумкин, лекин тўлиқ кўринишдаги дастлабки ягона мустақил мухаммас, Ҳофиз Хоразмий қаламига мансуб. Адабиётшунос Ҳ.Сулаймон таъкидлашича, унинг девони XV асрнинг 30-йилларида китобат қилинган⁵⁶. Демак, девонга киритилган мухаммас ҳам тахминан шу даврларда яратилган. Шунга кўра ўзбек ёзма адабиётида мухаммас жанрининг яратилиш тарихи тахминан

⁵⁴ Рузибоев Т. Навоий газалига таштир. Кўш қанот қасидаси (баёз). – Фарғона: Фарғона, 2020. – Б. 45.

⁵⁵ Чўлпон Абдулхамид. Ойдан-да гўзал. Шеърлар. – Андижон: Андижон, 1997. – Б. 25.

⁵⁶ Ҳ.Сулаймон. Ҳофиз Хоразмий. Девон. I китоб. Сўзбоши. – Тошкент: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1981. – Б. 10.

шу даврлар оралигига түгри келади. Ҳофиз Хоразмий ўзбек мумтоз адабиётида бу жанрни бошлаб берган бўлса-да, унинг такомилга етиши, шунингдек, тахмиснинг вужудга келиши, ривожланиши, адабиёт тарихида тутган ўрнини белгилашда Алишер Навоий ижоди жуда муҳим ўрин тутади. Бу ҳакда Дилором Салоҳий ўзининг “Навоий назмиёти” асарида қўйидагиларни ёзди: “Алишер Навоий ўзбек мумтоз поэзиясида мусаммат жанри тараққиётига асос солган ижодкордир. Навоийга қадар мусамматнинг фақат мустақил (табъи худ) шаклларидаги намуналаригина яратилган эди.⁵⁷ Шу ўринда дикқатга молик яна бир маълумотга дуч келдик. Туркий адабиётда Навоий билан бир даврда яшаган усмонли турк девон адабиёти вакили Султон Мөхмедин Фатих – Авни (1432-1481) ижодида ҳам “Göñül eyvây göñül vây göñül eyvây göñül” (“Кўнгил, эйвой, кўнгил,вой, кўнгил, эйвой, кўнгил”) мисраси такоридан иборат мухаммаси мутакаррир мавжуд экан.⁵⁸ Бундан маълум бўладики, XV асрнинг иккинчи ярмида ўзбек адабиёти билан бирга бошқа туркий халқлар ёзма адабиётида ҳам мухаммас жанри шакллана бошлаган.

Жанрнинг назарий асослари

Ҳар қандай шеърий жанр ўзига хос муайян назарий қоидалар асосида шаклланади ва ривожланади. Мухаммас ва тахмисларнинг тарихий шаклланиш жараёнида ҳам мумтоз шеъриятга хос айрим назарий қоидалар ўзлаштирилди. Кўплаб илмий ва адабий манбаларда уларга бир хил шеърий жанр сифатида қараш ва номлаш одат тусига кирган. Шаклан олиб қаралганда, бундай қарашларда хато йўқ, чунки мухаммас ҳам, тахмис ҳам ҳар бир банди беш мисрадан иборат, қофияланиш тизимида ҳам ўзаро фарқ қилмайдиган шеърий жанрлар. Аммо фақат шаклий кўриниши нуқтаи назардан баҳо берилса, тахмиснинг юзага келиш сабаблари ва ўзига хос назарий асосларини ўрганиш кераксиздай тююлади ва тадқиқотлардан четга сурилиб қолади. Шунинг учун мухаммас ва тахмисга хос адабий-

⁵⁷ Салоҳий Д. Навоий назмиёти. Ўқув қўлланма. – Самарқанд. Зарафшон, 2013. – Б. 80.

⁵⁸ Prof. Dr. Muhammet Nur Doğan. Fâtih divâni ve şerhi. – İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kütümu Başkanlığı, 2014. – S. 363-364.

назарий тушунчалар бадиий-илмий ҳодиса сифатида алоҳида олиб ўрганиш, уларнинг ўзаро муштарак ва фарқланувчи жиҳатлари аниқлаш ҳамда шу асосда ҳар бирининг жанр чегарасига хос хусусиятлари талқин этиш зарурати туғилади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, мухаммас – арабча “خمسة” (“хамса” – “беш”) сўзидан олинган бўлиб, адабий истилоҳ сифатида мусаммат деб юритилувчи шеърий жанрлар туркумининг бир кўриниши номини англатади ҳамда бешлик бандли шеър ҳисобланади. Шеърият қоидаларига кўра биринчи банддаги барча мисралар, иккинчи банддан бошлаб эса дастлабки тўрт мисра ўзаро қофиядош бўлиб, бешинчи мисралар биринчи бандга қофияланади ва: *a-a-a-a-a; b-b-b-b-a; v-v-v-v-a...* каби кўринишда давом этади. Баъзан бандлар охирида охирги байт такрорланиши сабабли қофия тизими: *a-a-a-a-a; b-b-b-a-a; v-v-v-a-a...* кўринишида ҳам бўлиши мумкин. Ёзма адабиёт анъаналарига кўра мухаммас факат арузда ёзилади. Лекин алоҳида баҳр ёки вазн талаб қилинмайди. Ўзбек адабиётида Ҳофиз Хоразмий қаламига мансуб дастлабки мухаммас тўққиз бандли бўлиб, арузнинг ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (мафъулу мафойлу фаулун) вазнида ёзилган:

Эй сар-ви/ су-ман-со-қ(и)/-ки, ши-рин да/-ҳа-нинг бор,

Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лу/ ма-фо-ий-лу/ фа-у-лун

— V V— V V— V V—

Гул-нинг та-/ни-тек- но-зу-/ку зе-бо ба-/да-нинг бор,

Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лу/ ма-фо-ий-лу/ фа-у-лун

— V V— V V— V V—

Гаш-тэт-га-/ли жо-ним-ни/ и-чин-да ча-/ма-нинг бор,

Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лу/ ма-фо-ий-лу/ фа-у-лун

— V V— V V— V V—

Гул ю-зу-/нга бул-бул ки/би зо-ре чу/ ма-нинг бор,

Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лу/ ма-фо-ий-лу/ фа-у-лун

— V V— V V— V V—

Ай-ла-ма/ гу-л ав-ро-ки/ би-кин хо-ти-/ри-м аб-тар...⁵⁹

Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лу/ ма-фо-ий-лу/ фа-у-лун

— V V — V V — V V —

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балога” асарида мухаммас учун мисол келтирилган ҳар икки банд ҳам шу вазнда ёзилган.⁶⁰ Аммо бу вазн мухаммас учун хосланиб қолмаган, яъни мумтоз адабиётда мухаммас учун арузнинг бирор вазни чегаралаб берилмаган.

Тахмис атамаси ҳам арабча - “خمسه” (“хамса” – “беш”) сўзининг ўзагидан ясалган, аммо мухаммасдан фаркли ўлароқ, олдинги фаслда таъкидаганимиздек, “бешлик” эмас, балки “бешлантирилган”, “бешланган” каби тушунчаларни англатади. Шаклий тузилиши, қофияланиш тизими, вазнига кўра мухаммасдан умуман фарқ қилмайди. Тахмисда асос газалнинг барча хусусиятлари, жумладан, вазни ҳам сақланади. Алишер Навоийнинг Лутфий газалига боғлаган тахмиси мисолида буни кўришимиз мумкин:

Мас-на-ди ҳус-/н уз-ра то-ким/ қўр-ми-ша-м ул/ шо-ҳ(и)-ни,

Фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-лун

— V -- — V -- — V -- — V --

Тий-ра ай-лаб-/мен фи-гон-дин/ ний-л(и)-гун хир-/го-ҳ(и)-ни,

Фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-лун

— V -- — V -- — V -- — V --

Эй са-бо, ар-з ай-ла но-гах/ қўр-са-нг ул дил-/хо-ҳ(и)-ни,

Фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-лун

— V -- — V -- — V -- — V --

Кўк-да-дур ҳар/ дам фи-ғо-ним/ қўр-га-ли сен/ мо-ҳ(и)-ни,

Фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-лун

— V -- — V -- — V -- — V --

Даъ-ви-йи мөх-/ринг-га то-нук/ тор-та-дур-мен/ о-ҳ(и)-ни...⁶¹

Фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-лун

— V -- — V -- — V -- — V --

⁵⁹ Ҳоғиз Ҳоразмий. Девон. П китоб. – Тошкент: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1981. – Б. 259.

⁶⁰ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балога. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2002, 2-сон. – Б. 84.

⁶¹ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. 10 жилдлик ТАТ. 4-жилд. – Тошкент: Faafur Fуломномидаги нашриёт-матбаа южодий уйи, 2011. – Б. 660.

Асос ғазал рамали мусаммани маҳзуф вазнида бўлганлиги учун унга қўшилган мисралар ҳам шу вазнда ёзилган. Барча мисраларнинг шаклий мутаносиблиги ўзаро оҳангдошликни вужудга келтирган. Шунингдек, тахмис муаллифи ғазални мазмунан бойитиб, маъно уйғулиги, мантикий мукаммалликка ҳам эришган. Бу жиҳатдан мухаммас ва тахмислар ўзаро муштарак хусусиятга эга. Аммо бу ўхшашлик факат шу жиҳатлар билан якунланади ва бундан кейин уларнинг назарий жиҳатдан ўзаро фарқли хусусиятлари қўзга ташланади.

Мухаммас ҳар бир банди беш мисрадан иборат шеърий жанр сифатида шаклланади, яъни ягона муаллиф кечинмалари бешлик бандлардан иборат шеър шаклида баён этилади. Шу сабабли услуби, тимсоллари, кечинмалар оқими, бадиият унсурлари, тили ягона шахсга тегишли бир бутун шеър ҳисобланади. Муаллиф на мавзу, на вазн, на қофия, на композицион қурилиши, на услуб, на тил жиҳатидан чекланган бўлмайди.

Мухаммас ва тахмиснинг яна бир жиҳатига эътибор қаратиш зарур. Мухаммас шаклидаги шеърий жанрлар гарчи арузда бўлмасада, ҳалқ оғзаки ижоди, бармоқ вазnidаги замонавий шеъриятда ҳам кенг ишлатилади ва анча қадимий тарихга эга. Унинг дастлабки намунаси ким томонидан ва қачон яратилганлиги ҳам маълум эмас. Тахмиснинг дастлабки намуналари ҳақида эса, юқорида кўрганимиздек, айрим маълумотлар мавжуд.

Мухаммаснинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири (айрим ҳолатларни истисно қилганда) тазмин санъати асосига қурилмайди, лекин баъзан бирор шоирдан бирор мисра ёки парча олиниб қолиниши эҳтимоли йўқ эмас. Каттақўргонлик шоир Қори Муҳаммад Расул Ножийнинг “Танланган шеърлар” тўпламида “Тазминлар” номи остида тўртта мухаммас берилган. Улардан олдин “Мухаммаслар” умумий сарлавҳаси остида Навоий, Фузулий, Оғаҳий, Шавқий, Мирий, Феруз, Холис, Чустий, Соид, Уммат каби шоирлар ғазалларига боғланган тахмислари берилган. Шоир тазмин деб номлаган шеърларидан бири – “этмиш мени” радифли тазмин-мухаммаси, аслида унинг ўз ғазалига боғланган тахмисидир:

Кўрсатиб ул ой юзин ақлимни лол этмиш мени,
Ҳам шууримни олиб безътидол этмиш мени,
Бўйла аҳволим кўран сурат хаёл этмиш мени,
Бир пари хижронида ошуфтаҳол этмиш мени,
Захмати ишқи била жисмимни нол этмиш мени...⁶²

Лекин нима сабабдандир шоир бу ва яна учта шеърини мухаммаслар қаторига киритмаган, тахмис деб ҳам атамаган. Тазмин-мухаммасда Навоийнинг қуйидаги байт билан бошланувчи ғазалидан ҳам айрим мисралар ўзгартирилган ҳолда ишлатилган:

Бир парий пайкар ғами ошуфтаҳол этмиш мени,
Элга аҳволим демактин гунгу лол этмиш мени...⁶³

Шунга кўра айтиш мумкинки, шоир дастлаб Навоий ғазали асосида тазмин ғазал яратган, кейинчалик бу ғазалга тахмис боғлаган ва уни тазмин деб номлаган. Мазкур шеърнинг бошқа бандларида ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Демак, Ножий ижоди мисолида тахмис жанрининг “тазмин”деб номланишига ҳам дуч келиш мумкин.

Мухаммас даврлар оша назарий жиҳатдан бойиб, янгиланиб борди. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида бу жанрдаги шеърлар орасида мактуб мухаммас (Сўфи Оллоёр), муламмаъ (икки тилли) мухаммас (Акмал Ҳўқандий)⁶⁴, мухаммас-марсия (Тавалло), саволу жавоб усулидаги мухаммас (Сидқий-Хондойлиқий)⁶⁵, мухаммас-мувашшах (Ёнғин Мирзо)⁶⁶ каби турлари ҳам учрайди. Саволу жавоб усулидаги мухаммас Ҳамза Ҳакимзода ижодида ҳам мавжуд.⁶⁷ Адабиётимиз тарихида айрим тарихий шахслар ва тарихий воқеалар талқинига бағишлиланган тарих-мухаммаслар ҳам мавжуд. Адабиёт-шунос М.Бобоева мактуб-мухаммас тарихи ҳақида тўхталиб ёзади:

⁶² Ножий Уммон. Тағланған шеърлар. – Самарқанд, Зарафшон, 1996. – Б. 64.

⁶³ Алишер Навоий. Бадоев ул-васат. 10 жилдли. ТАТ. 5-жайлд. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий ўйи, 2011. – Б. 624.

⁶⁴ Orzibekov R. O'zbek adabiyoti tarixi. – Тошкент: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamiy'atnasi nashriyoti, 2006. – Б. 70, 88.

⁶⁵ Афокова Н. Жадид лирикасида мусаммат. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 6. 4-10.

⁶⁶ Исҳоков Э. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “O'zbekiston”, 2014. – Б. 100.

⁶⁷ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Девон. 5 жилдли ТАТ. 1-жайлд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 6. 237 – 241.

«Баёзи Убайдулла Аламкаш»да Сўфий Оллоҳёрнинг оғаси Фарҳод оталиққа битган бир мактуб-мухаммаси бўлиб, у тахминан, Бухоро амири Абулфайзхон томонидан Фарҳод оталиққа нисбатан қилинган жафоларнинг дастлабки кунларида ёзилган бўлса керак. Чунки муҳаммас муаллифи оғасига: «Нечук туштинг аларнинг орасига», деб мурожаат қиласди. Мактуб-мухаммасда шоир оғасига ёрдам беришдан ожизлигини баён этиб, ўз ҳоли ва қайфияти ҳақида эса куйидаги мисраларни битади:

Келибман зор айлаб Қаршию, Косон,
Тутубман дўст пойи ҳақшуносон.
Умидлик бандадурман ҳам харосон,
Худо қилғай ўзи мушкулни осон,
Тараҳхум айлагай бечорасига...⁶⁸

Шунингдек, у шоир муҳаммасларини мазмунан: автобиографик характердаги муҳаммаслар, тасаввуф гоялари акс этган муҳаммаслар ва реал ҳаёт манзаралари акс этган муҳаммаслар каби уч гурухга бўлиб ўрганиш мумкинлигини таъкидлайди.⁶⁹ Адабиётшунос Р.Орзивеков таъкидлашича, “Увайсийнинг ҳар бири таржеъбайтли, бироқ бешликлар тарзида тузилган, таржиъбанд ва таркибандларга ҳам, муҳаммасларга ҳам ўхшаб кетувчи шеърлари бор. Унинг бир мустақил муҳаммаси мувашшаҳлик хусусиятига ҳам эга. Олти бешлиқдан иборат бу муҳаммаснинг 2-, 3-, 4-бандларидаги хуруфи ҳижо ҳарфлар жамланса, Вайсий исми келиб чиқади”.⁷⁰

Маълумки, ҳар қандай жанр ўз тадрижий такомили жараёнида турли ўзгаришлар, янгиланишларни бошидан кечиради. Муҳаммас ҳам бундан истисно эмас. Даврлар силсиласида муҳаммас жанр сифатида назарий жиҳатдан янада бойиди, такомиллашди ва шеъриятда муқим ўрин эгаллади. Ўтган асрлар давомида ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётида ҳам муҳаммаснинг мазмунан ҳам, шаклан ҳам янги турлари кашф этилди ва адабиётимиз ҳазинаси бойитилди.

⁶⁸ Бобоева М. Сўфий Оллоҳёрнинг маънавий қарашлари. Рисола. – Жиззах: «Сангзор» нашр. 2010. – Б. 11.

⁶⁹ Orzibekov R. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jaong' armasi nashriyoti, 2006. – Б. 34.

⁷⁰ Шу асар. – Б.б. 204 – 205.

Дастлабки мухаммаслар ишқ-муҳаббат мавзусида битилган бўлса, кейинчалик турли ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, ҳажвий-юмористик, ҳасби ҳол, тарих каби мавзулар ҳам анъанага айланди. Бу жанринг шаклан янгиланиши ва ҳалқ оғзаки ижоди анъаналари билан бойишида Бобораҳим Машраб хизматларини алоҳида эътироф этиш мумкин. Шоир мухаммасларида мазмунан ҳалқимизнинг диний эътиқоди билан боғлиқ масалалар, шаклан эса ҳалқ оғзаки ижодига хос такрордан ўринли фойдаланиш маҳорати кўзга ташланади:

Улуғ дарёи раҳматдин ҳамиша хушклаб бўлма
Ки, сен ҳар ерга борсанг, эй азизим, беталаб бўлма,
Эранлар хизматига борсанг, эмди беадаб бўлма,
Мабодо кўрқамен ул монандай Булаҳаб бўлма,
Саидсен, хожасен зинҳор мағрури насаб бўлма...⁷¹

Мухаммаснинг биринчи банди охиридаги “Саидсен, хожасен зинҳор мағрури насаб бўлма” мисраси ҳар бир банддан кейин нақорат сифатида такрорланиши замирида барча бандларда кўзда тутилган асосий гоя – кишиларни ўзининг насл-насаби билан гуурланмасликка чақириш, ким бўлишидан қатъи назар юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлишга ундаш ётибди. Барча замонларда ҳалқ орасида фалонийларданлиги билан гуурланиб, бошқаларни менси-майдиганлар бўлган. Шу жиҳатдан мазкур мухаммаси мутакаррир мазмунан бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотган эмас. Юқоридаги банд бадиийлик нуқтаи назаридан ҳам анча юксак. Унда “бўлма” радифининг қўлланилиши шоир фикрини янада кучайтириш, уни таъкидлаш имконини бермоқда. Бандда ярқ этиб кўзга ташланувчи бадиий санъатлардан истиора – “дарёи раҳмат”, талмех – “Булаҳаб” кабиларни кўрсатиш мумкин. “Дарёи раҳмат” – диний эътиқод, “Қуръон” оятлари, ҳадисларда илгари сурилган эзгу фазилатлар, мусулмонларга хос одоб-ахлоқлар, ҳалқимизнинг ахлоқий қарашлари билан боғлиқ қадриятлар, илм-маърифат каби қатор тушунчаларни англатади. “Булаҳаб” эса Пайғамбаримиз Мұхаммад с.а.в.га қарши чиқиб, унга душманлик қилган амакисининг номи. У

⁷¹ Бобораҳим Машраб. Мехрибоним, қайдасан. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б. 276.

ҳақда “Куръони карим”да “Масад” деб номланувчи сура нозил бўлган. Бу сурада Абулаҳаб ва хотинининг қилмишлари қораланади ва охиратда уларни дўзах азоби кутаётганлиги маълум қилинади⁷². Шоир талмех санъати асосида ана шу тарихий воқеага ишора қилас экан кишиларни иймон мустаҳкамлиги ва эътиқод соғлигига чорлайди.

Машраб мухаммаснинг мазмунан янгиланишига ҳам хисса қўшган шоир. Унинг онаси вафотига багишланган ҳар бандида “Тириклик боиси, дўстлар, дуогўйимдин айрилдим”, ва “Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?” каби мутакаррир марсия-мухаммаслари ана шулар жумласидандир.

Мухаммасни мазмунан янгилаган шоирлардан бири Турди Фарогийдир. Унинг бизгача етиб келган асарлари орасидаги мазмунан ҳасби ҳол ва ўз даври ҳукмдорларидан бўлган Субҳонкулихонга багишланган ҳажвия мухаммаслари бу жанрнинг етук намуналари-дир. Бу анъана кейинги давр ўзбек шеъриятида давом эттирилди ва ўнлаб ҳасби ҳол ҳамда ҳажвия мухаммаслар вужудга келишига замин яратди. Мухаммас муаллифи ҳажм танлаш жиҳатидан ҳам эркин бўлади. Ўзбек адабиёти тарихида тўрт банддан ўттиз икки бандгача бўлган мухаммаслар битилганлиги маълум. Авазмуҳаммад Ёрмуҳаммад ўғли Писандийнинг ўз даврида бойларни чув туширган Бектур (Виктор) исмли фирибгар қилмишлари ҳақидаги қуйидаги банд билан бошланувчи ҳажвия мухаммаси ўттиз икки бандли:

Кажрав фалақдин айлай эмди бу кун шикоят,
Бойлар ичиди бўлди турфа ажаб ҳикоят,
Бектур деган норасо бадшакл бениҳоят,
Бойларга бўлди гўё қаттиқ балою офат,
Мундоғ кишига келсун ҳақдин ҳазор лаънат...⁷³

Мухаммасда Бектурнинг қармогига илинган Ниёз кўса, Қосимбой, Собир, Абдужаббор, Собир бурун, Гуломжон афғон, Карим охун, Божонбой, Шоҳ Қосимбой, Шоҳ Носир, Мирбоқибой,

⁷² Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири хилол. 6-жуз. – Тошкент: SHARQ НМАК БТ, 2007. – Б. 558.

⁷³ Писандий. Бектурбой ҳақида ҳажв. // Шарқ юлдузи, 1968, № 6, –234-236-б.

Назар кўр, Мирҳожибой, Мираброр, Абдураҳмон лўли, Ҳожи Сиддик, Айюб сартарош, Мардон, Зиёбой, Авазбой, Абдураҳмон, Атожон, Шоҳ Ғулом, Абдураҳмонбой, Хайриддин афон, Мансуркули инок, Хайриддинхўжа, Шамсиддинхўжа каби жами йигирма саккиз нафар бойнинг аҳволи ҳажв қилинади. Шуниси диққатга сазоворки, шоир бу бойларни жабрдийда сифатида тасвирламайди, аксинча, ҳодисани “үғрини қароқчи урди” мақоли мазмунида ёритади.

Бу мухаммас мазмунан Турди Фарғанинг Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорларига бағишлиган мухаммасини эслатади. Ҳар иккала мухаммасда ҳам реал тарихий воқеалар ва реал тарихий шахслар тасвирланганлиги бу жанр ифода имкониятлари янада кенгайтирилганлиги, мазмунан **тарих мухаммас** ҳам эканлиги билан аҳамиятлидир. Ана шундай тарихий воқеалар акс эттирилган мухаммаслардан яна бири Нодим Наманганийнинг “ғалати” радифли ҳажвия мухаммасидир.⁷⁴

Мазкур мухаммас йигирма тўққиз банддан иборат. Нодим Наманганий унда ижтимоий ҳаётга кириб келаётган турфа янгиликлар эмас, балки улар натижасида замондошлари хулк-авторида вужудга келаётган ҳар хил салбий ҳолатларни қаламга олади ҳамда уларнинг “ғалати”лигидан афсус-надоматлар чекади. Мазкур мухаммасни мавзусига кўра яна **саёҳатнома-муҳаммас** циклидаги асарлар қаторига ҳам қўшиш мумкин. Чунки унинг ўн саккизинчи бандидан бошлаб, Пишқарондаги Увайс Қораний, тоғ ичидаги Боборусто зиёратгоҳлари, Косон, Тўракўргон, Маргинон, Сим, Аввал, Чимён, Андижон, Ўш, Корасув каби жойлар ҳамда у ерларнинг табиати, кўзга кўринган санъат аҳли, аҳоли турмуш тарзи, кутлуг қадамжолари ҳакида қисқача маълумотлар бериб ўтилади. Айрим бандларда шоир бир пайтлар обод бўлган жойлар вайронага айланганидан афсусланади.⁷⁵

Юқорида тилга олинган мухаммасларнинг ҳажман анча йириклигини уларда акс эттирилган воқелик, шоирлар танлаган мавзу кўлами катталиги билан изоҳланиши мумкин. Адабиётимиз тарихи-

⁷⁴ Нодим Наманганий. Танланган шеърлар. – Тошкент: Ўззадабийнашр, 1964. – Б. 14-19.

⁷⁵ Шу асар. –Б. 15.

да мухаммасларнинг баъзан бошқа жанрдаги асарлар билан аралаш ҳолда берилиши ҳам кузатилади. Адабиётшунос М.Бердимуродова таъкидлашича, Юсуф Рожий Хоразмийнинг «Илтижономаи Рожий» асарида шоир муножотлари композицион жиҳатдан мухаммас шаклида бўлганлиги учун уни мухаммас деб белгилаганлар ва баёз ҳам «Рожий мухаммаслари» деб аталган”⁷⁶. Бу асар таркибида 2 газал, 2 банд мусаддас, 1 банд мураббаъ, 1 байт фард мавжуд бўлиб, қолганлари “ҳайрон манам”⁷⁷ радифли мухаммас шаклидаги бандлардир:

Ё илоҳий, яхшиларнинг ҳурматидин раҳм қил,
Йиғлатиб ғурбат аро қўйма мани зору залил,
Гарчи ўткардим гунаҳ бирла ҳаётим ойу йил,
Даргаҳи олингга келдим, ё мадад, шайхи Жамил,
Ё пирим, Шайхи Кабир, айланг мадад ҳайрон манам...

Мазкур мухаммасни мазмунан муножот-мухаммас деб номлаш ҳам мумкин.

Юқорида мухаммас жанри тараққиёти ва такомилида рўй берган турли шаклий ва мазмуний ўзгаришлар ҳакида сўз юритдик. Тахмисни мухаммасдан фарқловчи энг асосий белгиси унинг икки муаллиф томонидан ёзилишидир.

Бунда асос шеърнинг (асосан газал, баъзан мустазод, қасида каби) байтлари бешлантирилади ва бешлик шаклига келтирилади, яъни бир жанр заминида бошқа янги бир жанр вужудга келади. Демак, тахмиснинг мухаммасдан дастлабки фарқи уни яратиш учун тайёр замин – жанр, вазн, қофия, мавзу, бадиий тасвир воситалари мавжуд эканлигидир. Бу тахмис муаллифи учун муайян бир тайёргарлик кўриш, асос шеър матни билан танишиш, уни мазмунан бойитиш ва шаклан мукаммаллаштириш имкониятларини аниқлаш, фойдаланиш учун зарур бадиий воситалар, шеърий унсурларни

⁷⁶ Бердимуродова М. Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий. Жамолинг гулшанининг булбулманс. Танланган асарлар сўзбошиси. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – Б. 15.

⁷⁷ Хоразмий, Муҳаммад Юсуф Рожий. Жамолинг гулшанининг булбулманс. Танланган асарлар – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – Б. 147.

белгилаш имконини беради, яъни «Газалдан олинган завқ-шавқ, арузий иборалар, ишоралар, рамзлардаги анъянавийлик, муаллиф шахсига рухий яқинлик каби бир қатор омиллар мухаммас боғлашга асос бўлади. Мухаммас (тахмис Т.Р.) жанр сифатида саҳнада иккинчи ҳаётини бошлайдиган драматик асарларга ўхшайди»⁷⁸. Шоир ана шундай тайёргарликдан сўнг тахмис яратишга киришади, Албатта, бу жуда катта маҳорат, билим ва тажриба талаб этади. Тахмис учун мустазод, қасида каби жанрлар асос бўлишига кўра Шарқ адабиётида мустазод-такхмис, қасида-такхмис каби жанрлар ҳам мавжуд. Шунингдек, биринчи фаслда кўриб чиққанимиздек, шаклан тахмисга ўхшаш газал асосли таштири каби жанрда ҳам шеърлар битилган. Мустазод-такхмисларда қофия тизими: а-б, а-б, а-б, а-б; в-г, в-г, в-г, в-г, а-б... каби кўринишга эга бўлади.

Мутахассислар фикрича, шоирда ўз ғазалига тахмис боғлаш дастлаб ўзининг газал жанрида ёзган шеърини вақт ўтиши билан мазмунан ва шаклан тўлдириш истаги натижасида пайдо бўлади. Бунинг турли сабаблари бор: вақт ўтган сайин ҳаётий тажриба ортishi, муайян мавзу доирасидаги, дунёқарашиб ҳамда фикрлар кўлами кенгайиши газални мазмунан янада бойитишга ундейди. Бунда тахмис учун шоир ўз ғазалларидан бирини танлайди ва бир неча байт ёки барча байтларини бешлантиради. Тахмиснинг бу тури шоир учун нисбатан енгилроқ ёзилиши мумкин, чунки асос газал ўз ижод маҳсули, яъни мазмунан ҳам, шаклан ҳам, услубига кўра ҳам, тили ҳам унга бегона эмас. Шунга қарамай, бу ҳам ижодкордан катта билим, маҳорат талаб этади, чунки асос газал билан тахмис битилган давр оралиғида бир қанча муддат ўтган бўлади. Яна ўша мавзуга қайтиш, уни қайта ҳис этиш, бу ҳақда яна нималарнидир айтиш, албатта, осон кечмайди. Шунинг учун ўз ғазалига тахмис боғлаш ҳодисаси жуда кам учрайди. Бу анъянани ҳам дастлаб Алишер Навоий бошлаб берган. 1470-1480 йиллар оралиғида тузилган “Бадоєъ ул-бидоя” девонидан жой олган “оқибат” ва “жудо” радифли иккита тахмис шоирнинг ўз газалларига боғланган. Навоий тахмислари ҳақида нисбатан кенг маълумот берган адабиётшунос

⁷⁸ Ҳасанов Ш. Истебъоднинг рангин жилолари. // Шарқ юлдузи. 2019 йил. 3-сон.

Д.Юсупова қайд этишича, бундай тахмисларидан олтитасига асос бўлган газаллар “Хазойин ул-маоний” куллиётидан олдинги девонлари таркибида ҳам учрайди. Шунга кўра уларни Навоий ёшлик ва йигитлик даврларида яратган дейиш мумкин.⁷⁹ Бу анъанани муносиб давом эттирган шоирлардан бири Муҳаммадризо Оғаҳийдир. Адабиётшунос Г.Халиева “Оғаҳий тахмисларидан 11 таси ўз газали асосида яратилганлигини” таъкидлайди.⁸⁰ Шоир “ё раб” радифли газалига⁸¹ боғлаган тахмисини қуидаги банд билан бошлаган:

Тан э-рур/ а-жаб шаҳ-ру/ наф-с а-нга/ а-сас, ё раб,
Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун/, мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун
– V – V --- – V – V ---
Бўл-ма-с ул/ а-сас жав-ри/ жон-ға ҳе-/ч(и) бас, ё раб,
Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун/, мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун
– V – V --- – V – V ---
Эм-ди хо-/р э-тиб о-ни/ ул си-фат-/ки ҳас, ё раб,
Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун/, мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун
– V – V --- – V – V ---
Иш-қ(и) зав/-қи-ни ет-кур/ жон-ға ҳар/ на-фас, ё раб,
Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун/, мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун
– V – V --- – V – V ---
Наф-с(и) ко-/ми-ни бир дам/ қил-ма дас-/т(и)-рас, ё раб...⁸²
Мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун/, мафъ-у-лу/ ма-фо-ий-лун
– V – V --- – V – V ---

Тахмис назариясига кўра асос ғазал вазни, қофияси, радифи, мазмуни сақланиши ва янада мукаммаллаштирилиши зарур. Оғаҳий бу талабларнинг барчасини аъло даражада бажарган. Ғазал ўн бир байтдан иборат, тахмис ҳам ўн бир банд. Демак, асос ғазал тазмини кулл, яъни тўлиқ тазмин қилинган. Шоир унинг ҳар бир байтини қайта тўлдиришни мақсад қилиб қўйган.

⁷⁹ Юсупова Д. Алишер Навоий тахмислари. // Шарқ юлдузи, 2013 й. 2-сон. – Б. 146.

⁸⁰ Халиева Г. Оғаҳий мусамматлари. Монография. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2019. – Б.74.

⁸¹ Муҳаммад Ризо Мироб Эрниёзбек ўғли Оғаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б. 96.

⁸² Муҳаммад Ризо Мироб Эрниёзбек ўғли Оғаҳий. Асарлар. VI жилдлик. II жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 103.

Ғазал ҳазажи мусаммани ахраб (мағъулу мағойилун, мағъулу мағойилун) вазнида ёзилган. Унга қүшилган мисралар ҳам шу вазнда битилган. Матлаъдаги нафас, дастрас ва унга қүшилган мисралардаги асас, бас, ҳас кабилар ўзаро қофиядош сўзлардир. Мумтоз қофия санъатига кўра уларнинг барчаси охиридаги “е” ундоши равий ҳисобланади, равий ҳарфдан олдин келаётган қисқа “а” унлиси тавжих деб юритилади. Мазкур бандда мужаррад муқайяд қофиядан фойдаланилган.⁸³ Ғазалда соликнинг Аллоҳга муҳаббати мавзуси талқин этилган. Тахмисда бу мавзу янада кенгайтирилган. Матлаънинг биринчи мисрасида ошиқ ёрдан ишқ завқини жонга етказиши илтижо қилмоқда, бунинг учун эса нафс коми – истагига банди бўлиб қолмасликни сўрамоқда. Мазкур байтга қўшилган мисраларда эса тан – шаҳар, нафс унга асас – тунги соқчи, қоровул сифатида таърифланиб, асасдан жонга ҳеч тинчлик йўклигидан нолиш кўзга ташланади. Ошиқ ёрдан асасни ҳас янглиғ хор этиб, жонни ундан халос этишини сўрамоқда. Шу ўринда бир ҳолат эътиборни тортади. Тунги қоровул аслида шаҳар осойишталигини сакловчи шахс, аммо тахмисда бунинг акси айтилган. Асас тинчликни бузувчи – жонга жабр қилувчи сифатида намоён бўлмоқда. Нега? Ё шоир ташбех танлашда хато қилганми? Йўқ, албатта. Мисралар мазмунига чуқурроқ назар ташласак, асас тан қўриқчиси, демак, у тан осойишталигини қўриқлади. Тан эса, маълумки, дунёвий эҳтиёжлар билан яшайди. Бу эҳтиёжлар нафс истагидир. Нафс доимо уйгоқ бўлиб, жонга жабр қиласди – ундан ниманидир тилаб туради. Агар “...одамлар факат бадани парвариш ва оройишига машғул бўлсалар, нафс қувват топиб, ҳалокатга сабаб бўлиб, саодати ухравиядан маҳрум қолғусидир”⁸⁴. Натижада жон – рух қийналади. Демак, шоир ташбех танлашда адашмаган, аксинча, уни янгича талқин этиб, ғазал мақтаъси мазмунини янада чуқурлаштириш имконини топган. Кўриниб турибдики, асос ғазал ва қўшилган мисралар ҳам шаклан,

⁸³ Алишер Навоий Қомусий лугат. I жилд. – Тошкент: “SHARQ” НМАК Бош таҳририяти. 2016. – Б. 354.

⁸⁴ Абу Ҳомид Фаззолий. Кимиёни саодат. Рух ҳакикати. I жилд. – Тошкент: “Адолат”, 2005. – Б. 88.

ҳам мазмунан бир-бирига тўла уйғуналашиб, бир бутунликни ҳосил қилган ва тахмис боғлаш талаблари тўлиқ бажарилган.

Ўз ғазалига тахмис боғлаган яна бир шоир Мұхаммад Аминхўжа Муқимийдир. Шоир ўзининг қуидаги байт билан бошланган мувашшаҳ ғазалини кейинчалик тахмисга айлантирган:

Ақлу хуш учди бошимдин, эй пари, девонаман,
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайин афсона ман...

Ғазал саккиз байтдан иборат бўлиб, унинг етти байти Адолхон исмига мувашшаҳ қилинган, саккизинчи байт билан Адолхоним сўзи келиб чиқади:

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Айбим шул эрур, Муқимий, мардуми Фарғонаман.⁸⁵

Мазкур газалга боғланган тахмис қуидаги банд билан бошланади:

То асир ўлдум ўшал кун сен каби жонона ман,
Зиръи хуснунг хирманидин бир теролмай дона ман,
Тобакай мундог куярман оташи ҳижронаман,
Ақлу хуш учди бошимдин, эй пари, девонаман,
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайин афсона ман...⁸⁶

Тахмис етти банддан иборат бўлиб, унда бешинчи ва олтинчи байтларнинг ўрни алмаштирилган, еттинчи байт тушириб қолдирилган ва натижада мувашшаҳ тартиби бузилган.

Шунингдек, Зокиржон Фурқат ҳам ўзининг “адашганман” радифли ғазалига айрим мисраларини тўлиқ тазмин қилган бўлса, айримларини ўзгартирган ҳолда иккита тахмис боғлаган.⁸⁷

Тахмиснинг кенг тарқалган тури бошқа шоир ғазалига боғланганидир. Бунда муаллиф бошқа шоирнинг ғазалини тахмис учун асос қилиб олади. Баъзан асос ғазал бир-икки байтга қисқартирилади. Ўзбек адабиётида тахмиснинг бу тури ҳам Алишер Навоий

⁸⁵ Муқимий. Икки жилдни асарлар тўплами. 1-жилд. Лирика. – Тошкент: Ўззадабийнашр, 1960. – Б. 151.

⁸⁶ Шу асар. – Б. 305.

⁸⁷ Фурқат. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Ўззадабийнашр, 1959. – Б.6. 73 – 76.

ижодидан бошланган. Шоирнинг “Хазойин ул-маоний” куллиёти-даги учта тахмиси Лутфий ғазалига ва “Мукаммал асарлар тўплами” 20-томига илова қилинган битта тахмиси Ҳусайний ғазалига боғланган. Навоий ваундан кейинги даврда тахмиснинг бу тури жуда кенг тарқалди. Бунда тахмис муаллифи асос ғазал доирасидаги мавзу, вазн, қофия тизими, композицион қурилиш, услуби чегарасидан чиқиб кета олмайди, яъни муайян даражада чекланган бўлади ва ана шу чегара доирасида ижод қилишга мажбур. Шунга қарамай, ўтган даврлар мобайнида бундай тахмис тури ҳам назарий жихатдан анча такомиллашди ва бир қатор шаклий-мазмуний янгиланишларга учради. Мухаммасдан фарқли равишда тахмис фақат ёзма адабиётда ва аруз вазнида ёзилади. Шу пайтгача бармоқ вазnidаги иккилик бандлардан иборат бўлган шеърлар бешлантирилганлиги маълум эмас.

Тахмиснинг вужудга келиши ва тарихий тадрижий такомили муайян замон ва макон билан боғлиқ бўлиб, унинг келиб чиқиш тарихи ҳақидаги айrim маълумотлар юқорида айтиб ўтилди. Агар мухаммас шаклидаги шеърлар халқ оғзаки ижоди ва бармоқ вазнидаги ёзма адабиёт орасида учраб турса, тахмис ҳақида бу фикрни айтиш мумкин эмас. Тахмислар ҳажман ҳам мухаммаслардан фарқланади. Мухаммас ҳажман чекланмаган бўлса, тахмис муайян бир ғазал асосида ёзилганлиги сабабли энг қўпи билан шу ғазал байтлари микдорича бўлиши мумкин. Биз учратган энг йирик тахмислардан бири андижонлик шоир Мўмин Саттор марғилонлик Рожий Марғилонийнинг “эмасму” радифли ғазалига боғлаган тахмиси⁸⁸ бўлиб, йигирма беш банддан иборат. Мухаммасларда баъзан бандлар охирида нақорат сингари такрорланувчи байт ёки мисралар ҳам учрайди. Шу ўринда мухаммас ва тахмисни шаклан ҳам фарқловчи яна бир ҳодисани эслаб ўтиш жоиз. Айrim ҳолларда ҳар бир банд охиридаги икки мисра такрори натижасида мухаммаси мутакаррирнинг қофия тизими *a-a-a-a-a;* *b-b-b-a-a;* *v-v-v-a-a...* кўринишида бўлиши ҳам мумкин. Тахмисларда бундай ҳодиса кузатилмайди. Чунки тахмис бир ғазал асосида ёзилади, маълумки,

⁸⁸ Саттор Мўмин. Умр мезони. – Тошкент: “Mashhur press”, 2020. – Б. 220.

газал байтларида ҳеч қачон бир мисра ёки икки мисра тақорланиб келмайди. Кузатишларимиз давомида охиридаги байт тақорорланган биргина тахмисга, аниқроғи, Фурқат мусаддасига мухаммас шаклида боғланган назира мухаммасга дуч келдик. Бу асар Нодим Намангонийнинг “Танланган шеърлар” тўпламига киритилган бўлиб, қўйидаги банд билан бошланади:

Гуллар очилиб, эмди айёми баҳор ўлди,
Ҳақ раҳмати бу тогу сахрого нисор ўлди,
Сарсабзу зумурратгун, бегарду губор ўлди,
Сайдинг қўябер, сайёд, бечора экан мендек,
Фам тифи билан бағри садпора экан мендек...⁸⁹

Нодим Намангоний тахмис битишда Фурқат мусаддасининг дастлабки бандидаги биринчи ва олтинчи мисраларни бироз ўзгартириб, банд охирида тақорорлайди. Фурқатда бу мисралар “Сайдинг қўябер, сайёд, сайёра экан мендек...” ва “Куйган жигари бағри садпора экан мендек” тарзида берилган. Нодим Намангоний тахмис боғлаш қоидасига кўра бу мисраларга бироз ўзгартириш киритган. У кофияланишига кўра ҳам анъанавий тахмислардан фарқ қиласи ва **а-а-а-б-б, в-в-в-б-б...** шаклида давом этади. Шуниси диққатга сазоворки, унинг айнан шу байт тақороридан тузилган олти бандли мусаддаси ҳам мавжуд бўлиб, бу асарнинг ҳам қўйидаги дастлабки банди мухаммас шаклида, қолганлари эса мусаддас шаклида:

Фам тоғида бу оху овора экан мендек,
Тогу туз аро ёлғуз сайёра экан мендек,
Кўз ёши равон жисми кўп ёра экан мендек,
Сайдинг қўябер, сайёд, бечора экан мендек,
Фам тифи билан бағри садпора экан мендек...⁹⁰

Тахмис жанрининг ўзига хос ҳусусиятларидан яна бири – унда тазмин санъатидан фойдаланишдир. Ҳар қандай тахмис, ҳатто шоирнинг ўз газалига боғлангани ҳам тазмин ҳисобланади, чунки унда ҳам шоир бир шеърини яратиш учун бошқа бир шеъридан

⁸⁹ Нодим Намангоний. Танланган шеърлар. – Тошкент: Ўззадабийнашр, 1964. – Б.б. 64-65.

⁹⁰ Шу асар. – Б. 66.

байтларни олишга мажбур. Аниқроғи, тахмиснинг бу турида шоир ўзига ўзи тазмин қиласди.

Анъанага кўра тахмис муаллифи охирги бандда тахаллус қўллайди. Мухаммад Умар Умидий бу анъанага бироз ўзгартириш киритган. У Навоий ғазалларидан бирига боғлаган тахмисининг дастлабки мисрасида тахаллус қўллаган:

Телба Умидий қулинг бехушу беидрокрок,
Нўш этиб хамри жаҳолатдин тили нопокрок,
Сўзани Маръям билан қилғил руфу чолокрок,
Кўкрагимдур субҳнинг пироҳанидин чокроқ,
Кипригим шабнам тўкулган сабзадин намнокрок...⁹¹

Бу ўринда яна шуни таъкидлаш лозимки, мухаммас муайян бир замон ва макон маҳсули, тахмис таркибидаги мисралар эса баъзан бир-биридан бошқа даврларда ва маконларда яратилганлиги билан ҳам фарқланади. Шу жиҳатларига кўра мухаммас ва тахмисларни алоҳида бадиий-эстетик ҳодиса, алоҳида шеърий жанрлар сифатида талқин этиш, тахмис назариясидаги ўзига хос жиҳатларни янада мукаммалроқ тадқиқ этиш зарур бўлади. Тахмиснависликда ўзига хос янгилик яратса олган шоирлардан бири сифатида Омон Матжонни кўрсатиш мумкин. Унинг Огаҳий ғазалига боғлаган мухаммаси тахмис ва ғазал муаллифларининг ўзига хос диалоги асосига қурилган бўлиб, шоир асос ғазалнинг ҳар бир байтига қўшилган мисраларда Огаҳийга мурожаат қиласди ва натижада тахмисда шогирд ва устод мулокоти вужудга келган:

Кўклам эди. Жунбуш келиб ўю хаёл, ёд устина,
Руҳин зиёрат этгали бордим мен устод устина,
Сас берди ул: «Ҳолим забун, келдингму имдод устина,
Мушкин қошининг ҳайъати ул чашми жаллод устина,
Қатлим учун нас келтирур нун элтибон сод устина!»

⁹¹ Умидий. Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. – Тошкент: Faafur Fуломномидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – Б. 295.

«Эй пир, дедим, ёдлар бугун ашъорларингни Хоразм...»
«Кўйғил, деди, фахриянгни, дардими топгил чорасин,
Ён, ошиқ ўл, ҳеч босмасин даврон чангиги кўз қорасин,
Қилғил тамошо қомати зебоси бирлан оразин,
Гар кўрмасанг гул бўлганин пайванд шамшод устина!»⁹²

Мулоқот тахмис шу тарзда давом эттирилиб, тугал бир лирик ҳикоя мазмунига эга бўлган. Бу анъана кейинчалик Порсо Ҳошим ва Абдулла Аъзам ижодида давом эттирилган.

⁹² Матжон Омон. Сени яхши кўраман. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нацариёти, 1981. – Б.б. 127-129.

НАВОЙ ТАХМИСЛАРИ ВА ПОЭТИК МАҲОРАТИ

Навоийнинг ўз ғазалларига тахмислари

Алишер Навоий ижодида тахмислар унча кўп эмас. Унинг “Хазойин ул-маоний” куллиётига ўнта тахмиси киритилган бўлиб, улардан учтаси Лутфий ғазалига, қолган еттитаси ўз ғазалига боғланган. Шунингдек, аввал Ҳусайнинга нисбат берилиб, кейин-чалик Навоийники эканлиги ва қандайдир сабабларга кўра шоир куллиётига киритилмай қолган ўн биринчи тахмиси ҳам мавжуд.⁹³ Бу тахмис Султон Ҳусайн Бойқаронинг:

Ғунчайи хандон бориб, кўнглумда қолди хор-хор,

Тинмагур жонимға онсиз дуняда бори не бор...

матлаъли ғазалига болган. У “Мукаммал асарлар тўплами” и йигирманчи жилдига илова сифатида киритилган⁹⁴. Адабиётшунос Абдурашид Абдуғафуров бу ҳақда маълумот берган. Тахмиснинг асос ғазали Ҳусайнин девонида мавжуд⁹⁵. Шунга асосланиб, шоирнинг ҳозиргача фанга маълум ўн бир тахмиси мавжуд.

Шоир тахмислари ҳақида адабиётшуносликда умумий маълумот берилган бўлса-да, поэтик хусусиятлари ҳали маҳсус ва тўлиқ ўрганилмаган. Уларни ҳар тарафлама тадқиқ этиш ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётидаги тахмислар назариясини ўрганиш, мавжуд адабий анъаналарни давом эттириш ва ривожлантириш ҳамда мазкур жанрнинг янгидан янги кирраларини кашф этишга қўшилган ҳиссанни теранрок англаш имкониятини беради. Навоий тахмислари таҳлилида бажарилиши лозим бўлган илмий изланишлар кўлами ва йўналишини аниқлаб олиш, тахмисларда асос ғазал билан орттирма мисраларнинг шакл ва маъно мутаносиблигига эътибор қаратиш муҳим.

Шундан келиб чиқиб, Навоий тахмислари таҳлили жараёнида уларнинг шаклий жиҳати: образлар тизими, лирик сюжет қурилиши,

⁹³ Абдуғафуров Абдурашид. Буюк бешлик сабоклари. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – Б.б. 113 – 121.

⁹⁴ Алишер Навоий “МАТ” 20 жилдлик. www.ziyouz.com kutubxonasi 20-жилд. 467.

⁹⁵ Ҳусайн Бойқаро. Жамолингдин кўзум равшан. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги НМБ, 1991. – Б. 6.

композицион тузилиши, ишлатилган бадий нутқ кўринишлари, вазни, қофия турлари кабилар; шунингдек, мазмуний жиҳати: уларда илгари сурилаётган гоя, ҳар бири замирига сингдирилган муаммо ва мавзуларга тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Шоирнинг дастлабки “тажмиси табъи худ”и (хусусий тажмиси) куйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазалига боғланган:

Ёшурун дардимни зоҳир қилди афғон оқибат,
Асрагон розимни ёйди сели мужгон оқибат...⁹⁶

Ғазал арузнинг “рамали мусаммани маҳзуф” вазни ёзилган. У тўққиз байтдан иборат бўлиб, улар “афғон”, “мужғон”, “кон”, “тирибон”, “пинхон”, “даврон”, “паришон”, “урён”, “яксон”, “имкон” сўзлари “мурдаф қофия”нинг “ридфли муқайяд қофия” тури ёрдамида ўзаро боғланган. Қофиядош сўзларнинг “равий”си “н” ундошидан олдин “ридфи аслий” ҳисобланган “о” унлиси келтирилган⁹⁷. Ҳар бир байтда “мумтоз шеър унсурларидан бири” сифатида “шеърда ифодаланаётган етакчи фикрни тақоролаш, китобхон эътиборини асосий гояга жалб этиб, муаллиф гоявий ниятини чуқурроқ етказиб бериш”⁹⁸ учун “оқибат” радифи ишлатилган. Шоир фикр таъсирчанлиги, ҳиссий-таъсирий бўёқдорлигини оширишда бадий матнларга хос сўз маънолари кўчиши, серқатламлиги каби тил ҳодисалардан ҳам унумли фойдаланган ва гўзал бадий санъат намуналарини яратишга муваффақ бўлган.

Ғазал матнида мумтоз адабиётга хос бўлган муболагали тасвир устуворлик қиласи. Унда анъанавий ошиқ, ёр ва бир байт (олтинчи)да ўзга (фақих) тимсоли кўзга ташланади. Мазкур газалда ҳам шоир ўзининг “...ҳар мазмунда матлаъе вокиъ бўлса, аксар андоғ бўлгайким, мақтаъгача сурат хайсиятидин мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ тушкай”⁹⁹ ижодий тамойилига амал қилган ва бошидан охиригача ошиқнинг ишқий кечинмаларини акс эттирган бир

⁹⁶ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 54.

⁹⁷ Алишер Навоий Қомусий лугат. I жилд. – Тошкент: “SHARQ” НМАК Бош таҳририяти, 2016. – Б. 366.

⁹⁸ Шу манба. – Б. 445.

⁹⁹ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 20 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 22.

лирик сюжет асосида воқеабанд ғазал яратган. Унда шеъриятга хос лирик кириш, кульминацион нуқта, лирик чекиниш ва лирик хотималарни кўрамиз.

Ғазал матни тил хусусиятларига кўра ҳам ранг-баранглиги билан китобхон дикқатини тортади. Шоир фикрларини кучайтириш учун зарур ўринларда “оҳқим”, “ваҳқим”, “войки” каби ҳиссиёт ундовлари, “эй фақих”, “эй Навоий” каби содда ундалмалардан, шунингдек, ташбех, муболага, истиора, ташхис, таносуб, тажнис каби бадиий санъатлардан усталик билан фойдаланган.

Алишер Навоий ошиқнинг ишқий кечинмаларини баён этар экан, гарчанд муболагали тасвирдан фойдаланса-да, ҳаёт ҳақиқатидан узоқлашмайди. Инсоннинг ботиний оламида кечаетган турфа эврилишларни реал ҳаётий лавҳалар билан жуда ишонарли тарзда тасвирлайди ва ҳақиқий ошиқ тимсолини гавдалантиради. Ғазал мавзусига кўра анъанавий орифона шеърлар сирасига киради. Унинг мазмунига ишқи ҳақиқий йўлида ёр висолидан давлати боқий тилаган солик фано бўлиши керак деган тасаввуфий ғоя сингдирилган. “Инсон моҳият эътибори-ла ишқи ҳақиқийга лойик бир борлик. Ишқи ҳақиқий йўли – кўп олис ва таҳликали йўл. Лекин солик нафсни енгиб, кўзлаган маконига восил бўлгач, шубҳа, кўркув, ноқисликлардан покланади. Ва ҳамма нарса, ҳамма жойда ҳусни мутлақ сиймосини кўради. Шунда инсон бехуда фикрлар, увоч хислар, алдоқчи истаклардан тамоман йироқлашади”.¹⁰⁰ Ғазал мақтаъсига айнан шу мазмун сингдирилган ва у анъанага кўра шоирнинг ўзига мурожаати билан якунланган:

Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Ани касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.

Юкорида кўрганимиздек, тахмисга асос бўлган ғазалнинг дастлабки байти ўзи чекаётган фигон яширин дардини зоҳир – ошкор этган ва кўзларидан оқаётган ёшлар сели унинг элдан пинҳон тутиб авайлаб-асраган розини ёйиб юборганидан шикоят қилаётган лирик қаҳрамон – ошиқ кечинмалари талқини билан бошланади. Лекин

¹⁰⁰ Ҳакқул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.б. 105-106.

унинг нима учун фиғон чекаётгани ва кўз ёши тўкаётгани сабаблари ҳали тўла очилмаган. Шоир тахмис учун бу ғазални бежиз танламаган. Орадан вақт ўтгач, унда мазкур мавзуга қайта мурожаат қилиш истаги пайдо бўлган, ғазал байтларини шаклан тўлдириш, мазмунан кенгайтириш, фикрлар кўлами, унинг сюжетини янги воқеалар ривожи билан тўлдириш, лирик қаҳрамон кечинмаларини янги тафсилотлар билан бойитиш ҳамда илгари сурилаётган ғоявий қарашларини чуқурлаштиришга эҳтиёж сезган. Биринчи байтга қўшилган уч мисра лирик қаҳрамоннинг яширин ишқ дарди билан боғлиқ руҳий кечинмалари сабабини очишга хизмат қилган:

Оҳким, тарки муҳаббат қилди жонон оқибат,
Бўлдум ушбу гуссадин расвойи даврон оқибат,
Қолмади маҳфий ғамим эл ичра пинҳон оқибат,
Ёшурун дардимни зохир қилди афгон оқибат,
Асрагон розимни ёйди сели мужгон оқибат...¹⁰¹

Фиғон чекиши инсон руҳий ҳолати, изтиробий кечинмаларининг кульминацияси ҳисобланади. Шоир тахмиснинг биринчи мисрасидан бошлаб лирик қаҳрамонни шу ҳолга соглан воқеа-ҳодисалар талқинига киришади. Маҳбубининг тарки муҳаббати туфайли ёрсиз қолган ошиқ ғам-гусса чекавериб, расвойи давронга айланади ва дод-фарёд чекиши, кўз ёши тўкишга мажбур бўлади. Унинг бу ҳоли боис эл барча ғаму аламларидан воқиф бўлиб, маҳфий сири қолмади. Дастлабки бандда ишқий можароларда иштирок этувчи анъанавий поэтик тимсоллар – ошиқ ва ёр табиатига хос хусусиятлар очиб берилган. Одатдагидек, жонон – зулмкор: у тарки муҳаббат қилиб, ошиқни қийноққа солмоқда. Ошиқ эса бу ҳижронга чидай олмай фарёд чекиб, кўз ёши тўкмоқда. Орттирилган мисралар нафақат мазмунан, балки шаклан ҳам асос байтга тўла мос тушган. Банддаги қофиядош сўзлар ҳам бунда муҳим аҳамият касб этган. Байтда “афгон”, “мужгон” сўзлари ўзаро мурдаф (ридфли) қофия; қўшилган мисралардаги “жонон”, “даврон”, “пинҳон” сўзларида ҳам равий “н” товушидан олдин чўзиқ “о” унлиси кўлланиб,

¹⁰¹ Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. МАТ. З-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.б. 496 – 497.

қофияда ҳам тұла уйғунликка ва мұккаммаллікка эришилған. Банддаги “оқибат” радифи эса лирик қаҳрамон кечинмаларини янада теранрөк англаш имконини берган.

Иккінчи байтда ошиқ рухий кечинмалари янада чуқурлашади. Ошиқ айрилиқ туфайли бағир чоки – қалбдаги ярасини яширишга уринади, лекин күзларидан ҳар тарафға тараашшұх айлаётган (сизаётганды) қонли ёш буни фош этиб құяды. Дарҳақиқат, инсон йиғисини яширишга уринса, күздан ёш оқмайды – сизиб туради ва бу ҳол қанча яширилмасын барибир ошкор бўлади. Демак, шоир ички кечинмалар талқинида инсоннинг реал ҳаётий психофизиологик ҳолатига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Тахмиснинг иккінчи бандида бу ҳолатнинг асл сабаблари очиб берилади:

Токи чекти ўқу ё қасдимға ул мужгону қош,
Айлади пайконлари ҳар сори бағримни харош,
Пардайи сабру саломат ёйибон, эй бағри тош,
Ёшуруб эрдим бағир чокини, ваҳқим, қилди фош,
Ҳар тараф күздин тараашшұх айлаган қон оқибат.

Ошиқ бағрини чок этаётганды маъшуқанинг мужгону қошлари. Бунда шоир бир-бирига яқын бўлған ташқи ўхшашликка асосланған анъанавий ўқ ва ёй ҳамда мижгон ва қош каби икки гурух тушунчани ўзаро қиёслаб, таносиб санъатига асосланған ташбеҳнинг: ўқ – мужгон, ёй – қош каби гўзал намунасини яратган. Маъшуқанинг ёр қасдига ўқ ва ёй чекиши, яъни қош чимириб, қаҳрли нигоҳ ташлаши ошиқ бағрини яраларга тўлдирған. Лирик қаҳрамон бағри тош ёр зулмидан ҳосил бўлған додларни сабру саломатлик пардасини ёйиб, ёпишга қанча уринмасын, улардан сизаётганды қон асл ҳолатни фош этади. Бу ўринда “пайкон”, “пардайи сабру саломат”, “қон”, “бағри тош” каби истиоралар фикр таъсирчанлигини оширган ва тасвир аниқлигини таъминлаган. Иккінчи бандда ҳам асос байт билан шаклий мутаносиблик кўзга ташланади. Шоир кўшилаётганды мисралар қофияланишига алоҳида эътибор қаратади ва қоидага кўра байтнинг биринчи мисраси охиридаги “фош” сўзига

“кош”, “харош”, “тош” сўзларини қофиялайди ҳамда яна мурдаф (ридфли) қофия ёрдамида ўзига хос оҳангдорликка эришади.

Учинчи байтда ҳам ҳижрон азобининг муболагали талқинига дуч келамиз. Ошиқ ҳажр тигидан кўксидаги ҳосил бўлган шикоф – ёрикни яширмоқчи, аммо уддасидан чиқа олмаяпти. Чорасиз қолгач, ҳижрон изтиробларига чидай олмай ёқа чок қиласи (йиртади), эл эса шу чоки гирибонидан унинг кўкси яралигини пайқаб қолади ва сири фош бўлади. Албатта, ҳар қандай оқибат замирида маълум бир сабаб ётади. Шоир шунга эътибор қаратади ва кўшилган мисралар мазмуни орқали ошиқ руҳий кечинмалари асл сабабини очишга муваффак бўлади:

Кўп югурдум ишқ йўлида мени гумроҳким,
Билгасен ҳолимни, лекин бўлмадинг огоҳким,
Ишқ аро ўлгумдурур, бил эмди, эй дилҳоҳким,
Тиги ҳажрингдин ниҳон кўксум шикофин, оҳким,
Элга равшан айлади чоки гирибон оқибат...

Ишқ водийсида йўл тополмай зору саргардон ошиқ ўз ҳолини аён этиш учун елиб югуради, аммо уринишлари зое кетади: ёр унинг ҳолидан огоҳ бўлмайди. Энди бир йўл – маҳбубга ишқ аро жон фидо этишга ҳам тайёрлигини билдириш қолди, лекин бунинг ҳам имкони йўқ, чунки орада айрилик бор. Шу боис ҳижрон дардидаги ёқасини чок қиласи ва кўксидаги ярани элга ошкор этиб қўяди. Бу муболагали тасвир ошиқ ишқий изтироблари даражасини ўта бўрттириб кўрсатган. Бунда “тиғи ҳажринг”, “кўксум шикофи”, “чоки гирибон” истиоралари бадиий сўз ифода имкониятларини янада кенгайтирган. Учинчи мисрада ёрга “эй дилҳоҳким” ундалмаси билан мурожаат этилиши кечинмалар шиддатини янада кучайтирган. Мазкур бандда “гумроҳким”, “огоҳким”, “дилҳоҳким”, “оҳким” сўзлари воситасида вужудга келган мурдаф (ридфли) қофия равийсидан кейин “васл” – “к” ундоши, “хуруж” – чўзиқ “и” унлиси, “мазид” – “м” ундоши иштирок этган мутлақ қофия¹⁰²

¹⁰² Ҳожиахмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: “Шарқ” НМК Бош таҳририяти, 1999. – Б. 205

хосил қилинган ва шаклий-мазмуний уйғунлик, мукаммал оҳангдорлик таъминланган.

Түртинчи байтда олдинги муболагали тасвир давом эттирилади. Ошиқ кўксидаги шикоф бу иккала байтни ўзаро боғлашда муҳим поэтик детал вазифасини ўтаган. Маълумки, қалб эл назаридан пинҳон бўлиб, унинг яраларини ҳеч ким кўра олмайди. Лекин хижрон тифи сабабли ошиқнинг кўкси шикоф бўлгач (ёрилгач), улус унинг бағри – қалбини ҳам кўради ва ундаги ишқ доғини ҳам англаб етади.

Мумтоз адабиётимизда ишқни пинҳон тутиш ошиқлик фазилатларидан саналади. Ғам тийрборони ошиқнинг нафакат бадани, балки кўнглига ҳам ўқ ёғдириб юз туман ниҳон – яширин доғларни ҳам қўйишга улгурган. Шундан лирик қаҳрамон кўнглида бир ваҳм: улус фаҳмлаб қолмасин, деган хавотир бор. Бу қўрқинч амалга ошди: ошиқ кўксидаги шикоф кўнгил доғларини ҳам пинҳон тутишга имкон бермади. Ошиқ руҳий ҳолатини ифодаловчи афсусланиш маъносидаги “войким” ҳиссиёт ундови билан бошланган байт шу мазмундаги мисралар билан тўлдирилади ва кечинмалар тасвирининг мантиқий изчиллиги, ўзаро уйғунлиги, яхлитлиги, давомийлиги, таъсирчанлиги вужудга келади. Бунда яна ўта муболагали тасвир ёрдамга келади:

Тийрборони ғаминг ёғдурғали кўнглумга сахм,
Юз туман доғи ниҳон қўймиш эди ул хавфу сахм,
Халқ ани фаҳм этмасун деб, бор эди кўнглумда ваҳм,
Войким, кўксум шикофидин улусга бўлди фаҳм
Ишқ ўти бағримда қўйгон доғи пинҳон оқибат.

Бу бандда ҳам шоир қофиялар мутаносиблигига катта эътибор қаратади. Банддаги “саҳм” (ўқ), “саҳм” (кўрқув), “ваҳм” (хавотир), “фаҳм” (англаш) кабилар иштироқида ҳосил бўлган қофиядошлиқ шаклан ҳам, мазмунан ҳам ўзаро мос келган. Қофиядош сўзлар охиридаги “м” ундоши “равий”, ундан олдинги “х” ундоши “қайд”, ундан олдинги қисқа “а” унлиси “ҳазв” ҳисобланиб, муқайяд (қайдли) қофия вужудга келган. Шунингдек, “саҳм” (ўқ), “саҳм”

(кўркув) сўзлари тажниси томм сифатида тажнисли қофия деб номланувчи гўзал шеърий санъатга айланган.

Мазкур бандда қофиядош сўзларнинг аруз мезонига кўра ўта чўзиқ ҳижони ташкил этганлиги ғазал вазнига ҳам бироз ўзгартириш киритилишига сабаб бўлган. Олдинги бандлар “рамали мусаммани маҳзуф” (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) вазнида бўлса, мазкур банднинг тўрт мисраси “рамали мусаммани мақсур” (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон) вазнида битилган.

Алишер Навоий талқинига кўра ҳақиқий ошиқ ҳар қандай ҳолатда ҳам ризолик мақомида бўлиши ва охир-оқибат ёрнинг ризолигини топиб васлига эришиши зарур. Унутмаслик керакки, “ижодкорнинг дунёкараши, ижтимоий мақсадлари ҳар бир жанрда жанр қонуниятлари билан боғлиқ ҳолда унинг имкониятлари даражасида ўз ифодасини топади” ва унинг “шахси, ўз образи ҳар бир жанрда жанрнинг қатъий қонунлари асосида намоён бўлади”¹⁰³. Фазалнинг бешинчи байтида шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Лирик қаҳрамон ёр шавқидан дам урмаяпти, аксинча, унинг бедоди – зулмидан бўлса ҳам, баҳраманд эканлигидан шодланмоқда. Зоро, зулм қиласр экан, ёр унга бефарқ эмас, балки уни эсламоқда ва висолига сазовор этмоқда. Навоийнинг ишқ ва ошиқликка хос дунёқарашидаги бош мезонлардан бири қисматга ризоликдир, лекин тақдир унинг лирик қаҳрамонига буни раво кўрмади. Навоий байт мазмунини янада чукурлаштириш мақсадида унга ҳақиқий ошиқнинг бошқа сифатларини ҳам сингдириб юборади:

Ул париким, телбаларга ишқидин монанд эдим,
Зулфи занжирида Мажнундек асири банд эдим,
Жаврига қониъ бўлуб, васлиға ҳожатманд эдим,
Шавқидин дам урмайин, бедодига хурсанд эдим,
Ваҳки, бўлдум ҳажридин расвойи даврон оқибат.

Кўшилган мисраларда ошиқ кечинмалари ташбек – телбаларга монанд, Мажнундек асири банд; талмех – Зулфи занжирида Мажнундек асири банд, тазод – жаврига қонеъ, васлиға ҳожатманд;

¹⁰³ Исҳоков Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 16.

шавқидан дам урмайин, бедодига хурсанд каби санъатлар ёрдамида кучайтирилади. Навоий байтга зулф ва Мажнун тимсолларини олиб кирган. Зулф дунё тўсиқлари, Мажнун садоқатли ошиқ рамзи. Демак, лирик қаҳрамон ишқ йўлидаги дунё тўсиқларини енгиб ёрга интилаётган ошиқдир.

Бандда шаклий мутаносибликни таъминлаш мақсадида “монанд”, “банд”, “ҳожатманд”, “хурсанд” сўзлари иштирокида таркибида “ҳазв” – қисқа “а” унлиси, “қайд” – равийдан олдинги ундош “н” ва “равий” – “д” ундоши қатнашган муқайяд (қайдли) кофия ҳосил қилинган.¹⁰⁴

Бу ҳолатни жадвалда қуидаги кўринишда ифодалаш мумкин бўлади:

Кофиядош сўзниң бошлиғич қисми	ҳазв	қайд	равий
МОН	а	н	д
б	а	н	д
ҳожатм	а	н	д
хурс	а	н	д

Олтинчи байтда ошиқ фақиҳга юзланаркан, суюклиниңг кўзи кофир, зулфи зуннорлиги сабабли масту паришон эканлигини таъкидлайди. Тасаввуфий тушунчалар бўлган “кофир кўз” ва “зуннор зулф” тимсолларини изоҳламай туриб, мазкур байт мазмунини тўғри англашнинг имкони йўқ.

Кофир арабча сўз бўлиб, луғавий маъносига кўра инкор этувчи, динни рад этувчи, ғайридин каби маъноларни англатади. Ислом ақидасига кўра эса ислом динини инкор этувчи барча кишилар кофир дейилади¹⁰⁵. Бадиий адабиётда кўпинча “золим ва бепарво маъшуқанинг сифати”ни англатади. Тасаввуфий истилоҳ сифатида эса “ягона ва мутлақ вужуддан ўзга барча мавжудликларни инкор этувчи солик. Лоҳижийнинг ақидасига кўра, ҳақиқий куфр – ягона

¹⁰⁴ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: “Шарқ” НМК Бош таҳририяти, 1999. – Б. 202.

¹⁰⁵ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 5-том. К ҳарфи. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 74.

ва ҳақиқий вужуд бўлмиш Аллоҳ таолонинг вужудидан бошқа вужудни тан олмаслиқдир”¹⁰⁶. Лекин Навоий бу сўзни “кофир кўз” тарзида ишлатган, яъни бу ўринда “кофир” “кўз”нинг сифатловчиси маъносига келмоқда. Демак, шоир ўқувчи дикқатини “кофир”га эмас маъшуқанинг “кўз”ига қаратмоқчи. Кўз ҳакида адабиётшунос Н.Комилов шундай фикр билдиради: “Кўзнинг ошиқни маст қилиши унинг жонон жамолининг аёnlашуви – кўринишидан бехуду беҳуш бўлишга ишорадир. Умуман, кўз инсоннинг моҳиятини акс эттиради ва кишининг кишига таъсири ҳам авваламбор кўз орқали кечади. Шу боис маъшуқа кўзи ошиқ дилини ром этувчи қудратли нурга эга”¹⁰⁷. Алишер Навоий байтда “кўз”нинг шу хусусиятига эътибор қаратган. Бу ўринда “кофир” сифатловчи вазифасига ошиқнинг манзурга бўлган интилиши, муҳаббатини янада кучайтириб ифодалаш имконини берган.

Зуннор ҳам арабча сўз бўлиб, лугавий маъносига кўра “чилвир” сўзини англатган. У чармдан ясалган махсус камар, белбоғ бўлиб, араб халифалиги даврида мусулмон давлати ҳудудида яшаб, бошқа динга эътиқод қилувчилар – зиммий (асосан яхудий ва христиан)лар мусулмон эмаслигининг белгиси сифатида зуннорни мажбуран тақишган.¹⁰⁸ Бадий адабиётда эса тасаввуфий тимсоллардан бири сифатида “ҳақиқий маҳбуб хизматига камар боғлаш ва буткул унга итоат этишни англатади”¹⁰⁹. Навоий бу поэтик тимсол орқали севгилисига тамоман боғланиб қолгани, ундан кўнгил узолмаётгани, кўйида паришонликни назарда тутган. Зеро, “Зулф паришонлик ва ҳижрон рамзи. Зулф ошиқларнинг юзини беркитади (юз – моҳият, манба бўлса, зулф, соч – уни ёпувчи парда). Зулф – моддий дунё касратига ҳам ишора этади. Дунё эса паришонлик, ҳижрон, изтироб

¹⁰⁶ Алишер Навоий Қомусий луғат. I жилд. – Тошкент: “SHARQ” НМАК Бош таҳририяти, 2016. – Б. 241.

¹⁰⁷ Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: “TAMADDUN”, 2012. – Б. 97.

¹⁰⁸ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4-том. З ҳарфи. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 45.

¹⁰⁹ Алишер Навоий Қомусий луғат. I жилд. – Тошкент: “SHARQ” НМАК Бош таҳририяти, 2016. – Б. 198.

жойи. Дунёни тўла забт этиб, англаб, юзни очган дарвеш Ҳаққа етади”¹¹⁰.

Байтда шоир кофиру зуннор, кўзу зулф каби икки гурухга мансуб бу тушунчаларни ўзаро қиёслаб, таносиб санъатини яратган. Мутаносиблик кофир ва кўзда ички хусусият, зуннору зулфда эса ташки кўринишга нисбатан олинган. Тахмис мисраларида бу фикрларни янада теранроқ асослаш мақсадида маъшуқанинг орази, нутки, кўзи ва зулфига қиёслаш учун ожизлик қиласидаги “гул”, “булбул”, “наргис”, “сунбул” каби айрим анъанавий ташбеҳлар келтирилади:

Орази қошида гул юз важҳ ила бордур **кариҳ**,
Минг жиҳатдин нутқи оллинда эрур булбул **сафиҳ**.
Кўзию зулфиға эрмас наргису сунбул **шабиҳ**,
Гар будур кофир кўзу зуннор зулфи, эй фақиҳ,
Бўлғудекмен дайр аро маству паришон оқибат.

Гул хуснда ёр юзига тенглаша олмайди, чунки унинг наздида кариҳ – чиркин, ёқимсиз; булбулнинг овози эса ёр нутки олдида сафиҳ – паст, наргис ва сунбул ҳам кўзи ва зулфиға шабиҳ эмас – ўхшамайди. Бундай талқин байт мазмунини, тўлдириш ва далиллаш билан бир қаторда маъшуқа гўзаллиқда ўта бекиёс эканлигини яна бир карра таъкидлашга ҳам хизмат қиласидаги. Матн доирасида оразгул, нутқ-булбул, кўз-наргис, зулф-сунбул жуфтликларида мушаббаххун бих (ўхшаётган нарса)лар мантиқан ёр хуснига тенглаша олмаслиги натижасида муайян матнга хос маъновий зидлик – тазод вужудга келтирилган. Бандда икки гурух ёр сифатлари ва гулзор билан боғлиқ тушунчаларни акс қиёслаш орқали бўлса-да, мутаносибликка эришилган ва таносиб санъати ҳам юзага чиқарилган. Навоий асос байт билан шаклий мутаносибликка ҳам алоҳида эътибор қаратиб, “**кариҳ**”, “**сафиҳ**”, “**шабиҳ**”, “**фақиҳ**” сўзлари орқали қофия мукаммаллигига ҳам эришган.

Кейинги байтда ошиқнинг жунун ҳолати тасвири ифодаланган. Маълумки, жунун ишқ ахлининг асосий сифатларида бири бўлиб,

¹¹⁰ Шу асар. – Б. 97.

ўзида “илоҳий ишқдан сармастлик, ҳамма нарсани унугтиб, фақат Ҳақ дийдорини исташ”¹¹¹ каби маъноларни мужассам этади. Ана шу ҳолга тушган лирик қаҳрамон ишқий изтиробларини элдан пинҳон тутишни истайди, лекин бунинг имкони йўқ. У ҳижронга чидай олмай жунун ҳолатида ўзини тошлар билан уриб, бутун вужудини мунаққаш айлаган – яралар билан нақшлаб ташлаган. Ошиқ жисмидаги бу нақш – доғлар унинг ишқ кўйидаги жунунини элга муноди айлади – хабар берди. Ошиқнинг бу руҳий кечинмалари талқинида муболага кучли бўлса-да, бу ҳодиса ҳаёт ҳақиқатига жуда яқинлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Шоир асос байтга қўшилган мисраларда ошиқ руҳиятидаги жунунлик сабабини очишга муваффақ бўлади ва мазмунда мутаносиблиқ, тасвирда мантиқий изчилликка эришади:

Жонни мажнун ул пари руҳсора ёди айлади,
Кўзни гирён ишқ зулми май фасоди айлади,
Танни урён, ақлу дониш хайрбоди айлади,
Ишқ кўйида жунунумни муноди айлади
Ҳажр тошидин мунаққаш жисми урён оқибат.

Пари руҳсор ёди ошиқ жонини мажнун айлайди, кўзини эса ишқ зулми май фасодига айлантирди, урён (бор-йўғини унугтган) ақлу дониш эса танни тарқ этади. Оқибат барчаси бирлашиб, ошиқда жунунликни келтириб чиқарди. Шу ўринда “май фасоди” ибораси диққатни ўзига тортади. Дастрлаб бунда “май” ўринсиз ва фақат вазн талаби билан ишлатилгандек туюлади, аммо Навоий бирорта сўзни шунчаки ишлатмаган. Демак, бунда ҳам қандайдир сир яширин. Маълумки, май тайёрлаш жараёнида унинг фасоди – қолдиги ҳам чиқади. Шакар қўшилгани боис бу фасод ўта шилимшиқ ва ёпишқоқ бўлади. Май рангига монанд фасоди ҳам қизил тусга киради. Навоий “Кўзни гирён ишқ зулми май фасоди айлади” деганда май фасодининг шу икки хусусиятига эътибор қаратган. Яраланган кўзнинг фасод боғлаши (шапақлашиб қолиши) ҳамда қонга беланиши ҳаётий ва таъсирчан бўёқларда талқин этилган.

¹¹¹ Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ, 10 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги Faafur Гулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 763.

Юқоридаги бандда ҳам “ёди”, “фасоди”, “хайрбоди”, “муноди” сўзлар ёрдамида мурдаф (ридфли) қоғия ҳосил қилинган бўлиб, шаклий мукаммалликка ҳам эришилган.

Навбатдаги байтда шоир асосий мавзудан бироз лирик чекиниш қилади ва умр ўткинчилиги ҳақидаги ҳаётий фалсафага ўрин ажратади. Унда “даҳр бўстони”, “ниҳол” истиоралари ёрдамида дунё ва бутун мавжудот назарда тутилади. Шоир талқинича, фоний дунёдаги ҳар бир ниҳол (яратик) қанчалик саркаш (ўзига бино қўйган) бўлмасин, оқибат бир кун келиб соядек йўқликка юз тутади. Шундай экан:

Бода ичким, давр ишида эътидоле кўрмадук,
Навбаҳори ҳусн аро соҳибжамоле кўрмадук
Ким ҳазони умрдин анда заволе кўрмадук,
Даҳр бўстони аро саркаш ниҳоле кўрмадук
Соя янглиғ бўлмағон ер бирла яксон оқибат.

Лирик қаҳрамон ўткинчи дунё ишида эътидол (тўғрилик) кўрмаганлиги боис фурсатни қўлдан бермай бода ичиш (ҳақиқий муҳаббатдан баҳраманд бўлиш) кераклигини, чунки ҳусн навбаҳорини кечираётган соҳибжамоллар оқибатда умр ҳазонига етиб завол топиши ва ер билан яксон бўлишини таъкидлайди. Демак, тахмис боғлаш жараённада дунё фонийлиги мавзуси мазмунан янада теранлашиб, янгидан янги кирралари очилган. Бу бандда ҳам “эътидоле”, “соҳибжамоле”, “заволе”, “ниҳоле” сўзларидан ҳосил бўлган мурдаф (ридфли) қоғия орттирма мисралар ва байтнинг шаклан ва мантиқан уйғунлигини таъминлаган.

Мақтаъда давлати боқий, яъни ёр висолига эришишдек абадий саодат сири ҳақида фикр юритилади. Шоир бунда ҳам ўз эътиқодига содик қолиб, мавзуни фано бўлиш ғояси билан якунлайди. Чунки “Навоий дунёқарашида комилликни кафолатловчи ҳол – фано ҳоли, дилни яйратувчи, толиқишлар, торикишлар, жабр-жафолардан холос этгувчи маскан – фано майхонаси, Ҳақ висолига етказгувчи йўл –

фано йўли”¹¹². Дарҳақиқат, фано бўлмай ёр васлидан давлати боқийга эришишнинг имкони йўқ.

Шоир таъқидлашича, комилликни англатувчи тушунчалардан яна бири шоҳлик ва гадоликдир. Инсон факр сирини англамай, шоҳликка эришганидан наф йўқ, чунки бутун борлиқнинг мутлақ ҳукмдоридан ўзга ҳеч ким бақо мулки султони бўлолмайди. Фано мулкида шоҳликка эришганлар эса султон Абулғозийга ўхшаб фонийи маҳз бўлмай туриб, висолдан давлати боқий тилашга ҳақли эмас:

Шаҳлиқ этгандин не ҳосил факр сиррин билмайн,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлғонму экин,
Фонийи маҳз ўлмайин султон Абулғозий бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиласен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай, не имкон оқибат?

Мумтоз адабиётда “факр” тушунчаси кўпинча “фано” билан ёнма-ён келади ҳамда комилликнинг юксак мақомларидан бири сифатида эътироф этилади. “Факр – маъноси қашшоқлик, бенаволик. Сўфийлар наздида улугвор илоҳий моҳият касб этиш бўлиб, Худога бандаликни сидқидилдан олий даражада бажо келтириш, бандаликдан шараф топиш, ниёзмандлик ва талабгорликда йўлдаги тупроқ мисол ному нишонсиз бўлиш, Илоҳ наздида ўзини зарра, балки заррадан ҳам кам, деб ҳисоблаш. Ва шу мартабада комиллик рутбасини қозониш ҳам. Барча нарсалар, оламу одам Аллоҳга тегишли, инсоннинг вужуди ҳам ўзиники эмас, чунки у ҳам Яратганинг мулкидир. Факрни ана шундай мазмунда англаган одам тасаввуф моҳиятига ҳам етиб боради”¹¹³. Демак, шоир: “Солик комиллик сари интилар экан фано мақомига эришиш учун ўзида факрликни ҳам тарбиялаши зарур”, – деган хulosага келади. Зеро, инсон Яратганга олий даражадаги бандаликни бажо келтириш учун барча нафсоний иллатлардан халос бўлиши керак. Нафс истакларидан батамом халос бўлиб, руҳий покликка ва камолотга интилиш сўфийнинг энг

¹¹² Ҳаккул Иброҳим. Навонийга кайтиш. Биринчи китоб. – Тошкент: «Фаю» нашриёти, 2007. – Б. 9.

¹¹³ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: «MOVAROUNNAHR» – «O’ZBEKISTON», 2009. – Б.6. 27 – 28.

эзгу тилаги. Шунинг учун ҳам мазкур ғазал ва унга боғланган тахмисда Навоий умри давомида илгари сурган тасаввуфий гояларини яна бир карра таъкидлайди, фано бўлиш билан боғлик гоявий-эстетик қарашларини янада кенгайтиради.

Асос ғазал композицион тузилишига кўра воқеабанд ҳисобланади. Тахмисда ҳам шу хусусият тўла сақланган, яъни унда матлаъдан мақтаъгача бир мавзу – ишқ-муҳаббат талқини берилган. Ҳар бир бандда ҳижрон изтиробларини бошдан кечираётган солик руҳиятида рўй бераётган турфа эврилишлар тасвирланган ҳамда мажозий ва ҳақиқий ишқ ҳақидаги қарашлар ўзаро уйғунлашиб кетган. Бу табиий ҳол. Зеро, “Гар Навоий йигласа, ишқинг мажозидур деманг Ким, назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз”.¹¹⁴

Инсон ҳақиқий муҳаббатни англаш учун борлик моҳияти, ўзининг дунёга келиши ва яшашдан пировард мақсад нималигини англаб етиши зарур. Аллоҳга муҳаббат қўйиш учун, аввало, Уяратган борликқа, ҳаётга, инсониятга, табиатга муҳаббатли бўлиши керак. Теварак-атрофидаги ҳар мавжудликда илоҳий гўзаллик ва кудратни ҳис этиб, ўзининг “...мабдаъда абаддек азал, Зоти қадими абадий ламъязал...”¹¹⁵ бўлган Зот олдида нақадар ожизлигини чуқур англаб етиши зарур. Шундагина инсон қалби дунё ҳаётидан ризолик, ўзини кутаётган оқибатдан умидворлик ҳисси билан тўлиб-тошади, васлдан давлати бақони топишга интилиб яшайди.

Алишер Навоий тахмиси таъби худларидан яна бири ўзининг “жудо” радифли ғазалига боғланган. Ғазал арузнинг “рамали мусаммани маҳзуз” вазнида битилган бўлиб, “Фаройиб ус-сифар” девонига киритилган. Ҳажман етти байт. Тахмис ҳам етти банд. Демак, шоир тахмис учун ғазал матнини қисқартирмай тўлигича олган. Уанъанавий ишқ мавзусида бўлиб, матлаъдан мақтаъгача ошиқ ҳаётида жудоликнинг нақадар фожиали эканлиги юксак бадиий маҳорат билан талқин этилади ва ҳеч бир банда Султондан, унинг муҳаббати ҳамда унга бўлган муҳаббатидан жудо бўлмасин деган

¹¹⁴ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 2-жилд. “Наводир ун-нихоя”. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 180.

¹¹⁵ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 7-жилд. “Ҳайрат ул-аббор”. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 13.

фалсафий хулоса билан якун топади. Бу хулоса дунё ҳаётида барча чуқур англаб етиши ва шунга интилиб яшаши керак бўлган энг олий ҳақиқат, чунки банданинг Султондан жудо бўлиши унинг энг улкан фожиаси саналади. Демак, композицион қурилишига кўра ғазал яхлит бир маънони ўзида акс эттирган. “Яхлит маъноли, воқеабанд ғазаллар яратиш улуғ Навоийнинг шундай услубий ихтиrolаридан-дир. Максад Шайхзода биринчи бўлиб бунга эътиборимизни қаратган эди. Аввалги шоирларда аҳён-аҳён учраб турадиган бу хусусият Навоий ижодида изчиллик тусини олади, муайян равия, бадий ифода тарзига айланади. Турфа инсоний ҳолатлар, воқеа-ходисалар тасвирига бағишлиланган туркум-туркум ғазаллар шундан далолат беради”.¹¹⁶ Мазкур ғазал шоирнинг жон ва жонон туркумига хослиги билан ажралиб туради:

Оҳким, воламен ул сарви хиромондин жудо,
Кўзларим гирёндур ул гулбарги хандондин жудо,
Бенаводур жон доги ул хури ризвондин жудо,
Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти тақаллум шаккаристондин жудо.

Тахмис ёрдан жудо бўлганлиги сабабли оҳ чекаётган ошиқ изтироблари тасвири билан бошланиб, унинг оқибати мисрамамисра изчиллик билан ёритилади. Лирик қаҳрамон ёрни анъанавий “сарви хиромон”, “гулбарги хандон”, “хури ризвон” истиоралари билан сифатлар экан ундан жудолик оқибатида ўзининг волалиги, кўзлари гирёнлиги, жони ҳам бенаволигини баён этмоқда. Ошиқ бу ҳолатини қадимий ва анъанавий тимсоллар: гулистондан жудо бўлган булбул ҳамда шаккаристонидан айрилган тўтига қиёслаш билан далиллайди. Бу қиёс айни пайтда жуда жонли ва ишончли бўлиб, ошиқ руҳиятидаги ишқ изтироблари қанчалар оғирлигини яққол ҳис этиш имконини берган ва асос байт мазмунан кенгайиб, кечинма сабаблари ойдинлашган ҳамда таъсирчанликка эришилган. Кўшилган мисралар ва асос байтга мазмунан шу қадар уйғунлашиб кетганки, уларни бир-биридан айро тасаввур этиш қийин. Бу ҳол

¹¹⁶ Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: “TAMADDUN”, 2012. – Б. 189.

Алишер Навоий, асос гарчи ўз ғазали бўлса ҳам, тахмис боғлашга катта тайёргарлик кўргани, ўта жиддийлик ва масъулият билан ёндашганидан далолат беради.

Анъянага кўра дастлабки бандда муболагали тасвир ўта кучли эмас. Иккинчи банддан бошлаб, руҳий кечинмалар, ишқ дардидаги ўртанишлар муболагали тус ола бошлайди. Банднинг дастлабки тўрт мисрасига “ўртагай” сўзи радиф қилингани эса бўрттириш мазмунини янада кучайтирган. Чунки “ўртамок” феъли мазмунан муайян бир ҳолат (бу ўринда руҳий изтироб)нинг ниҳоят даражада юкори эканлигини англатади.

Иккинчи бандда муболаганинг ўта кучли даражаси қўлланишига сабаб асос байт мазмуни билан боғлик. Шоир ҳижронда жуда кучли изтироб чекилишини чуқурроқ англатиш учун ошиқнинг ўтли нолалардан чиқаётган ҳар бир шарор (учкун) фалакни ўрташи – ёндириб юборишидан қўрқишини таъкидлайди. Албатта, бу ўринда тасвир шартли ва жуда бўрттирилган, аммо ўкувчи бунга ишонади ва уни табиий бир ҳол сифатида қабул қиласи ҳамда ошиқ руҳиятида кечаётган оғрикли ҳислар, уни қийнаётган дардли кечинмалар оқими ўта шиддатли эканлигига амин бўлади, ошиқка нисбатан ҳамдардлик туйғусини туяди:

Вах, неча ишқ ўти жисмимда сўнгакни ўртагай.
Кўнглагим жайбиға ўт солғай, этакни ўртагай,
Телбалик оҳим самодин то самакни ўртагай,
Ул куёш ҳажрида қўрқармен фалакни ўртагай
Ҳар шарореким бўлур бу ўтлуг ағондин жудо.

Банднинг дастлабки мисрасидан бошлаб, муболагали тасвир асос байтгача даражама-дарака ошириб борилади. Ишқ ўти дастлаб ошиқнинг сўнгак (суюқ)лари, кейин кўйлагининг жайби (ёқаси)га туташиб, этагини ёндиради. Учинчи мисрада эса бу ўт таъсиридаги телбалик (жунунлик) туфайли оҳ чекиши самодан то самак (осмондан тортиб сув остидаги балиқ)ни ўртайди ва ниҳоят ошиқ ул куёш (ёр) ҳажрида чекаётган фигонининг ҳар бир учкунни фалакни ўртамаса эди, дея қўрқувга туша бошлайди. Бандда муболага ва

истиора (куёш – ёр) санъатлари ёрдамида ошиқ кечинмаларининг гўзал бадиий талқини яратилган.

Учинчи байтда маъшуқанинг турли баҳоналар билан ошиқни синаш лавҳаси ёритилган. Ошиқ ўзини ҳижронда кўп нола чекмаётгандикда айблаб, эътиroz билдираётган маҳбубага жисмининг нафас ва жондан жудо бўлгани боис фифон чекишга имкони йўклигини айтади. Байтга шу ҳолатга мос кечинмалар ифодаланган мисралар қўшилади ва ошиқ ботиний оламида кечаетган ишқий изтироблар мантикий изчиллик билан ривожлантирилади. Бунда фикр таъкидини таъминлаш учун “кўп” радифидан фойдаланади:

Вахки, бағрим тўкти кўзлар йўлидин паргола кўп,
Кўз ҳам ул гул ҳажридин ёғдурди гулгун жола кўп,
Заъф этибмен қонлиғ ашким баски тўкти лола кўп,
Дема, ҳижронимда чекмайсен фифону нола кўп,
Жисм айларму фифон бўлғоч нафас жондин жудо?

Багирнинг кўп паргола тўкиши (бўлак-бўлак бўлиши), кўзнинг гулгун жола (қонли дўл) ёғдириши, қонлиғ ашк (ёш)нинг кўп тўкилиши оқибатида ошиқ заъф этиб (холсизланиб), охир-оқибат жисми нафас ва жондан жудо бўлади. Иккинчи банддан бошланган муболагали тасвир давом эттирилиб, қалбнинг оғир изтироблари тасвири ёрдамида иккала банд орасидаги мантикий боғланиш таъминланган, мисралар мазмунида ҳам ўзаро мутаносибликка эришилган. Мисраларда вазн, қофия каби поэтик унсурлар ёрдамида шаклан ҳам ўзаро уйғунлик туфайли ҳар жиҳатдан бир бутун яхлит лирик лавҳа яратилган. Бу ишқий можаролар навбатдаги бандда янада ривожлантирилиб, ошиқ ва жонон орасидаги зиддиятли муносабатлар талқини бошланади:

Қилғали маҳрум жоми васлдин жонон мени,
Талхком этмиш тириклиқ бодасидин жон мени,
Ҳар замоне ўлтутурур ғам заҳридин ҳижрон мени,
Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй даврон, мени
Айлагил жондин жудо қилғунча жонондин жудо.

Жонон ошикни “жоми васл” (висол лаззати)дан маҳрум этмоқчи. Шунинг учун жон уни “тириклиқ бодаси” (ҳаёт)дан “талхком” (азобуқубатга дучор) айламоқдаки, бундан буён ҳижрон уни истаган пайтда “ғам заҳри” (айрилиқ изтироблари) билан заҳарлаб, ўлдириши муқаррар. Ошиқ учун ҳижрон ўлимдан аччикроқ, шу боис у давронга мурожаат этиб, жонондан жудо этгунча жондан жудо этишни сўрамоқда. Охирги мисрадаги “жондин”, “жудо”, “жонондин”, “жудо” каби сўзлардага “о”, “и”, “у” унлилари, “ж”, “н”, “д” ундошлари такоридан вужудга келтирилган аллитерция “фонетик-стилистик усул сифатида бадий нуткнинг интонацион ифодавийлигини ва охангдорлигини кучайтири”ган¹¹⁷. Шунингдек, шоир “жондин”, “жудо”, “жонондин”, “жудо” каби «ж» билан бошланган сўзлардан фойдаланиб, тавзиъ санъатини ҳам вужудга келтирган¹¹⁸.

Тахмиснинг навбатдаги бешинчи банди ҳам бадийлик жиҳатидан тўқислиги яққол кўринади. Шоир гўзал поэтик манзараларга бой фикрини муболаға – “юз жавр етса...”, “минг бало юзланса...”, “Бўлса юз минг жоним ол”; истиора – “хори ҳижрон”, “ғайр”; ташхис – “эй хори ҳижрон”, “эй кўнгул”, “эй жон”, “эй ҳажр”; тавзиъ – “Ёрни мендин жудо ёхуд мени ондин жудо”, илтифот – лирик қаҳрамоннинг “эй хори ҳижрон”, “эй кўнгул”, “эй жон”, “эй ҳажр” каби бир неча шахсга мурожаат қилиши сингари бадий санъатлар ёрдамида жудоликнинг барча изтиробларини тадрижий равишда чиройли ифодалаб берган:

Бағрима, эй хори ҳижрон, ҳар замон санчилмагил,
Эй кўнгул, юз жавр етса, кўзга ғайрин илмагил,
Минг бало юзланса, эй жон, ёрдин айрilmагил,
Бўлса юз минг жоним ол, эй ҳажр, лекин қилмагил
Ёрни мендин жудо ёхуд мени ондин жудо.

Шоир лирик қаҳрамоннинг воқеликка муносабатини очиб бериш учун ўзига хос йўл тутади. Банднинг тўрт мисрасида у тўғридан тўғри “хори ҳижрон”, “кўнгул”, “жон” ва “ҳажр”га нидо қиласи ва ҳар бир мурожаатда жудоликнинг “бағирга санчилмаслик”, “ғайрни

¹¹⁷ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 456

¹¹⁸ Комилов Н. Жон ва жонон можароси. Jahon adabiyoti, 2019, 6-сон. – Б. 34.

кўзга илмаслик”, “ёрдан айрилмаслик”, “жудо қилмаслик” каби муайян жиҳатларига ургу беради. Муболагаларнинг даражамадаражада орттириб борилиши ошиқ руҳий кечинмаларидағи турфа эврилишларни аниқ ифодалаш имконини беради.

Навбатдаги бандда ҳам муболагали тасвири янада кучайтирилади:

Жонни андоқ ҳуснунг ўти шуъласи кул қилдиким,
Жисм ўтундеқ шуълайи рухсориға ёқилдиким,
Шархи ҳолига аларнинг бу ракам ёзилдиким,
Васл аро парвона ўртанди ҳамоно билдиким,
Қилғудекдур субҳ они шамъи шабистондин жудо.

Шоир мақсади, мурожаат этилаётган мавзу моҳияти, тасвириланган ишқ можаросининг ўзига хослиги, бандлардаги поэтик манзара жозибадорлиги ва ўзаро узвий боғланишни таъминлаётган фикрлар кўлами серқатламлиги билан муболаганинг бадиий сўз доирасидаги янги талқинини топиб, бадииятнинг чексиз имкониятларидан унумли фойдаланади. Ҳар бир банд бошида тилга олинган мавзу охирида мантиқий якун топади ва ўзига хос бир бутун лирик лавҳа яратилади. Банд “Жонни андоқ ҳуснунг ўти шуъласи кул қилдиким” мисраси билан бошланиб, “Васл аро парвона ўртанди ҳамоно билдиким, Қилғудекдур субҳ они шамъи шабистондин жудо...” мисралари билан якунланади. Унда “жон” – “парвона”; “хусн ўти” – “шамъи шабистон шуъласи” каби истиоравий жуфтликларнинг ошиқ ва маъшуқа тимсоли сифатида мутаносиблиги таносуб санъатига асос бўлган.

Якуний бандда “гулрухсорсиз”, “гулзорсиз”, “дилдорсиз”, “ёрсиз” каби қофиядош сўзлар ёрдамида бирлашган мисралар мазмунида воқелик тасвири мантиқий изчилликда давом эттирилиб, жудоликнинг кулминацион нуқтасигача етиб боради:

Ошиқеким, бўлгай ул бир шўхи гулрухсорсиз,
Ўила булбулдурки қолмишдур гулу гулзорсиз,
Вой ул бедилғаким, қолгай тирик дилдорсиз,
Бир иёсиз ит бўлуб эрди Навоий ёрсиз,
Бўлмасун, ё рабки, ҳаргиз банда султондин жудо.

Шоир таъкидлашича, “бир шўхи гулрухсорсиз” ошиқ гулу гулзорсиз қолган булбулдир, тирик бўла туриб дилдорсиз қолган бедил (ошиқ)нинг эса ҳолигавой. Шунинг учун банд охирида Яратганга илтижо қилиб, ўзини ёрсиз бир эгасиз итга ўхшаб қолишдан асрарни сўрайди. Зеро, Султондан жудо бўлган банданинг қисмати, эгасиз итнинг қисматидан ҳам фожиалироқдир.

Алишер Навоий бошқа тахмиси табъи худларида ҳам юқорида таҳлил этилганлардаги каби шаклий мутаносиблик ва мазманий мукаммалликка эришган. Шоир тахмислари ҳар жиҳатдан бу жанр талабларига тўлиқ амал қилинганилиги билан барча даврларда ҳам тахмиснависликнинг энг юксак намунаси бўлиб қолаверади.

Навоийнинг бошқа шоирлар ғазалларига тахмислари

Алишер Навоий ўз замондошларидан Мавлоно Лутфийнинг учта, Ҳусайн Бойқаро (Хусайний)нинг битта ғазалига тахмис боғлаган. Навоийдек улуғ шоир ижоди учун бу унча қўп эмасдир, лекин шоир тахмисларининг сони эмас, уларнинг бадиияти, алоҳида шеърий жанр сифатида адабиётимиз тарихида тутган ўрни, ўз даври ва ўзидан кейинги давр адабиётига таъсири эътиборга моликдир. Унинг Лутфий ва Ҳусайнийдан бошқа шоирлар ғазалларига тахмис боғламаганининг сабабларидан бири эса ижодга нисбатан ўта талабчан бўлганлиги учун ўз даври ижодкорлари ғазаллари орасидан шунга муносабини топа олмаганидан ҳам бўлиши мумкин. Алишер Навоийнинг шундай тахмисларидан бири Мавлоно Лутфийнинг

Лайлутул-меърожнинг шарҳи сочи тобинدادур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қости меҳробинدادур...

матлаъли ғазалига боғланган.¹¹⁹ Маълумотларга қараганда, шоир бу тахмисни йигирма беш ёшига қадар ёзган.¹²⁰ Бу ҳодиса унинг ҳали ёш бўлишига қарамай тахмис боғлаш қоидаларини пухта ўзлаштирганидан далолат беради. Ёш шоир бу ишга киришар экан жанр талабларига қатъий амал қиласди. “Аввало, тахмисда ғазалнинг (талмиҳ,

¹¹⁹ Алишер Навоий. Бадоёс ул-васат. Ўн жилдлик ТАТ. 3-жилд. – Тошкент: Faafur Fуломномидаги наштиёт-матбаа уйи, 2011, – Б. 659.

¹²⁰ Юсупова Д. Алишер Навоий тахмислари. // Шарқ юлдузи. 2013 й. 2-сон. 143.

ташибихга ва муболағага асосланган кўтаринки) услуби тўлик сакланган. Қолаверса, манзур жамоли тавсифидан иборат бўлган ғазал моҳияти кенгроқ шарҳланиши туфайли унинг ҳақиқий фалсафий замини ойдинлашган. Натижада лирик қаҳрамон ботиний дунёси – мажозий ишқни ҳақиқий ишққа элтувчи кўпrik сифатида эътироф этувчи шахснинг руҳий қиёфаси тахмисда мантиқан асосланган ҳолда намоён бўлади”.¹²¹ Дарҳақиқат, Навоий Лутфий ғазалини тахмисга айлантирас экан шоир қўллаган бадиий санъатлар тизими ни янада кенгайтириб, уларга юклangan поэтик мақсадни ойдинлаштиради. У тахмис учун ғазалнинг фақат беш байтини танлаб олган. Адабиётшунос Д.Юсупова айтишича, бунинг айрим сабаблари бўлган бўлиши мумкин. Жумладан, Навоий тахмисининг биринчи бандидаёқ ғазалда тилга олинган юз ва кўзнинг мукаммал тасвири бериб қўйилганлиги ҳамда ғазалнинг тахмис қилинмаган байтларидаги бобиндадур, хобиндадур қофиялари ҳам шу бандда ишлатилганлиги сабабли Лутфий ғазалидан икки байтни қисқартирган бўлиши мумкин.¹²² Тахмис мисралари ғазалнинг қолган байтларига шаклан ҳам, мазмунан ҳам тўла мутаносиблиги Алишер Навоий унга жуда катта масъулият билан ёндашганидан далолат беради.

Мазкур ғазал наът мазмунида бўлиб, пайгамбаримиз Мұхаммад с.а.в.нинг меърожга кўтарилиши билан боғлиқ воқеалар талқини билан бошланади. У арузнинг “рамали мусаммани мақсур (маҳзуф)” (фоилотун/ фоилотун/ фоилотун/ фоилун (фоilon) вазнида ёзилган. Лутфий ғазалида қўлланган қофия (тоб-ин-да-д-ур, меҳроб-ин-да-дур) таркибида равий “б” ундошидан кейин васл “н” ундоши, хуруж -да қўшимчасидаги “д” ундоши, мазид -дур қўшимчасидаги “д” ундоши, нойира – қофиядош сўз охиридаги “р” ундоши каби унсурлар мавжудлигини кўрамиз. Демак, ғазалда мужаррад мутлақ қофиянинг нойирали мужаррад мутлақ қофия¹²³ туридан фойдаланилган. Навоий ҳам биринчи бандда шу турдаги қофия – иобиннадур, хобиннадур, кабилардан фойдаланади.

¹²¹ Исҳоков Ёкубжон. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “O’zbekiston”, 2014. – Б. 127.

¹²² Шу манба. 143.

¹²³ Алишер Навоий Қомусий лугат. I жилд. – Тошкент: “SHARQ” HMAK Бош таҳририяти. 2016. – 355.

Кейинги байтларда эса қоида бўйича дастлабки мисрага қофия қилиб, унинг бошқа турларини ҳам кўллайди. Тахмисда наът мазмунига ҳам тўла амал қиласди ва талабга кўра уни янада кенгайтиришга, лирик қаҳрамон ботиний ва зоҳирй олами тавсифига оид янги тасвиirlарни киритиб, портрети ҳамда маънавий қиёфасини янада теранроқ очиб беришга эришади.

Лутфий ғазал матлаъсининг биринчи мисрасида талмех санъатидан фойдаланиб, Ислом тарихидаги машҳур ҳодиса – “меърож” воқеасига ишора қиласди ва уни пайғамбар алайҳиссалом сочи орқали шарҳлади. Шоир таъкидлашича, “Лайлутул-меърожнинг шарҳи” пайғамбар алайҳиссалом “сочи тобиндадур”. Лутфий томонидан келтирилган бу шарҳнинг маъносини теранроқ англаш учун ҳадислар ва сийрат китобларида Муҳаммад алайҳиссалом соchlари ҳакидаги маълумотларни чуқур билиш лозим бўлади. Ҳадисларда бу ҳақда: «...Сочлари тўлқин сифат: жуда жингалак ҳам, жуда юмшоқ ҳам эмас эди...», – дея таъкидланган¹²⁴. “Куръон” ва “Ҳадис” бошқа диний адабиётларда тасвиirlанишича, Муҳаммад алайҳиссалом меърож тунида Аллоҳ ҳузурига тўғридан тўғри кўтарилимаган. “Меърож” сафари дастлаб “Масжид ул-ақсо”га йўл олишдан бошланади. У ерда намоз адо этилгач, осмон сафари бошланади. Ривоятларда “меърож” сафари етти қават осмоннинг ҳар бирида Муҳаммад алайҳиссалом ўзларидан олдин ўтган саккиз нафар пайғамбар: Одам, Исо, Яхё, Юсуф, Ҳорун, Мусо ва Иброҳим алайҳимуссаломлар билан учрашувлардан сўнг “Сидрат ул-мунтаҳо”га етиб “қоба қовсайни ав адно” мақоми билан яқунлангани айтилади. Шоир меърож тунидаги сафар шарҳи пайғамбар алайҳиссалом соchlарининг тоби – жингалаклариадир дейди, яъни унинг турли манзилларда тўхташ орқали кечганлигига ишора қиласди. Чунки тасаввуф адабиётида соч бурамалари дунё тўсиқлари сифатида ҳам талқин этилади. Солик ёр висолига етиш учун шу тўсиқлардан иборат манзилларни босиб ўтиши керак. Шунингдек, “Сўфийлар таъбирларида зулф Ҳазрати Ҳақ қудратининг тажаллиёт (жилоланишидан)

¹²⁴ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. «Ҳадис ва ҳаёт» 19-жузв. – Тошкент: ШАРҚ НМАК БТ, 2007. – Б. 77, 81, 93.

иборат, чунки Ҳақ жамоли касарот (кўплик), тааййунот (воқеликда) яшириндир. Ҳазрати Ҳақнинг узлуксиз тажаллиёти жингалак ва занжир каби ҳалқаланган зулфга ўхшатилган”.¹²⁵ Демак, шоир пайғамбар алайҳиссалом Аллоҳ билан учрашиш учун дастлаб Ҳақнинг узлуксиз тажаллиётини ҳис этганлиги ва турли дунёвий тўсикларни босиб ўтганлигига ҳам ишора қилаётганлиги маълум бўлади.

Матлаънинг “Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур...” мисраси иқтибос ва талмех санъатларига асосланган тасвир билан бошланади. Унда ишлатилган “қоба қовсайн” ибораси “Куръон”дан олинган ва “қоба” – “яқинлашди”, “қовсайн” – “икки камон миқдорича” лугавий маъносини билдириб, икки объект оралиғидаги масофа тушунчасини англатади. “Бу ўринда мавлоно Лутфий ёр тасвири асносида пайғамбарнинг Холиқ ҳузурига кўтарилиши ва Яратган билан расул орасидаги масофа икки қош оралиғидек яқин бўлганлигига ишора қилади”, – деб ёзади Д.Юсупова.¹²⁶ Дарҳақиқат, айrim диний адабиётларда, шунингдек, Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам мазкур иборанинг юқоридаги талқини ҳам учрайди:

Сууругач «Мотағо» туфрогин ул бог,

Чекилди нарғисига кухли «мо зоф».

Анга бу сурма бўлгоч курратул-айн,

Насиб ўлди мақоми «қоба қавсайн»¹²⁷.

Бу ибора “Куръон”даги: “Фа канат қоба қовсайни ав адна” (“Нажм” 9) оятида келтирилган бўлиб, таржимада “Бас, (Муҳаммадга) икки камон оралиғидек ёки (ундан ҳам) яқинроқ бўлди”¹²⁸ мазмунини англатади. Тафсирларда бу оят пайғамбар алайҳиссалом ва Жаброил алайҳиссалом орасидаги учрашув ҳақида эканлиги айтилади: “Яъни Жаброил фаришта яна ҳам пастрокқа тушишда давом этиб, Пайғамбар алайҳиссаломга икки камон миқдорича, балки

¹²⁵ Комилов Н., ва бошқалар. Бадиний адабиёт ва тасаввуф тимсоллари. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – Б. 57.

¹²⁶ Юсупова Д. Алишер Навоий тахмислари. Шарқ юлдузи, 2013, 2-сон. – Б. 143.

¹²⁷ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 жилдлик. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 21.

¹²⁸ Шайх Абдулазиз Мансур. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсiri. – Тошкент: ТИУ НМБ, 2016. – Б. 526.

ундан ҳам яқинроққа келдилар. Бундай яқинлик натижасида ваҳийни етказиш осонлашган”.¹²⁹ Бу ҳақда яна қуйидаги маълумот ҳам келтирилади: “Мана бу жойдин ҳам ўтиб, муборак қадамлари «Сидратул мунтаҳо»га етди... Жаброил алайҳиссаломнинг мақомлари шу жойда эди. Сўнгра бу жойдин юқори раф-раф билан уруж қилиб, ул Ҳолиқи аъзам, Жаббори акрам улуғ даргоҳига етдилар. «Қоба Қовсайни ав адна» (энг олий мақом) мақомига эришдилар”.¹³⁰ Шоир талмех санъати воситасида иккала воеага ҳам ишора қилган бўлиши мумкин. Шу ўринда юқоридаги мисранинг яна бир жиҳатига тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Унда “бирлашиш”, “бирлик” каби луғавий маъноларни англатувчи “иттиҳод”¹³¹ сўзи ҳам ишлатилган. Агар “қовс” сўзи камоннинг ип тортилган икки учи маъносини англатишига зътибор қаратсан, “қоба қавсайн иттиҳоди” бирикмасини шоир камоннинг иккала учи яқинлашди, бирлашди деган фикрни ифодалаш учун ишлатганини англаймиз. Бунда шоир камоннинг икки учи маъносида Ислом таълимотини инсониятга етказиб берган икки улуғ зот – Мухаммад ва Жаброил алайҳимуссаломларни назарда тутганлиги, “Меърож” тунида улар бир-бири билан жуда яқиндан туриб учрашганларига ишора қилган бўлиши ҳам мумкин.

Тахмисда лирик қаҳрамон таърифи янада теранлашади. Унинг биринчи мисраси – “Шарбати «юҳийл-изом» эрни майи нобинда дур...” замирига сингдириб юборилган маънолар серқатламлиги билан диққатни жалб этади. Бунинг учун мисрада қўлланилган бадиий санъатлар билан танишиб чиқиш зарур. Ундаги шарбати “юҳийл изом” бирикмаси метафорик хусусиятга эга бўлиб, “Куръон”нинг бир сураси ёки умуман “Куръон” тушунчасини англаста, майи ноббебаҳо сўзлар, бу ўринда илоҳий калом маъносида қўлланган. Шоир “Куръон”дан иқтиbos келтириш билан бир пайтда Ислом таълимотидаги иймон тушунчасининг энг муҳим қирралардан бири – ўлимдан кейин қайта тирилишга ишора қилиб, талмех санъатидан ҳам

¹²⁹ Шайх Муҳаммад Содик Мұхаммад Юсуф. Тафсири хилол. 5-жузв. – Тошкент: ШАРҚ НМАК БТ, 2007. – Б. 629.

¹³⁰ Alixonto'ra Sog'uniy. Tarixi Muhammadiy. www.zivouz.com, 2007. – В. 51.

¹³¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳоли лутати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 63.

моҳирона фойдаланмоқда. Мисра мазмуни ва ундаги талмех санъати моҳиятини англаш учун арабча «юҳйил-изом» ибораси талқинини ҳам билиш керак. Бу ибора “Куръон”даги “Вазоробалана масалав ва насийа холқоҳу қола май юҳйил изома ва ҳийа ромим” (“Ёсин” 78) оятида учрайди. Бу оят: “У Бизга “Чириб кетган сұякларни ким ҳам тирилтира олур?” – деб нақл келтирди-ю, (аммо) ўзининг (қандай) яратилганини унудиб қўйди” деб таржима қилинади¹³². Тафсир китобларидан бирида эса бу гапни пайғамбар алайҳиссаломга мушрикларнинг каттаси Убай ибн Халаф айтганлиги таъкидланади.¹³³ Мисрада талмех санъати орқали шу тарихий воқеага ишора борлиги кўзга яққол ташланиб турибди. Ислом динидан ўлгандан кейин қайта тирилишга ишониш иймоннинг энг асосий шартларидан биридир. Навоий мазкур мисрада “юҳйил изом” иборасини бежиз келтирмаган. Таржима ва тафсирларга кўра “Куръон”нинг бу ибора ишлатилган “Ёсин” сурасида бандалар ўлгандан кейин қайта тирилиши ва барча амаллари юзасидан хисоб-китоб қилиниши масаласи атрофлича баён этилган. Тахмиснинг “Шарбати «юҳйил-изом» эрни майи нобиндадур...” (“юҳйил изом” шарбати унинг эрни (лаби) майи нобидадир) мисрасини шу жиҳатдан талқин этадиган бўлсақ, унда бу масала Муҳаммад алайҳиссалом томонидан умматларга қайта-қайта таъкидланганига ишора қилинганлигини англаймиз. Навоий бунга алоҳида аҳамият қаратганлиги замирида шоирнинг исломий қарашларига хос энг муҳим қирраларидан бирини ҳам кўриш мумкин. У инсоният учун ўлим қай даражада муқаррар бўлса, қайта тирилиш ҳам шу қадар муқаррарлигини тан олади ва буни ўз ўқувчиларига ҳам етказишга ҳаракат қиласди. Шоир қайта тирилиш тушунчасининг бадиий талқини орқали ҳар бир инсонга ўз қилмишлари учун жавоб бериш вақти борлигини англатишни, уни тан олмаганлар эса тириклиқда ҳар қандай тубанликдан қайтмаслигини таъкидлайди. Инсон руҳиятининг зукко билимдони бўлган

¹³² Шайх Абдулазиз Мансур. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: ТИУ НМБ, 2016. – Б. 445.

¹³³ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 5-жуз. – Тошкент: ШАРҚ НМАК БТ, 2007. – Б. 106.

мутафаккир ҳаёти давомида кўпинча бунинг гувоҳи бўлганлиги учун ҳам ана шундай хулоса чиқариши табиий бир ҳол эди.

Тахмиснинг иккинчи мисраси ҳам “Қуръон” суралари билан боғланган бўлиб, унда шоир Мұхаммад алайҳиссалом юзи ҳақидаги ўз қарашларини куйидагича ифодалайди:

Сурайи «ваш-шамс» тафсири юзи бобиннадур...

Мисра мазмунига кўра шоир пайғамбар алайҳиссалом юзи “Шамс” (“Қуёш”) сураси тафсирида баён этилган деган фикрни илгари сурмоқда. Шуни таъкидлаш керакки, Алишер Навоий мазкур бадиий тасвири яна бир неча асарида қўллайди. Бу мисрада “Шамс” (“Қуёш”) сураси тафсири Мұхаммад алайҳиссалом юзлари бобида эканлиги таъкидланмоқда. Бунинг сабабини қўйидаги ҳадис асосида изоҳлаш мумкин: “Абу Ҳурайра: «Мен Расулуллоҳдан кўра чиройли одамни кўрмаганман. Қуёш худди у кишининг юзидан балқигандек туюларди, кулганларида юзларидан нур ёғилиб, шуъласи деворларга тушарди», деб эслайди”¹³⁴. «Жобир ибн Самура розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: «...Бир киши: «Юзлари қилич мисоли эдими?» деди. «Йўқ. Қуёш ва ой мисоли эди. Думалоқ эди...» – деди у (Муслим ривоят қилган)»¹³⁵. Бу ўринда яна шуни айтиш керакки, шоир мисра замирига пайғамбар алайҳиссаломнинг факат кўркам қиёфаси эмас, балки гўзал ички – маънавий олами тасвирини ҳам сингдириб юборган. Чунки тафсирларга қараганда, мазкур сурада ташқи қиёфа ҳақида гап кетмайди. Шоир таърифининг асл моҳиятини англаш учун “Қуръон”даги “Шамс” (“Қуёш”) сураси тафсири билан ҳам танишиб чиқиш ўринлидир. Таржима ва тафсирларда, мазкур сурада Аллоҳ қуёш, ой, кундуз, тун, осмон ва ундаги нарсалар, ер ва ундаги нарсалар, нафс ва инсонларга қасамдан сўнг ўз нафсини поклаган кишиларгина нажот топишини таъкидлайди ва аксинча “... у(нафс)ни (гуноҳлар билан) кўмиб,

¹³⁴ Пайғамбар алайҳиссаломнинг сифатлари ва гўзал ахлоқлари. <http://sivrat.uz/maqola/566>

¹³⁵ Шайх Мұхаммад Содик Мұхаммад Юсуф. «Ҳадис ва ҳаёт» 19-жуз. – Тошкент: ШАРҚ НМАК БТ, 2007. – Б. 85.

хорлаган кимса эса (Аллоҳнинг) раҳматидан ноумид бўулур¹³⁶ (“Шамс” 1-10-оятлар) дейилади. Сура давомида пайғамбарлари Солихни ёлғончига чиқариб ўз нафсини тия олмаган Самуд қабиласи ҳалокати ҳақида ҳам хабар берилади. Демак, шоир мазкур сурани эслатиш орқали Муҳаммад алайҳиссаломнинг фақат зоҳирий портретини эмас, балки юксак инсоний фазилатлари ва ахлоқий-маънавий қиёфаси, яъни ботиний гўзаллигини ҳам тасвирилаган ҳамда кишиларни нафси поклаш, илоҳий қаломни келтирган бу улуғ зотга эргашиш ғоясини илгари сурган.

Тахмиснинг учинчи мисраси ҳам наът асарларга хос тарзда пайғамбар алайҳиссалом ташқи қиёфалари – кўзлари таърифига бағишиланади:

Шарҳи «мозоғал-басар» нарғислари хобиндадур,

Мисрада “Куръон”даги “Нажм”сураси 17-оятидан – “Мазагол басору ва мaa тоғо” (Пайғамбарнинг) кўзи (четга) оғгани ҳам йўқ, ўз ҳаддидан ошгани ҳам йўқ)¹³⁷ – иктибос келтирилади ва у зотнинг яна бир юксак инсоний фазилати – кўзни тийиш одоби ҳамда қўрганлари барчаси ҳақиқатлиги, ёлғон гапирмаганликларини таъкидлаб ўтади. Шоир иктибос – “мозоғал басар”, талмеҳ – Меъроҳ кечасида кўзлари билан Жаброил алайҳиссаломни ва қалблари билан Аллоҳни қўрганлиги воқеасига ишора ва истиора – нарғислари (кўзлари) каби санъатлардан ўз фикрини далиллаш учун унумли фойдаланган.

Тахмиснинг иккинчи бандида ҳам Навоий Лутфий фикрларини тўлдиришда давом этади. Бу бандда ғазалнинг биринчи мисраси охиридаги “салсабил” сўзига “жамил”, “қатил”, “сабил” сўзлари қофияланиб, равий – “л” ҳарфи билан тугалланган муқайяд қофия ҳосил қилинган. Кўшилган мисраларда ғазал мазмунига мос тарзда жаннат билан боғлиқ тушунчалар ишлатилган ва таносиб санъати асосида бир тушунча доирасига кирувчи *тўби*, *ризvon*, *равза*, *салсабил* тимсолларининг ўзаро мутаносиблиги таъминланган.

¹³⁶ Шаіх Абдулазиз Мансур. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: ТИУ НМБ, 2016. – Б. 595.

¹³⁷ Шаіх Абдулазиз Мансур. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: ТИУ НМБ, 2016. – Б. 528.

Биринчи мисрада пайғамбар алайҳиссалом қадди ва юзига таъриф берилиб, муболага санъати ёрдамида қаднинг жаннатда ўсувчи тўбо дарахтидан ортиқлиги, юзи ризвон(жаннат)дан ҳам гўзаллиги ифодаланган:

Эй, қади тўбидин ортуқ, юзи ризвондин жамил...

Иккинчи мисрада ҳам муболағали тасвир давом эттирилиб, манзарнинг лаъли (лаби) ва кўзларига хос хусусиятлар тилга олинади. Бу ўринда шоир бу икки тимсол лаб ва кўзни бир-бирига қаршилантириш орқали жуда чиройли поэтик манзара яратган. Маҳбубнинг кўзи жон олувчи бўлса, лаби жон баҳш этувчи сифатларига эга. Демак, шоир бу мисрада **муболаға** (берур жон лаъли ҳар ким бўлса кўзидин қатил), **истиора** (лаъл), **тазод** (лаъл ва кўз) санъатларидан фойдаланиб, Лутфий ғазалида тилга олинган поэтик тимсол – салсабилнинг руҳий кечинмаларига сабаб бўлган ҳолатни янада чуқурроқ очиб бериш имконига эга бўлган:

Ким берур жон лаъли ҳар ким бўлса кўзидин қатил...

Агар юқоридаги мисраларда маҳбубни кўрган салсабилнинг нима учун бундай руҳий ҳолатига тушишига сабаб бўлган жиҳатлари очиб берилган бўлса, учинчи мисра бевосита бу руҳий кечинманинг рашк эканлигига эътибор қаратилган:

Лаъли ра什кидин фифон айлаб, қилиб ашкин сабил...

Мисрада муболағали тасвир давом эттирилган, аммо бунда муболаға зидан маҳбуб гўзаллиги тасвирига қаратилган, лекин аслида салсабилнинг рашк ҳолатидаги фифон чекиб, кўз ёш тўкишини ифодалаш учун хизмат қилган. Бу мисра мазмунан юқоридаги икки мисрани бирлаштириб Лутфий ғазали байтига уйғулаштирган ва беш мисрадан ташкил топган кичик бир лирик ҳикоя яратилган:

Кўп югурди равзада айнан тусаммо салсабил,
Топмади ул чошниким, шаккари нобиндадур.

Лутфий ғазалининг юқоридаги байтида ҳам **муболаға** – кўп югурди равзада айнан тусаммо салсабил; **ташхис** – салсабилнинг югуриши, чошни топа олмаслиги; **иқтибос** – айнан тусаммо салсабил

(“Айнан фиҳа тусамма салсабил” (У ердаги чашманинг номи “Салсабил” деб аталур) “Инсон” 18);¹³⁸ истиора – шаккари ноб, хусни таълил – “Кўп югорди равзада айнан тусаммо салсабил, Топмади ул чошниким, шаккари нобиндадур” каби бадий санъатларидан унумли фойдаланган. Алишер Навоий тахмисда шу ва бошқа санъатлар ёрдамида байт мазмунан янада чуқурлаштирилган.

Лутфий ғазалининг тахмисга асос бўлган кейинги байти ҳам мазмунан диний эътиқод билан боғлиқ илоҳий мўъжизалар талқинига багишлиланган. Шоир наът мазмунини янада чуқурлаштириш мақсадида, Муҳаммад алайҳиссаломга хос хусусиятларни диний ривоятларга кўра Хизр ва Исо алайҳиссаломларга нисбат бериладиган мўъжизалар билан қиёслаган:

Хизрнинг айни ёшунмиш, кўқдин инмас ҳам Масих,
Нетсун, ул мўъжиз бу дам ёқути серобиндадур.

Байтда шоир фикри яна талмех – Хизр ва Исо алайҳиссаломлар, истиора – ёқути сероби (лаблари) каби санъатлар ёрдамида далилланади. Алишер Навоий ҳам талмех санъатидан фойдаланиб, унинг мазмуни чуқурлаштириш ва Лутфий фикрларини далиллашда Хизр ва Исо алайҳиссаломлар тимсоллари билан боғлиқ илоҳий мўъжизалар талқинидан фойдаланади:

Жон берур эрди Хизр суйи халойиққа сарих,
Исо ўлук тиргузур эрди деб алфози фасих,
ЛАълидин токим такаллум қилди ул шўхи малих...

Шоир талқинича, Хизр суви халойиққа очиқ-ойдин жон баҳш этар эди, Исо фасоҳатли сўзлар айтиб ўликни тирилтирас эди. Энди лабларидан гўзал ва дилкаш сўзлар тўкилаётган ул шўх такаллум қилди-ю, Хизрнинг булоги беркилди, Исо ҳам кўқдан инмай қолди. Ғазалга қўшилган мисраларда ҳам талмех, истиора ва хусни таълил каби бадий санъатлардан унумли фойдаланилгани уларнинг байт мазмунига тўлиқ уйғунлашиб кетишига имкон яратган. Қўшилган мисралар қоғияланиш жиҳатидан ҳам асос байтга мослиги, яъни биринчи мисра охиридаги “Масих” сўзига оҳангдош бўлган

¹³⁸ Шу асар. – Б. 528.

“сарих”, “фасиҳ”, “малих” сўзлари ёрдамида равий “ҳ” ҳарфидан олдин қисқа “и” ҳарфи қатнашган мужаррад муқайяд қофия ишлатилганилиги ўзига хос бир оҳангдорликни вужудга келтириб, банддаги мисраларнинг ўзаро шаклий-мазмуний уйгунилигини янада мукаммаллаштирган.

Ғазалнинг кейинги байти Пайғамбар алайҳиссаломнинг зулф ва юзи таърифига бағищланган:

Зулфиға қадру барот ўхшар, vale юз фарқи бор,
Сўз онинг ёниндағи хуршиду маҳтобиндадур.

Лутфий бу байтда бир-бири билан боғлиқ тушунчалар доирасидаги қадр, барот, хуршид, маҳтобон кабилар ёрдамида таносиб санъатини вужудга келтиради. Биринчи мисрада юз тажнис сифатида, иккинчи мисрадаги хуршиду маҳтобон тимсоллари эса истиора сифатида пайғамбар алайҳиссалом юзлари тасвирини мукаммаллаштирган. Шунингдек, бу ўринда юз сўзи ёрдамида ийҳом санъати ҳам қўлланган. Ўқувчи шоир юз баравар фарқи борми ёки юз (чехра) борлиги билан фарқланади демоқчи эканлигини билолмай иккиланди. Навоий байтнинг биринчи мисраси охиридаги “бор” сўзига “татор”, “ор”, “баҳор” сўзларини қофиядош қилиб таносиб ва истиора санъатларини сақлаб қолади ҳамда наът мазмунига ҳат (қоп-қора мийик),¹³⁹ қомат, ораз таърифларини қўшади ҳамда ташхис ва ташбех санъатлари ёрдамида ёрнинг ҳусну латофатда тенги йўқ эканлигини таъкидлайди:

Хаттидин бўлди хижил сунбул била мушки татор,
Қоматиға сарв ила шамшоддин юз қатла ор,
Фарруҳ эрмас орази наврӯзидек ийду баҳор...

Кўшилган мисралар мазмуни асос байт мазмуни билан уйғунликда маҳбубнинг мукаммал поэтик портрети чизилганилигини кўриш мумкин: “Унинг ҳатти – қоп-қора мийикларидан сунбул билан мушки тотор хижолатда; қоматини кўрган сарв билан шамшод ўзларидан юз марта ор қилишади; ийду (байраму) баҳор эса юзи

¹³⁹ Алишер Навоий Қомусий лугат. II жилд. – Тошкент: “SHARQ” НМАК Бош таҳририяти, 2016. – Б. 109.

наврӯзидек нурли эмас; зулфига қадр ва барот кечалари ўхшайди, аммо бу ўхшашлик юз баравар ёки юз – чехра билан фарқланади, чунки бу ерда гап зулфнинг ёнидаги хуршиду маҳитобондадур (куёш ва тўлин ойдек юзиладир)”. Шунга кўра бу ўринда манзурнинг ташки қиёфасига оид мукаммал поэтик чизгилар ёрдамида портрет санъати ҳам ўз ифодасини топган.

Ғазал мақтауси мазмунан иккинчи шахсга қаратилади ва ундан ишқ туфайли майхонани макон этган лирик қаҳрамон ҳолатига айб назари билан қарамаслик сўралади. Зеро, бу мажнун ихтиёри ўзида эмас, балки ёр зулфи қуллоби – илгакларидаир. Шоир ошиқларнинг маҳбууга тамоман боғланиб қолиши ва ҳар бир ишда унинг розилигини топиш, яъни Пайғамбар алайҳиссалом ўргатганларидаик яшаш учун ҳаракат қилиши, шунинг учун ўзининг эмас, балки ёрнинг хоҳишига қараб иш тутишига ишора қилмоқда:

Лутфийни майхонада ошуфта кўрсанг, қилма айб,
Ким бу мажнун ихтиёри зулфи қуллобиндадур.

Юқоридаги байтда қўлланган анъанавий поэтик тимсоллар: майхона – Аллоҳнинг ошиқлари, пайғамбар алайҳиссаломнинг дўстлари мажлиси, ошуфталик – муҳаббат майидан маст бўлиш, мажнун – ошиқ, зулфи қуллоби – маҳбууга боғланиш воситаси (илоҳий таълимот) маъноларида истиора санъатига мисол бўла олади. Навоий мазкур байт мазмунидан келиб чиқар экан ҳеч қачон бирор кишининг ташки қиёфасига қараб баҳо бермаслик, эски тўн кийган ёки ёқаси йиртиқ гадонинг асл ниятини билмай туриб, у ҳақда шакку рапб – шубҳа-гумонга бормасликка чақиради, чунки ҳеч кимга кимнинг қалбида нима кечётганлиги, яъни сирри ғайб (яширин сир) маълум эмас. Бас шундай экан:

Ҳар гадо эгнида бўлса эски тўн ё чоки жайб,
Билмай асли ниятин қилмоқ ғалатдур шакку рапб,
Эй Навоий, чун санга маълум эмастур сирри ғайб...

Навоийнинг бу мисралари Лутфий ғазали мақтауси билан мантиқий изчилликда мазмунан ва шаклан ҳеч бир нуқсонсиз боғланганлигини кўриш мумкин. Шу жиҳатлари билан мазкур асар ўзбек

мумтоз адабиётида бу жанрнинг гўзал ва мукаммал бир намунаси сифатида тахмиснавислик эталони бўлиб хизмат қиласи.

Алишер Навоийнинг Лутфий газалларига боғланган яна икки тахмиси ҳақида ҳам шундай фикр билдириш мумкин. Шоир шундай тахмислардан бирини қуидаги банд билан бошлади:

Ҳалқайи зулфунгда кўнглум бўлгали ғам маҳрами
Ул қаро қайғу билан савдода чун ортар гами.
Дер санга девонаву шайдолиғидин ҳар даме,
Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами,
Ҳалқа-ҳалқа руҳнинг сарманзилидур ҳар ҳами.¹⁴⁰

Лутфий газали мазмунан ишқий мавзуда битилган. Навоий тахмис учун мазкур ғазални бежиз танламаган. Мазкур газалда у Лутфийнинг инсонга бўлган муҳаббат мисолида илоҳий муҳаббатни талқин этганига алоҳида эътибор қаратган. Шу боис унга тахмис боғлашга киришган. Газалда лирик тасвир манзурнинг сочи таърифи билан бошланади. Ёр сочи шайдо кўнгиллар учун саводи аъзам – қоп-кора қайғу, ҳалқа-ҳалқа ҳар жингалаги эса руҳнинг бош манзили. Навоий бу лирик лавҳага ҳам ботиний, ҳам зоҳирий белгилари билан мутаносиб бўлган “ҳалқаи зулф”, “қаро қайғу” каби бадиий детал ва тимсолларни киритади. Лирик қаҳрамон кўнгли ёр зулфи ҳалқаларида ғамга маҳрам бўлиш учун қора қайғуга ботади ва ишқ дарди ортиб, ҳар дамда унга ўзининг девоналиги ва шайдолигини баён этади. Иккинчи мисрада “қора қайғу” бирикмаси ёрдамидаги чиройли сўз ўйини орқали ёрнинг сочи ва ишқ дарди каби тушунчалар ифодалаган. Ҳар иккала муаллиф ҳам зулф-соч ва унинг ҳалқа-ҳалқа бурамалари мисолида ошиқни ёрдан ажратиб турувчи парда ва ҳижрон ғам-аламларига ботирувчи борлик ҳақиқати – моддий дунё сифатларини очиб беришган. Чунки сўфийлик таълимотига кўра борлик илоҳий гўзалликни ўзида акс эттирувчи кўзгу сифатида талқин этилган, “...модомики реал дунё Мутлақ, руҳ инъикоси экан, демак, уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб

¹⁴⁰ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 20-жилдлик. З-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 496.

топилган, яъни мажозий ишқ орқали илоҳий ишқка қараб бориш”¹⁴¹ мумтоз адабиётнинг ўзига хос поэтик услуби, ҳисобланган.

Иккинчи байтга Лутфий матлаъ мазмуни билан боғлиқ ҳолда биринчи байтдаги “саводи аъзам”га мос бўлган “булутлиғ кеч” деталини олиб киради. Шунингдек, байтда сунбул – соч, гул – юзи, арақ – тер томчилари каби истиоралар ёрдамида ёрнинг бетакрор гўзал киёфасига хос чизгилар чизилади. Навоий ҳам байтга шундай тасвиirlарга бой мисраларни қўшади:

Эй гули сури жамолинг дафтаридин бир варақ,
Сабзавурайхон сенинг хаттингдин элтурлар сабак.
Чини зулфунгни очибон илгингга олсанг тарақ,
Сунбулунгни тарағанда гул уза тонгдур арак
Ким, булутлуғ кечанинг албатта бўлмас шабнами.

Ёр гули сури – юзининг оқлиги жамоли дафтаридан бир варақ бўлса, ундаги хат (ёр юзидаги нафис туклар)дан сабза варайхон гўзаллик ва хушбўйлик сабогини олади. У чини (ҳалқа-ҳалқа) зулфи ни очиб, қўлига тароқ олса ва сунбулини тараса, ажабким, булутли тунда шабнам бўлмаслигига қарамай гул (ёр юзи) узра томчилар кўринади. Бандда ёр жамоли мисолида борлик гўзаллигининг поэтик талқини ифодаланган. Бу эса бетакрор илоҳий гўзалликка ишорадир. Зеро, сўфийлар наздида борлик илоҳий жамол учун бир кўзгу сифатида талқин этилади ва унинг тимсолида Яратувчининг бемисл гўзаллиги ҳис этилади. “Яшил хат – маъшуқа юзидаги туклар, тасаввуфий маънода Барзах – моддий ва руҳоний олам ўртаси, бақо чегарасини айтганлар. Ҳақ юзининг аёнлашуви, мутлақ жамолнинг пайдо бўлишини ҳам англатади”.¹⁴²

Учинчи байт ва унга қўшилган мисраларда зулф билан боғлиқ яна бир поэтик детал – кўзгу киритилади. Кўзгу – рашк сабабчиси. Лутфий ҳам, Навоий ҳам ҳар қадамда учраб турувчи бу ҳаётий лавҳа орқали ошиқ ва маъшуқа орасидаги азалий ишқий можароларнинг реал талқинини яратади:

¹⁴¹ Комилов Н. Мъянолар оламига сафар. – Тошкент: “TAMADDUN”, 2012. – Б. 172.

¹⁴² Шу асар. – Б. 27.

Рашқдин ҳар дам яқиндур багрим эриб оққали,
Юзунгга машшотаву кўзгуси мундок ёққали,
Зулфунгга машғул эрур машшота зевар тоққали,
Мен йироқдин жон берурмен тоқатим йўқ бокқали,
Юзи қаттиқ кўзгуким, бўлмиш жамолинг ҳамдами.

Лутфий талқинича, ошиқни қийнаётган ҳолат ўзининг йироқда қолиб, юзи қаттиқ (сурбет) кўзгу эса ҳамиша унинг ҳамдами эканлиги.

Навоий муаллиф мақсадини чукур англаб етади ва байтга айтилмай қолдирилган фикрлар силсиласини қўшади. Бунинг учун бандга кўзгу билан боғлиқ бўлган янги бир тимсол – машшотани олиб киради. Бу тимсол ошиқ қалбидаги рашқ оловини янада кучайтиради. Рашқдан унинг бағри эриб оқмокда, чунки машшота ва кўзгу ёр юзига ёқиши ҳамда зулфига зевар (тақинчоқ) тақиши билан машғул. Учинчи мисрадаги поэтик детал – зулф мазкур бандни дастлабки бандлар билан мантиқий бодланиши ва поэтик тасвир узвийлигини таъминлаган.

Навбатдаги банд яна ёр ташқи қиёфасига хос чизгиларга қаратилади:

Оғзининг рамзини мушкилдур фаровон сақламоқ,
Ким адам бўлса, билур ул роз пинҳон сақламоқ,
Барча дилбарлардин ўлур жонни осон сақламоқ,
Сен парииваш ҳурдин мушкилдурур жон сақламоқ
Ким, малак ҳайрондур ул сувратқа нетсун одамий?

Навоий муаллиф баён услуби, рамзий ифодалари, шакл ва мазмун мутаносиблигини сақлаб, бандга оғиз тасвирини киритади. Бадиий адабиётда “даҳан (оғиз) – махфий сир. Инсоннинг фаҳм ва ваҳмидан пок ва муқаддас бўлган мутакаллимлик сифатидир. Калом (сўз)нинг асрор ва нозик маъноларига ишора қилиниб, оғиз тор ва кичикликда зарра ва нуқтага ташбех қилинади”¹⁴³. Навоий рамзий тимсол замирига ана шу сифатларни сингдириб, кўнгил сирларини узоқ вақт махфий сақлаш мушкуллиги, фақат адам бўлган киши бу розни пинҳон сақлаш лозимлигини англаши, барча дилбарлардан

¹⁴³ Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ, 10 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигиFaфур Гулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 761.

жон сақлаш осонлигини таъкидлаб, фикрларини асос байтнинг: сен париваш ҳурдан жон сакламоқ мушкул, чунки бу суратга (жамолга) малак ҳайрон, одамий нима қила олар эди мазмунига уйғунлаштириб юборади.

“Аллоҳдан ўзга ҳар қандай маҳбубға бўлған ишқ ёки муҳаббат соликлар наздида мажозий ишқ саналган. Тасаввуфона битилган ғазал ва бошқа турдаги шеърларда мажозий ишқ орқали ҳақиқий ишқ тараннум этилади”¹⁴⁴. Навбатдаги бандда ана шундай ишқ талқини кўриш мумкин:

Зулфи васлин истасам рухсори меҳрафузидин,
Йўқ ажаб чун йил келиши билгуур наврузидин.
Кўзларим уйи бузулди ашки сел андузидин,
Мен бу кўз бирла ўётлиғмен жамолинг юзидин
Ким, келур ҳар лаҳзаву ул гўшанинг бордур намни.

Алишер Навоий мазкур бандда ҳам Лутфий байти асосида мукаммал лирик лавҳа яратади. У яна “зулф”, “рухсори меҳрафуз”, “навруз”, “кўзларим уйи”, “ашк сели” каби анъанавий бадиий образ ва ифодалардан фойдаланиб, ғазал муаллифининг поэтик мақсадини теранроқ очиб беришга муваффақ бўлган.

Бандда маъшуқа қиёфасига хос поэтик деталлар ёрдамида унинг гўзал сиймоси тасвири замирида тасаввуфий гоялар ҳам ўз ифодасини топган. Алишер Навоий учликлари Лутфий байти билан шаклан ва мазмунан уйғунлашиб, сабаб-оқибат талкинидан иборат ихчам поэтик манзара яратилган. Мисраларнинг шаклан уйғунлиги мазидли мужаррад мутлақ қофия ёрдамида таъминланган: Буни жадвалда куйидагича ифодалаш мумкин:

Қофияядош сўзлар	Равий	Васл	Хуруж	Нафоз	Мазид
меҳрафу-з-и-д-и-н	з	и	д	и	н
навру-з-и-д-и-н	з	и	д	и	н
анду-з-и-д-и-н	з	и	д	и	н
ю-з-и-д-и-н	з	и	д	и	н

¹⁴⁴ Усмонов И. Тасаввуф. Ўқув-услубий кўлланма. – Тошкент: ТИУ НМБ, 2012. – Б.б. 149-150.

Навбатдаги бандда бадий сўзнинг чексиз имкониятлари яна бир карра намоён этилган. Унда муаллифлар ошиқ қалбида жўшиб, изтиробларига сабаб бўлаётган рашк туйғусининг ўзига хос бадий талқинини яратганлар:

Атласи гардунга етти ростий ушшоқ уни
Ким, қабо невчун қучар нозук танин вуслат туни.
Бу ажаб сарриштадур кўргил аро ерда муни,
Ул баданнинг давлатидин туғди кўнглакнинг куни,
Хусни толиъ кўрким, улдур ҳолий ички маҳрами.

Дастлабки мисрада “атласи гардун”, “ростий ушшоқ” каби бири анъанавий, иккинчиси ноанъанавий поэтик тимсол ва ифодага дуч келамиз. Навоий улардан муболағали тасвир яратишда фойдаланган. Маълумки, ўзбек мусиқашунослигида “Ушшоқ” “Шашмақом”нинг “Рост” мақоми таркибидаги шўйбалардан бири сифатида эътироф этилган¹⁴⁵. “Ушшоқ” – араб тилидан олинган бўлиб, “ошиқ” сўзининг кўплиги маъносини англатади. Куйнинг бундай номланиши оҳанглари замирига ошиқлар оху зори, нолаю фигонлари сингдириб юборилганлигидандир. Демак, мисрадаги “ростий ушшоқ уни” иборасида ҳақиқий ошиқлар қалбидаги изтиробларга ишора қилинган бўлиб, шоир бу ўринда: ростий ушшоқ – 1. Куй. 2. Ҳақиқий ошиқлар каби маънолар доирасидаги сўз ўйини асосида “ийхом” санъатининг гўзал намунасини яратса олган.

Навоий дастлабки мисрада бандда тасвирланган лирик лавҳа воқеалар ривожининг кулминацион нуқтасини ифодалаган бўлса, кейинги мисраларда бунинг сабабини ойдинлаштиради. Ошиқ оху нолаларининг асосий сабаби – рашк. У турли сабабларга боғлиқ. Бу ўринда рашк сабабчиси маъшуқа эгнидаги қабо ва кўнглак (кўйлак)дир. Ошиқ вуслат тунида қабо маҳбубнинг нозик танини кучиш баҳтига мұяссар эканлигидан алам чекар экан, бу ҳали ҳаммаси эмаслигини, “Ул баданнинг давлатидин” кўйлакнинг ҳам куни туғланлигини таъкидлайди. Сўнгги мисра рашк ўтида қоврилаётган ошиқ руҳий кечинмалари ифодаси билан якунланади.

¹⁴⁵ Ражабов И. Макомлар.– Тошкент: “SAN'AT”, 2006. – Б. 87.

Мазкур бандда рашк туйғусининг ўта кучли даражасини ифода-лашда “куни туғмоқ” ибораси воситасидаги ирсоли масал шеърий санъати катта аҳамиятга эга, чунки у “...кўнглидаги ишини, хоҳлаганини қилиши мумкин бўлган пайт, шароит”¹⁴⁶ маъносини англатиб, ошиқ ҳолати тасвирида ҳиссий-таъсирий бўёқни ортириб ифодалаш имконини берган. Алишер Навоий газал муаллифининг бадиий-эстетик мақсадини янада ёрқироқ очиб бериш учун “қабо” деталидан фойдаланиб ошиқ қайфиятидаги норозилик оҳангларини кучайтиришга муваффак бўлган. Тахмиснинг сўнгги бандида ҳам Навоий асос байт бадииятига эътибор қаратиб, талмех, тазод санъатлари ҳамда нидо усулидан такроран фойдаланади. Бу такрор банд мазмунига янгича бадиий талқин олиб киради ва Лутфий фикрларини ҳар жиҳатдан тўлдиради:

Эй лабинг Исо дамидек хаста жонға чорарас,
Ваҳ, неча гамзанг Навоий қатлин этгай мултамас,
Ул муборак кўнглунга бўлгай мұяссар бу ҳавас,
Лутфини боштин яна тиргузсанг, эй Исонафас
Ким, етибдур, вах, ани ўлтургали ҳижрон ғами.

Лутфий лирик қаҳрамони ҳижрон ғами – жон олувчи, машуқа эса “Исонафас” эканлигини таъкидлаб, бири уни ўлдирса, иккинчи-сидан қайта тирилтиришни сўраб илтижо қиласи. Байтда шоир бир ўринда содда ундалма шаклидаги нидо, икки ўринда тазод ва яна бир ўринда талмех санъатидан фойдаланиб, бадиий талқин жонли ва таъсирчан бўлишини таъминлаган. Навоий ҳам муаллиф изидан бориб, дастлабки мисрада мураккаб ундалма билан ифодаланган нидо (Эй лабинг Исо дамидек хаста жонға чорарас) ва талмехдан фойдаланади. Лекин шоир тахмис учлигига яна бир тимсол – мавшук ғамзасини олиб киради. Навоийнинг лирик қаҳрамони ёр ғамзаси ошиқ қатлини илтимос қилаётганини, агар шундай бўлса, мавшуканинг ўзи чорарас эканлигини таъкидлайди ва борди-ю, манзурнинг муборак кўнглига бу ҳавас – тирилтириш истаги тушиб қолса, ҳижрон ғами ҳалок қилган Лутфини қайта тирилтиришни

¹⁴⁶ Ўзбек тилининг изохли лугати. 5 жилдли. 4-жилд. Т ҳарфи. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 225.

сўраб ёлворади. Асос байт ва тахмис учлиги бирлашиб, юксак бадииятли ихчам лирик лавҳа акс эттирилган. Навоий бунда нуткнинг эмоционал-экспрессив бўёгини оширувчи тил бирлиги – “ваҳ” кириш сўзидан ҳам унумли фойдаланган.

Навоий тахмисларининг яна бирига Ҳусайнний ғазали¹⁴⁷ асос бўлган. У “Хазойин ул-маоний” куллиётидаги девонларга киритилмаган бўлса-да, юксак бадиияти, асос ғазал билан шаклий-мазмуний уйғунлиги, мукаммаллиги жиҳатидан бошқа тахмисларидан қолишмайди:

Улки, жоним гулшанида бор эди хуррам баҳор,
Айлар эрди ғунчай хандонидин гавҳар нисор,
Хори ҳажридин топиб эрди омон жони фигор,
Ғунчай хандон бориб, кўнглумда қолди хор-хор,
Тинмагур жонимга онсиз дуняда бори не бор?!¹⁴⁸

Тахмис мазмунига кўра унга асос бўлган газал ҳам анъанавий хижрон мотивига асосланган муҳаббат мавзусида. Дастребаки бандда ишлатилган ўтган замон феъллари мазмунига кўра унда ёридан ажралиб қолган ошиқ афсус-надоматлари ўз ифодасини топган. Ғазал муаллифи байтда лирик қаҳрамон кўнглидаги айрилиқ изтиробларини таъсирчан ифодалаш учун истиоралар: ғунчай хандон – ёр, хор-хор – азоб-уқубат; мұкаррар: хор-хор кабилардан фойдаланган. Агар ғазалнинг олтинчи байти: “Эй кўнгул, тутғил ғанимат шах Музаффар васлини Ким, ўтубдур дуняда мундоғ балолар бешумор” мазмунига эътибор қаратсак, Ҳусайнний тилга олган ғунчай хандон ўша даврда Ҳиротда яшаган ва “Алишер Навоий тарбиясида вояга етган ноёб истеъдод эгаси, тасаввуфга оид асар ҳам ёзган” илм ва санъат аҳлларидан бири – ёш бўлишига қарамай анча машҳур бўлган, лекин 24 ёшида оламдан ўтган мусаввир ва хаттот Шоҳ Музаффар¹⁴⁹, лирик қаҳрамон эса унинг вафотидан изтироб чекаётган шоҳ ва шоир Ҳусайннийдир. Демак, зоҳирлан ишкий

¹⁴⁷ Ҳусайн Бойкаро. Девон Рисола. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Бадиий адабиёт нащриёти, 1968. – Б. 50

¹⁴⁸ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилллик. 20-жилд. – Тошкент: ФАН, 2003. – Б. 467-468.

¹⁴⁹ Ўзбекистон Миллый Энциклопедияси. 10-том. Ш ҳарфи. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллый Энциклопедияси» Давлат илмий нащриёти, 2005. – Б. 108.

мавзудаги бу газалда маърифатпарвар шоҳнинг ёш ва ноёб истеъодод соҳиби вафотидан чуқур қайғу-аламлари ифодаланган. Биринчи байтдаги “тинмагур жоним” ибораси мазмунида ҳам аччик қуиниши билан ҳасрату надомат чекиш туйғуси мужассам. Бу табиий ҳол, чунки Ҳусайн Бойқаро табиатан илм ахлини севган ва жуда қадрлаб, ўз мамлакатида улар учун зарур шароитларни яратиб берган ҳукмдор эди. Бу ҳақда Бобур: “Султон Ҳусайннинг замони ажиб замоне эди, ахли фазл ва беназир элдин Ҳурросон, батахсис Ҳири шахри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишға машғуллиги бор эди, химмати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегурграй”,¹⁵⁰ – дея таъкидлайди. Бундай вазиятда мамлакатда илм-фан, санъат, адабиёт гуллаб яшнайди ва Шоҳ Музаффар сингари ноёб истеъодод эгалари учун зарур шарт-шароитлар вужудга келади. Бу ҳақда Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ҳам фахрланиб шундай деб ёзади: “Ва бу даврон барча даврлардан мумтозки, булар таги кўп мужиби адойи шукур тууреки, андин нотиқа тили лолу, қалам тили шикастамақол дурур”¹⁵¹.

Биз айрим далилларга асосланган ҳолда Ҳусайнининг бу марсия газали 1497 йил охирларида ёзилган деб айта оламиз, чунки унинг матлаъси “Мажолис ун-нафоис” асарининг саккизинчи мажлисига киритилган бўлиб, у ҳақда шундай маълумот берилади: “Бир гунчай хандондин айру кўнглида қолғон хорхорин кўргузубдур ва тинмагур жонға онсиз дунийидин риҳлат мақомин тузубтур”¹⁵². Маълумки, “Мажолис ун-нафоис”нинг қайта ишланган мукаммал варианти 1497-1498 йилларда яратилган. Бу тарихий факт асосида Навоий мазкур тахмисни нима учун девонларидан бирига киритмаганлиги ҳақида ҳам аниқ бир тўхтамга келамиз. Навоий тахмисни бироз кейинроқ, 1498 йиллар бошида, яъни “Ҳазойин ул-маоний” куллиёти тузилиб, китоб шаклига келтирилгандан кейин ёзган.

Навоий дастлабки мисралардан бошлаб асос байтдаги поэтик манзараға мос тасвирлар танлайди. Кўшилган мисраларда ёрнинг

¹⁵⁰ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобирнома. – Тошкент: Фан, 1960. – Б.б. 239-240.

¹⁵¹ Ҳусайн Бойқаро. Рисола. – Тошкент: Шарқ, 1991. – Б. 11.

¹⁵² Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 173.

лирик қаҳрамон жон гулшанида хуррам баҳор бўлганлиги ва ғунчай хандони (лаблари)дан ҳамиша гавҳар – ширин сўзлар нисор этганини туфайли жони ҳижрон хоридан омон бўлганлигини айтиладида, мазмунан Ҳусайний байтига бoggаниб кетади. Навоий учлик мисралари мазмунидаги оталарча меҳр-муҳаббат туйгуси жўшиб турганини ҳис этиш мумкин. Бу бежиз эмас, чунки “Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг сайъ ва эҳтимоми била мундок машҳур ва маъруф бўлди”¹⁵³. Демак, суюкли шогирдларидан бирининг ўлими шоирга ҳам жуда қаттиқ таъсир этган бўлиши табиий ҳолдир.

Ғазалнинг биринчи байтига қўшилган мисралар бадиияти жиҳатидан ҳам асос байтдан асло қолишмайди. Навоий унда “жоним гулшани”, “хуррам баҳор”, “ғунчай хандон”, “гавҳар”, “хори ҳажри” каби истиоралар ёрдамида айтилаётган фикрнинг мазмунан кенгайиши ва шаклан мукаммаллашига эришади. Шуни таъкидлаш керакки, Ҳусайнийда “ғунчай хандон” ибораси суюкли маъносига ишлатилган бўлса, Навоий ибораларнинг полисемантик хусусиятига таянган ҳолда уни суюклиниң лаблари маъносига қўллаган ва ўринсиз такрорга йўл қўймаган. Иккинчи бандда баг билан боғлик тушунчалар доирасидаги ташбеҳлар мутаносиблиги орқали лирик қаҳрамон қалбида янада кучайган армон туйғулари ўз ифодасини топган:

Даҳр бўстонини сенсиз кўзга илмас бу кўнгул,
Боғ сайри дардининг ороми билмас бу кўнгул,
Сарв бирла лола сори майл қилмас бу кўнгул,
Сарв қадду лоларужлардин очилмас бу кўнгул,
Вах, нетайки, даҳр баги ичра йўқ ул гулъузор.

Ўз суюклисига узоқда бўлган кишининг кўнглига ҳеч нарса сигмайди. У сарв қадду лоларужларга ҳам майл қилмайди, чунки даҳр багида энг суюкли бўлган гулъузор йўқ. Муаллиф қалбида кечаетган бу изтиробларни теран англаш етган Навоий байтни унга шаклан ҳам, мазмунан ҳам тўла мутаносиб мисралар билан тўлди-

¹⁵³ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 78.

ради. Бунинг учун у “бу кўнгул” иборасини радиф қилиб олади ва мисрада ундан олдин ишлатилган “очилмас” сўзига “илмас”, “бilmas”, “қilmas” сўзлари қофияланган. Гарчанд уларда асосий қофиядош саналган “очилмас” сўзидағи равийга амал қилинмасдан қофиядаги “икфо” хатосига йўл кўйилган бўлса-да, бу сўзлар оҳангдошлиқ жиҳатидан ўзаро жуда мослиги туфайли барча мисраларда ритмик уйғунлик таъминланган. Навоий ғазал муаллифи фикрини давом эттирас экан айнан “боғ” билан боғлиқ тушунчаларни танлайди. Ҳусайнний бу тушунчаларни истиора сифатида ишлатган бўлса, Навоий уларни ўз маъносида қўллайди. Факат асос байтга қўшилган “даҳр бўстони” ибораси дунё маъносида истиоравий маъно касб этган. Улардаги “боғ сайри дарди”, “сарв бирла лола” каби сўз ва иборалар ҳакида эса бундай дейиш мумкин эмас, лекин бу ўринда яна бир ҳолатга эътибор қаратишга тўғри келади. Навоий ижодида ийхом санъати жуда катта ўрин тутади. Шунинг учун “Сарв бирла лола сори майл қilmас бу кўнгул” мисраси замирига ийхом санъатидан фойдаланиб, “сенсиз бу кўнгил сарв била лола, яъни гўзаллар билан бирга бўлишни ҳам тиламайди” мазмунидаги фикр ҳам сингдириб юборилган.

Навбатдаги байтда Ҳусайнний Шоҳ Музaffer ҳузурида бўлгадаги беҳад шодмонлигини “боғ-боғ” сўз такори ёрдамида очиб берган. Навоий унинг кўнглида бу кечинмаларни теран англайди ва учлик мисралар замирига ўзининг ҳам аламли армонларини кўшиб юборади:

Ул жигар парголаси, ваҳким, тилаб мендин фароғ,
Нотавон кўнглумга қўйди фурқати доғ узра доғ.
Лаҳза-лаҳза шавқи базмида чекар эрдим аёғ,
Васли жомидин очилур эрди кўнглум боғ-боғ,
Вой, юз минг войким, ул май бориб, қолмиш хумор.

Бандда ишлатилган истиора: “жигар парголаси” – фарзанд, “шавқи базми” – хурсандчилик, “vasli жоми” – биргалик, “май” – фарзанд, “хумор” – соғинч, “боғ-боғ” – жуда; тазод: “Нотавон кўнглумга қўйди фурқат доғ узра доғ” – “Васли жомидин очилур

эрди қўнглум боф-боф”; мукаррап: “доф узра доф”, “лаҳза-лаҳза”, “боғ-боғ”, “вой, юз минг войким” каби бадий санъатлар фикр ифодасидаги таъсирчанликни оширган, қайгулар сели бора-бора шиддатли тус олаётганидан дарак берувчи руҳий кечинмаларнинг тўлақонли поэтик тасвирини яратишни таъминлаган.

Кейинги байтда ҳижрон туйгуси янада кучайтирилади. Унда ғазал муаллифи ўз қўнглига мурожаат этиб, маҳбубга бўлган чексиз муҳаббатини васф этади, ундан айрилиш жуда қийин кечаётганлигини таъкидлайди. Навоий лирик қаҳрамон мурожаатини мазмунан Шоҳ Музофарга қаратади ва байтга ўз жигаргўшасидан ажралган оталарга хос чукур қайғу-изтиробларга йўғрилган мисраларни қўшади:

Эйки, юз паркандлиғ бағримга бир парканд эдинг,
Балки ҳижрон чоки қилгон захмима пайванд эдинг,
Қўнглума дерманки, чун васлиға ҳожатманд эдинг,
Қайдаким, қўрсанг ани кулмак била хурсанд эдинг,
Аксин айла, эй қўнгул, ҳар ерда йиғла зор-зор.

Бунинг яна бир объектив сабаби ҳам бўлиши мумкин. Тарихдан маълумки, 1497 йил охириларида Навоийнинг энг суюкли шогирдларидан бири шоҳзода Мўмин Мирзо хиёнат туфайли қатл этилади. Шу мудхиш воқеа туфайли шоирнинг “юз паркандлиғ бағри”га бу суюкли шогирди “бир парканд”, “хижрон чоки қилгон захми”га пайванд, шу боис қўнгли унинг “vasliғa ҳожатманд эди”. Ҳусайн Бойқаро ҳам уни кўрганда бўлиб ўтган фожиалардан озурда қўнгли бироз таскин топар эди. Энди эса бу ҳолатнинг аксини қилишга – ҳар ерда зор-зор йиғлашга мажбур.

Кейинги банддаги тахмис учлиги ва асос байт мазмунида ғазал муаллифининг ҳам, тахмис муаллифининг ҳам бир-бирига уйғун реал ҳаётий қайғу-аламлари ўз бадий инъикосини топган:

Гул киби руҳсоринга ҳар дам ҳаво айлай дедим,
Шавқида ошуфта булбулдек наво айлай дедим,
Ҳажру ғам захмиға васлингдин даво айлай дедим,
Васл аро ҳар дам сенга жоним фидо айлай дедим
Невчун, эй оромижоним, айладинг мендин канор?

Ўз яқинидан жудо бўлган киши ҳамиша кимданdir бу дардга малҳам излайди. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон суюклисининг гул рухсорига ҳар дам тикилишни, унинг шавқида булбулдек наво қилиб, дардларини бироз унтишиши, кўнглидаги ҳажру ғам захмига даво топишни, бунга мұяссар бўлганда ҳатто жонини ҳам фидо қилишни истайди, лекин бунинг имкони йўқ, чунки оромижон ундан ўзини олиб қочди. Бу поэтик лавҳага бандда ишлатилган ташбеҳлар – гул киби, булбулдек; истиора – оромижоним; муболага – Васл аро ҳар дам сенга жоним фидо айлай дедим; хитоб тарзидаги риторик мурожаат – Невчун, эй оромижоним, айладинг мендин канор... кабилар алоҳида бадиий-эстетик нафосат баҳш этган.

Мен ғанимат тутмиш эрдим ул суманбар васлини,
Айлади мендин жудо чархи ситамгар васлини,
Саъй ила мумкин эмас құлмоқ мұяссар васлини,
Эй кўнгул, тутғил ғанимат шах Музаффар васлини
Ким, ўтубдур дуняда мундоғ балолар бешумор.

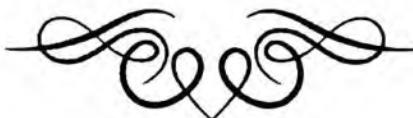
Инсон табиатан ўзи боғланиб қолган кишини ҳамиша қўмсаб яшайди. Тахмиснинг юқоридаги бандида Навоий лирик қаҳрамоннинг ана шундай кечинмаларига ишора қилиб, ёр васлини ғанимат билгани, аммо ситам қилувчи чарх – дунё уни бундан жудо этганини, энди ҳар қанча сайъ-ҳаракат қылса-да, унинг васлига эришолмаслигини чукур андуху армонлар билан таъкидларкан, Ҳусайнининг ҳам “мундоғ балолар бешумор” бўлган бу дунё фитна-фасодлардан чекаётган изтиробларига ҳамоҳанг мисраларни яратади. Бироқ дастлаб қараганда гўёки улар мазмунан асос байт билан боғланмаётгандай туюлади. Чунки Ҳусайний ўз кўнглига мурожаат қилиб, уни шах Музаффар васлини ғанимат тутишга чақирмоқда ва бу билан гўё қўшилган мисралардаги фикр инкор этилмоқда. Аммо аслида бундай эмас, чунки “ғанимат тутмоқ” ибораси кўчма маънода “молдунё, бойлик санамок” тушунчасини ҳам англатади. Демак, шоир кўнгилда Шоҳ Музаффар билан бўлган учрашувлар, унинг ёш бўлишига қарамай олам ва одам ҳақидаги донишмандана фикрлари “сувратда шоҳу сийратда гадо” бўлган Ҳусайн Бойқарони ўзига ром

этган ва бу дамларни ёдда сақлаш унга бироз бўлса-да, таскин берган. Навоий унинг мақсадини тўғри англаб етган ва шунга мазмунан мос фикрларни баён этган. Тахмиснинг ногаҳоний жудолик туфайли лирик қаҳрамон қалбида энг юқори нуқтага етган чексиз дарду аламлари талқини берилган сўнгги бандида бу ҳол, айниқса, янада яққол намоён бўлади:

Ваҳки, даврон зулмидин қолдим ажаб мотам аро,
Тушмаган бу навъ бир мотам бани одам аро.
Ҳажридин нолиб Навоийдек туман минг ғам аро,
Эй Ҳусайнний, ёрсиз сен найлагунг олам аро?!
Кўп, адам сарманзили азмин қилиб кейнича бор!

Лирик қаҳрамон даврон зулмидан шундай бир мотам аро қоладики, ҳали бани одам – инсон болалари бундай мотамни кўрмаган, шу боис ҳам у Навоийдек нолиб туман минг ғам аро қолган, Ҳусайннийга қаратса, “...энди сен оламда ёрсиз нима қиласа эдинг!.. Турса, адам сарманзили – йўқлик маконини азм этиб, унинг ортидан бор!” – дея нидо қиласа.

Бу ўринда хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Алишер Навоийнинг биз юқорида таҳлил қилган тахмиси нафақат юксак бадиияти, поэтик образларга бойлиги, кечинмалар тасвирининг ўта нағислиги, ҳаётий реал воқеаларнинг лирик талқинига бойлиги, балки икки улуг инсон бошидан кечирган аламли изтироблар бадиий инъикоси сифатида ҳам тахмиснависликнинг энг гўзал намуналаридан бири саналишга лойик.

ТАХМИСНАВИСЛИК ВА НАВОЙ АНЪАНАЛАРИ

Ўзбек мумтоз адабиётида тахмиснавислик

Ўзбек мумтоз адабиётида Алишер Навоий ғазалларига тахмис боғлаш ҳали шоир ҳаётлигидә ё бошланган эди. Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғли Шоҳфариб Мирзолар томонидан бошланган тахмислар ана шулар жумласидандир. Ҳусайнин Навоийнинг “нетай” радифли ғазалига боғлаган тахмиси шаклан ҳам, мазмунан ҳам асос ғазал билан яхлит бир бутунлик касб этиб, бу жанрнинг гўзал намуналаридан бирига айланиб қолган. У қуйидаги банд билан бошланади:

Лаъли жонбахшиндин айру оби ҳайвонни нетай?
Ҳар дам ар юз жон берур, жононасиз жонни нетай?
Гар эмас манзур юзинг, ҳуру ғилмонни нетай?
Гулшани кўюнгдин айру боғи ризвонни нетай?
Бошима гар гул сочар, сенсиз гул афшонни нетай?¹⁵⁴

Ошиқка ёрсиз ҳаёт ҳаёт эмас, унинг висоли олдида нафақат фоний дунё, балки боғи ризвоннинг ҳам қадр-қиммати йўқ. Шунинг учун Навоийнинг лирик қаҳрамони ёр гулшани кўйига интилади, унинг васлига етмагунча бу йўлда ҳатто бошидан гул сочаётган гулафшонга ҳам қарамайди. Ҳусайнин шоир матлаъсини: лаъли жонбахш, оби ҳайвон, ҳар дамда юз жон берувчи жонона, ёрнинг юзи, ҳуру ғилмон каби янги поэтик тимсоллар бойитади. Тахмис мисраларининг шаклий унсурлари ўзаро мутаносиблиги билан ғазал матнини янада жозибадор килади.

Иккинчи банд ошиқнинг гулзор сайри билан боғлик кечинмалари талқинига бағишлиданади:

Ҳажри андухида то гулшан аро қилдим гузар,
Сарв бўйи қоматингнинг нахлидин берди хабар,
Лекин онинг васлидин не баҳра топдим, не самар,
Нахли қаддинг чун эмас гирён кўзумда жилвагар,
Жўйбор атрофида сарви хиромонни нетай?

¹⁵⁴ Ҳусайн Бойқаро. Девон Рисола. – Тошкент. Фафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1968. – Б.б. 149-150.

Хижрон андухида қолган ошиқ бироз таскин топиш илинжида гулзор тарафга ўтади. У ердаги сарв ёр қомати ниҳолидан дарак беради, лекин ошиқ бу учрашувдан на баҳра олади, на бир фойда топади, чунки сарв қанча гўзал бўлмасин, барибир ёр қадди-қоматининг ўрнини боса олмайди. Шунинг учун унга жўйбор – ариқ кирғоғида ўсаётган сарв ҳам таскин бера олмади. Жуда жонли ва айни пайтда эсда қоларли даража оддий ҳамда таъсиран чавҳа. Тахмис ва асос байт мисралари ўзаро шу даражада уйғунлашиб кетганки, уларнинг икки шоир қаламига мансублиги умуман сезилмайди. Ҳатто бандда икки марта такрорланган сарв тимсоли ҳам ўринисиз эмас, аксинча ҳар бир мисрада ифодаланаётган фикрга ўзига хос бир жозиба кўшган.

Учинчи банднинг биринчи ва охири мисраларида жисм ва жон тушунчалари такрорланади. Ҳусайнин тахмис боғлашга киришар экан заъфлик пайкар (жисм) ва нотавон жон ҳақидаги фикрига эътибор қаратади ва биринчи мисрада айнан шу поэтик тимсоллардан фойдаланади:

Жисму жонни истамон, биллаҳки, жонондан жудо,
Кўрсанг ул маҳвашни, ҳолим арз этиб айт, эй сабо,
Лек зинҳор оллида бу навъ қилгайсен адo,
Ул итингга бўлмаса тўъма наволингда фидо,
Заъфлик пайкарни найлай, нотавон жонни нетай?

Ҳусайнининг лирик қаҳрамони жонондан жудо бўлган жисму жон менга керакмас, дея сабога мурожаат этаркан: “Маҳвашни кўрсанг, ҳолимни арз эт, лекин шуни айтки, у агар итингга тўъма, наволинг – бахшишингга фидо бўлмаса, унга бемор тан ва нотавон жоннинг ҳам кераги йўқ”, – дейди. Асос байтга жуда топиб қўшилган ва у билан мазмунан уйғунлашиб, яхлитланиб кетган мисралар ҳар қандай ўқувчини ҳайратга солади. Биринчи мисрадаги “жисм”, “жон”, “жонон”, “жудо” каби товушдош сўзлар иштироқида вужудга келтирилган аллитерация бандга янада кўпроқ нафосат ва оҳангдорлик баҳш этган.

Навбатдаги банд лирик қаҳрамоннинг нидо усулида аҳбоб (дўстлар)га хитоби билан бошланади:

Бир дам, эй ахбоб, ҳар сори қошимдан кетмангиз,
Ҳарнаким дерман муважжаҳ бўлмаса, эшиитмангиз,
Буки дерман чеҳрадин қонлиғ ёшим оритмангиз,
Лаългун ашким лаби хижронида айб этмангиз,
Кўз йўлидин тўқмайин бағримдаги қонни нетай?

Киши кўнглидаги дардларини дўстларига айтиб енгил тортгиси келади. Шоир инсон табиатига хос ана шу истакни банд мазмунига сингдириб юборади ва шу билан кечинмалар талқинининг ҳаётий-лигини таъминлайди. Лирик қаҳрамон ахбобга мурожаат килар экан, уларни ўзига ҳамдард бўлиб, агар сўзлари ёқмаса, тингламасликка чорлайди. Кўпинча ҳатто дўстлар ҳам ошиқ қалбидаги ишқ изтиробларини англамайдилар ва унга насиҳат қилиш ёки айблашга киришиб кетадилар. Шунинг учун у дўстларга нидо қилиб, ўзини ишқ дардидаги қонли ёшлар тўкишдан қайтармаслик ва ёрнинг лаблари хижронида лаългун ёшлар тўкса, айбламасликни сўрайди. Чунки ошиқ учун бағридаги қонни кўз йўлидан тўқмаслик, яъни ўз дардларини кўз ёшлари билан ифодамаслик мумкин эмас. Ҳакиқий ошиқлар ишқ йўлида тўкилган кўз ёшларидан ор қилмайдилар, аксинча, ҳамиша бунга интилиб яшайдилар. Зеро, кўздан оқкан ёш қалбни поклайди ва ундаги турфа зангларни ювади. Бандда ўзаро маънодош бўлган поэтик деталлар – қонлиғ ёш, лаългун ашк такро-ран ишлатилганига қарамай маънога салбий таъсир қўрсатгани йўқ, аксинча, қўшилган мисраларнинг асос байтга мантиқий боғланишини таъминлаган ҳамда лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини янада яққолроқ очиб беришга хизмат қилган.

Бу ажабдурким, санга маълум бўлмайдур бу сир –
Ким, эрурмен лаъли шавқидин ўлумга мунтазир,
Гар суюнгдин ҳар нафас юз жом берсанг, бор музир,
Зулмати ҳажрида чашманг васфин этма, эй Хизр,
Менки умрумдан тўйибмен, оби ҳайвонни нетай?

Алишер Навоий навбатдаги байтда Шарқ мумтоз шеъриятининг азалий ва анъанавий поэтик тимсолларидан бўлган Хизрга нидо қилади. Маълумки, бадиий адабиётда “Хожа Хизр ҳаёт суви –

абадий тириклик сувини ичган, у ҳамма воқеадан, ҳамма ахволдан, ҳамма кечинмалардан хабардор; нарсалар хосияти ва қонуниятини олдиндан билади, Худо унга Ўз билимини тухфа этган”¹⁵⁵, шунинг учун у ғазалда ҳижрон азобида жон таслим қилиш даражасига етган ошиқнинг халоскори сифатида талқин этилади. Лекин Навоий байти-нинг мазмунига эътибор қаратсак, лирик қаҳрамон Хизрдан мадад сўрамайди, аксинча, у васф этадиган чашма (ҳаёт булоғи)ни ҳам, “оби ҳайвон” (тириклик суви)ни ҳам рад этади. Зеро у умридан – ҳаётдан тўйган. Шоирнинг бу эътирофини ҳаётдан безганлик, бадбинлик кайфиятига йўйиш тўғри бўлмайди. Тўғри, унда маълум даражада ҳаётдаги норасоликлар, фитнаю фасодлардан безиб кетганлик кайфиятининг таъсири ҳам йўқ эмас, лекин бу ўринда, биринчидан, шоирнинг умридан тўйишга мажбур қилаётган асосий сабаб, ҳаётда кўпинча у дуч келадиган жаҳолат, ўзи сингари бир дўстни топа олмаслик туйгуси бўлса, иккинчидан, бу байт унинг ҳаётий эътиқодларидан бири “мосиваллоҳ”дан воз кечиш туйгуси-нинг ўзига хос яна бир бадиий-эстетик талқинидир. Ҳусайнин байтга тахмис боғлар экан шоирнинг юқоридаги қарашларини қалбан хис эта олган ва Хизрга бўлган мурожаатни янада кенгайтириб, китобхон наздида байт замиридаги чуқур тагмаъонни ойдинлаштиришга муваффақ бўлган.

Навоий кейинги байтда ҳам шеъриятда кенг тарқалган нидо усулидан ўринли фойдаланиб, ғазал матнига яна бир поэтик тимсол – рафиқни олиб киради:

Сўз иложимдан дема, эй баҳри ишқ ичра ғарик,
Ким бўлубтур деб ғамингдин доғ ила жисминг ҳарик,
Гар манга борсен муҳиббу мушфиқу ёру шафик,
Доғима марҳамни қўп таклиф қилма, эй рафиқ,
Туттум ул доғим ўнганди, доғи ҳижронни нетай?

Маълумки, ҳақиқий дўст ҳамиша ўз дўсти ҳолидан хабардор бўлишга, унинг яхши ва ёмон кунида бирга бўлиб, бошига тушган мушкулни ҳал этишга уринади. Навоийнинг лирик қаҳрамони

¹⁵⁵ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: «MOVAROUNNAHR» – «O'ZBEKISTON», 2009. – Б. 39

мурожаат этаётган дўст ҳам ана шундайлар сирасидан. Аммо у таклиф этаётган марҳамлар ошиқнинг ошкор яраларинигина даволаши мумкин, кўнглидаги доғи ҳижронни эса бирор бир малҳам билан даволаш имкони йўқ. Ҳусайнин кўшган мисралар мазмунидан рафиқнинг ҳам баҳри ишқ ичра ғарик, яъни ошиқ эканлиги маълум бўлади. Шоир фикри мантиқий асосга эга, чунки дард тортмаган кимса дардманд ҳолини англаб етмайди. Шунинг учун дўст ошиқ дардига малҳам излайди, лекин дўсти унга қаратади: “Ғаминг доғидан жисминг ҳарик бўлибди, деб мени бундан ҳалос этиш иложи ҳакида гапирма. Агар сен менга муҳиб, мушфиқ ва шафиқ ёр бўлсанг, “доғима марҳамни кўп таклиф қилма, эй рафиқ”, чунки у марҳам билан яраларим соғаяди, лекин “доғи ҳижронни нетай?” – дейди. Кўриб чиққанимиздек, Ҳусайнин мисралари асос байтга шаклан ҳам, мазмунан ҳам тўла мос келиб, тахмис боғлаш шарти мукаммал даражада адо этилган.

Навоий ижодида “ёрдин айру кўнгул” ибораси тез-тез ишлатилиб турилади. Мазкур газал мақтаъсида ҳам шундай кўнгул ҳакида сўз юритилиб, у бузуқ, яъни вайронда дея сифатланади:

То айирди мендин ул маҳвашни чархи кажниҳод,
Эй Ҳусайнин, телба кўнглум бўлмади бир лаҳза шод,
Оқибат чун топмадим ул шўх васлидин мурод,
Ёрдин айру бузуғ кўнглумга қилдим хайрбод,
Эй Навоий, ўила ганж ўлмай чу вайронни нетай?

Ҳусайнин ғазал мақтасидаги фикрни асослашни унга сабаб бўлган ҳодисалар талқини билан бошлайди. Чархи кажниҳод (тескари мижозли дунё) ошиқни маҳвashiдан айирди, шунинг учун унинг телба кўнгли бир лаҳза ҳам шод бўла олмади ва охир-оқибат ул шўх васлидан мурод топиш имконидан ажралди. Шу боис ҳам у энди бузуғ кўнгли билан хайрбод қилмоқда. Зеро, бундай ганжсиз вайронга кимга ҳам керак.

Тахмисни ўқиган ҳар бир китобхон муаллиф асос ғазал мазмuni образлар тизими, лирик қаҳрамон кечинмалари талқини ва ранг-баранг бадиий тасвир воситалари, тил хусусиятларини мукаммал ўзлаштириб, сўнг тахмис боғлашга киришганлигининг гувоҳи бўлади.

Алишер Навоий ғазалларида рамзий-мажозий талқин шу қадар кучлики, тимсоллар олами шу қадар ранг-барангки, баъзан ўқувчи шоирнинг аслида нима ҳақида сўз юритаётганини англаёлмай қийналади. Айниқса, унинг ишкӣ мавзудаги ғазаллари бу борада анча баҳсу мунозараларга сабаб бўлиб туради ва баъзан у ёки бу газал шарҳида шоир шаънига тӯғри келмайдиган фикрлар ҳам учраб туради. Бу ҳол кўпинчя Навоийнинг ахлоқий-эстетик қарашларидан бехабарлик ёки улуг шоир маънавий оламини бир ёқлама тор ўлчамларда талқин этиш, унинг турфа тимсоллар замирига сингдириб юборган тагмаънолар қатламини тўла англай олмасликдан келиб чиқади. Шоирнинг «айлаб» радифли машхур ғазали ҳам ана шундай асарлар сирасига киради. Навоий бу ғазалда фақат мажозий ишқни тасвирлаганми ёки мажоз воситасида ҳақиқий ишқ туфайли солик қалбida рўй берәётган турфа руҳоний эврилишларни тилга олганми, деган савол кўпчилик орасида баҳс-мунозараларга сабаб бўлган ва ҳалигача давом этмоқда.

Дастлаб шунга эътибор қаратиш керакки, ғазал композицион тузилишига кўра воқеабанд ҳисобланади, чунки унда ошиқ ҳаётида рўй берган биргина воқеа тилга олинган. Бу воқеа шундай бошланади:

Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб...¹⁵⁶

Байт зохиран, яъни юзаки талқин этилса, «тунда у гулруҳ (гулюз) кулбамга шундай шитоб билан кириб келдики, тез юрганидан юзи терга ботиб кетганди» деган маъно келиб чиқади. Бир қарашда бу талқинда ҳеч қандай камчилик йўқдай, Навоий ҳаётий бир воқеа – ошиқ ва маъшуқларнинг тунда кечган пинҳона учрашувини тасвирлашга бел боғлагандай кўринади. Унинг асосий иштирокчиларидан бири – шоир, иккинчиси тунда унинг кулбасига шитоб билан ташриф буюрган – маъшуқа. Аммо байтнинг ботиний – мажозлар замирига сингдирилган ҳақиқий маъноси ҳам борки, бу ҳақда қўйидаги талқин унинг энг гўзал намунасидир:

¹⁵⁶ Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. 10 жилдлик ТАТ. 4-жилд. – Тошкент: Faafur Fulom nomidagi nashriyot-matbaa южодий уйи, 2011. – Б. 64.

«Кулба – соликнинг қалби; солик – тариқат йўлини танлаган шахс.

Гулруҳ (гулюз) – шуҳуд олами, яъни Аллоҳ таолонинг зотини мушоҳада қилиш.

Гул уза хай (юздан оққан тер) – ғайбий илҳом.

Энди байтнинг ушбу изоҳлар асосидаги насрй баёнини кўрайлик:

«Ҳамма ёқни жаҳолат зулмати қоплаб турган бир пайтда қалбимда Аллоҳ таолонинг зотини мушоҳада қилиш ҳолати юз берди. Бу мушоҳада шу қадар тез рўй бердики, унинг тезлигидан менда ғайбий илҳомлар ҳосил бўлди».¹⁵⁷ Бу шарҳга фақат яна битта изоҳ: тун мажозан жаҳолат зулмати тимсоли эканини қўшиб қўйиш кифоя, холос, қолгани ҳеч қандай изоҳсиз ҳам очиқ-ойдин англашилиб турибди.

Бу ғазал кўпчилик шоирлар диққатини тортган ва кўплаб тахмислар боғланган. Улардан бири Шермуҳаммад Мунис қаламига мансуб. У қуйидаги банд билан бошланади:

Баҳоросо жамолидин гул очмоқ иктисоб айлаб,
Мусалсал зулфини сунбул киби печу тоб айлаб,
Тутиб расми жафо таркин вафони иртиқоб айлаб,
Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб.¹⁵⁸

Мунис асос байтга кўшган учлик мисраларида маъшуқанинг ошиқ кулбасига нима ниятда келганини ойдинлаштиришни мақсад қилган. Бунинг учун “баҳоросо жамол”, “мусалсал зулф”, “сунбул киби печу тоб” каби ташбехлар, “Тутиб расми жафо таркин, вафони иртиқоб айлаб” каби тазоддан фойдаланади ва бир воқеа талқинига бағишлиланган кичик бир лирик лавҳани вужудга келтиради. У Навоий айтмоқчи бўлган фикрларнинг зоҳирий ва ботиний маъносини тўғри англаб етган ҳамда уни анча кенгайтиришга муваффақ бўлган. Бу

¹⁵⁷ Ҳасанхон Яҳҳ Абдулмажид, Ҳусанхон Яҳҳ Абдулмажид. Алишер Навоий. Навоийдан чу топқайлар навое. – Тошкент: “HIOL-NASHR”, 2014. – Б. 44.

¹⁵⁸ Шермуҳаммад Мунис Хоразмий. Сайланма. – Тошкент: Faafur Fulom nomidagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б. 298-299.

мисралар ҳар жиҳатдан асос байт маъносига мос келган. Шу байтга Мұхаммадизо Оғаҳий боғлаган тахмис қуйидаги банд билан бошланади:

Биҳамдиллоҳки, ағёр улфатидин ижти nob айлаб,
Манго меҳру вафоу раҳму шафқат беҳисоб айлаб,
Бузулгон масканимни гулшан этмак иртиқоб айлаб,
Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб...¹⁵⁹

Оғаҳий учлигига янги бир поэтик тимсол – ағёр улфатни кўрамиз. Ошиқ ёрнинг ракибдан узоклашганлигига шукrona айтар экан, маъшуқанинг ўзига кўрсатаётган беҳисоб меҳру вафоси, раҳму шафқатидан қувончга тўлади. Ёр унинг бузилган маскани – ҳижронда азоб чекаётган кўнглини гулшан этмоққа, яъни обод қилишга, висол завқу шавқи билан тўлдиришга аҳд қилганлигидан шодланади. Оғаҳий ҳам Мунис изидан бориб, ўз учлигига маъшуқанинг мақсадини очиб берган. Лекин ундан фарқли равишда маҳбубининг ташки қиёфаси эмас, балки унда ошиққа нисбатан уйғонган меҳрмуҳаббат туйғулари талқинига эътибор қаратган. Шу боис бу тахмисда ўқувчи кўз ўнгига анъанавий золим ёр эмас, аксинча, меҳр-шафқатли маҳбуба тимсоли гавдаланади. Банд бошидаги “биҳамдиллаҳ” кириш сўзи ошиқ қалбидаги шодлик туйғуларини янада кучайтириш имконини берган.

Мазкур ғазалга тахмис болгаган шоирлардан яна бири Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатдир. Бу ҳақда адабиётшунос олим Шариф Юсупов шундай фикр билдиради: “...буюк устознинг бу ғазалига неча-неча тахмислар, татаббулар қилганликларининг ҳисобига етиш ҳам амри маҳолдир. Аммо ана шу ижод маҳсуллари орасида Зокиржон Фурқат боғлаган тахмис билан бемалол рақобат қиладиган бирор асар топилмаса керак. Чунки Фурқат тахмисида ҳар бир банд гўё ҳазрат Навоий қалбидан кечган, аммо ўқувчилардан маълум даражада пинҳон қолган ғоят зарур ва нозик туйғуларни ўқув-

¹⁵⁹ Мұхаммад Ризо Оғаҳий. Асарлар. 4 жилдлик. 2- жилд. – Тошкент: Faғur Fулом, 1972. – Б.101.

чи тасаввурларида ҳайратомуз бир маҳорат билан гавдалантиради”.¹⁶⁰ Шунга кўра тахмиснинг дастлабки бандига мурожаат этамиз:

Кўнгулда орзуйи васли ул олий жаноб айлаб,
Ётиб эрдим фироқ андуҳи жонимга азоб айлаб,
Баногоҳ гул юзиға сунбули зулфин никоб айлаб,
Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб...¹⁶¹

Фурқат ўз дастлабки учлигини ошиқнинг ҳижрон азоби билан боғлиқ анъанавий дардли кечинмалари талқини билан бошлайди. Айрилик дарди ошиқни жуда ҳолдан тойдирган, лекин ул олийжаноб васли унга бир орзу, холос. Ёр васлинни ҳатто хаёлига ҳам келтира олмайди. Шунинг учун фироқ тунида аламу андуҳлар билан ўз жонига азоб бермоқда. Шу пайт тўсатдан сунбул соchlари билан гулдай юзини тўсиб, ёр кириб келади. Дарҳаққат, жуда гўзал поэтик манзара. Фурқат учлиги ва Навоий байти бирлашиб шаклан ва мазмунан мукаммал бир лирик лавҳа яратилган.

Учала тахмисда ҳам муаллифлар байтнинг зоҳирий ва ботиний маъноларини тўғри англаб, уни ўзига хос мазмундаги янги тафсилотлар билан тўлдиришган. Барча тахмислар замирида нафакат мажозий ишқ, балки соликнинг “Аллоҳ таолонинг зотини мушоҳада қилиш ҳолати” маъноси мужассамлашган ҳақиқий ишқ мазмуни ҳам уқилади. Бу мумтоз адабиётимиз учун табиий ҳол. Фикрларимиз қанчалик асосли эканлигини билиш учун бу учала шоирнинг ғазал мақтаъсига ҳам боғлаган тахмисларини кўриб чиқамиз. Навоий ғазал мақтаъсида ёзади:

Аниким элтгай васл уйқуси ишрат туни мундок,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.

Байтда зоҳиран: “Ишрат тунида висол уйқусига кетган киши Навоийга ўхшаб маҳшар тонгигача тарки хоб айлаб – уйқусини бузиб нима қилади”, – деган мазмун англашилади. Сўнгги мисра

¹⁶⁰ Юсупов Ш. Забоним қуши ул хирмандин доначин ўлди. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» газетаси, 2009. № 42.

¹⁶¹ Фурқат. Мұхаббат йўлида. Шеърлар – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 239-240

Навоийнинг “Хазойин ул-маъоний” куллиёти қўлёзмасида ҳам (نوایی دیک نیتار تا صبح محشر ترکی خواب ایلاب) тарзида берилган. Бу ўринда васл уйқуси ибораси солик қалб кўзининг очилиши ва унда таважжух мартабасини англатган. Бунга эришган солик эса назарини ёрдан ўзгага қаратмайди. Зоро, “Таважжух Ҳақ субҳонаху таолага юзлашмак ва ул ён эланмоқдур. Ва ҳалқдин тааллук торин узуб анга уланмоқдур. Жамиъ орзудин чикмоқки, Ҳакнинг гайриға айландурғай ва Мосиволлоҳ иштиғолига чирмондурғай”.¹⁶² Бундай висол уйқусидаги солик ҳеч қачон уйқусини тарқ этгиси келмайди ва қиёматгача шу тарзда “ухлаш” – “ҳалқдин тааллук торин узуб анга уланмок”ни истайди. Демак, мазкур байтда ҳам аслида реал инсон билан учрашув эмас, балки солик ҳаётида “Аллоҳ таоло зотини мушоҳада қилиш ҳолати” билан илоҳий файзни англаш дамларининг бадиий талқини берилган. Чунки “Навоий Муваҳҳид, яъни ваҳдат эътиқодидаги киши бўлгани учун унинг ёри бутун борлик, жумладан, Ҳақ ҳам, инсон ҳам, табиат ҳам. Аммо Навоийнинг ишқи пок маънавий ишқ, шаҳвоний эмас...”¹⁶³

Шу ўринда бир ҳолатга эътибор қаратиш зарур бўлади. Мазкур газални куйлаган қўплаб санъаткорлар охирги мисрадаги “нетар” сўзини “ётар” тарзида айтиб, жуда қўпол мантиқий хатога йўл қўядилар. Чунки “нетар” ёрдамида мисрада “Навоийга ўхшаб маҳшаргача уйқусини бузмай ётади” деган маъно ифодаланган бўлса, бу сўз “ётар” тарзида айтилса, “Навоийга ўхшаб маҳшаргача ухламай ётади” деган маъно англашилади.

Шермуҳаммад Мунис мактаъни қуидаги банд билан якунлайди:

Бўлиб, Мунис, мұяссар ёр ила бир ерда ўлтурмок,
Навозишлар кўриб комин топиб ҳар лаҳза афзунрок,
Ичиб соғар аёқига тушуб ул навъким туфрок,
Аниким элтгай васл уйқуси ишрат туни мундок,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.

¹⁶² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-кулуб. МАТ, 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 61.

¹⁶³ Рустамов А. Сўзимиз – беш юз мингдан кам эмас. “Ёш күч” журнали, 1989, № 4. – Б. 14.

Мунис асосий эътиборини висол лаззатига етишган ошиқ кечинмалари талқинига қаратади. Унинг таъкидлашича, ёр билан бундай висол онларини кечириш, унинг нозу карашмаларидан янада кўпроқ лаззатланиш ва соғар ичиб, маст бўлиш ва оёги остига тупроқдай тўкилиб, ишрат тунининг васл уйқусига кетиш Навоийдек маҳшар тонгигача бу уйкудан кўз очмаслик иштиёқига олиб келади. Тахмиснинг шу банддаги учинчи мисрасида Навоийнинг мақтаъдан олдинги байти биринчи мисраси: “Ичиб, фарёд этиб туштум аёқига, бориб ўздин” айнан бўлмаса-да, мазмунан такрорланган. Шу боис асос байтга қўшилган учлик мисраларда Навоийга тенглаша олмаганлик кўзга ташланади.

Огаҳий ҳам мақтаъда висол онлари лаззатидан баҳраманд бўлаётган ошиқ ҳолати талқинига берилади. Шоир ишрат тунида ёр билан бўлиш ошиқ учун қанчалар хуш ёқишига эътибор қаратади:

На хуштур, Огаҳий, ишрат тунида ёр ила бўлмоқ,
Кўлидин нўш этиб ҳар дам тараф жомини афзунроқ,
Бўлиб сармаст аёғига йикимлек ўйлаким туфроқ,
Аниким элтгай васл уйқуси ишрат туни мундок,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.

Огаҳий ҳам Мунис каби Навоий фикри такрорига йўл қўяди. Шунингдек, мазмунан ҳам, шаклан ҳам Мунис тахмиси мақтаъсини деярли тўлик такрорлайди. Шу боис бу тахмисда ҳам мақтаъ матлаъга нисбатан анча муваффақиятсиз чиққан. Адабиётшунос Г.Халлиева ҳам мазкур тахмисда шоир айрим жузъий камчиликларга йўл қўйганини айтиб ўтади.¹⁶⁴

Фурқат қаламига мансуб мақтаъда қуйидаги талқин кўзга ташланади:

Нетарсен кеча ёринг келса, Фурқат, уйқуни мундок,
Кечургил кечани бедорликда ҳар туни мундок,
Демушшур ишқ устоди муҳаббат йўсуни мундок,
Аниким элтгай ноз уйқуси ишрат туни мундок,
Навоийдек ётар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Халлиева Г. Огаҳий мусамматлари. Монография. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2019. – Б. 71-72.

¹⁶⁵ Фурқат. Ташланган асарлар. (Наширга тайёрловчи Х.Расул). – Тошкент: Ўззадабийнашр, 1975. – Б 255.

Фурқат қофияда мукаммалликка эришиш учун “мундок” сўзини радиф қилиб олади ва “уйкуни”, “туни”, “йўсуни” сўзларини ўзаро қофиялади. Лекин бунда “туни” қофияси Навоий мисраси билан бир хил бўлиб қолган, биринчи мисра қофияси ҳам бошқаларига равийда мос келмаганилиги қофия айбини келтириб чиқарган. Асос байт мазмуни талқинидаги хато эса дастлабки мисрадан бошланган ва барча мисраларда такрорланади. Оқибатда асос байт мазмунига ҳам салбий таъсир этиб, мантиқсизликни келтириб чиқаради, яъни ундан охирги мисрани “Навоийдек ётар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб” тарзида ўзгартиради ва байтдан: “Ишрат тунида кимни бундай ноз уйқуси элтса(?), Навоийга ўхшаб маҳшар тонгигача ухламай ётади(?)” деган маъно англашилади. Фурқат учлигининг биринчи ва иккинчи мисралари мазмунан бир-бирини деярли такрорлаган. Шунинг учун учинчи мисрада уларни асос байтга боғлаш учун ишқ устоди, яъни пири муршид образини киритишга мажбур бўлган.

Мазкур ғазалга тахмислар орасида унинг мактасига боғланган қуидаги банд шакл ва мазмун жиҳатидан нисбатан анча мукаммалиги билан бошқаларидан фарқ қиласди. Унда ошиқ ҳолати талқини муайян изчилликда давом эттирилиб, асос байтга боғланади:

Бирорким рўзу шаб ҳажр ичра иши бўлса гом урмоқ,
Чекиб ранжу миҳан, уммид этиб коминраво бўлмоқ,
Етушса ўзни айлаб кўйида Девонийдек туфрок,
Аниким элткай васл уйқуси ишрат туни мундок,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.¹⁶⁶

Бу ғазалга боғланган тахмислар орасида энг яхши намуналаридан яна бири Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Ёқуб ўғли Чокарнинг қуидаги банд билан бошланувчи тахмисидир:

Биҳамдиллаҳ, мени ошиқ қаторидин ҳисоб айлаб,
Ёрутмоқға кўзум рухсоридин рафъи никоб айлаб,
Кўнгулда не эса комим берурга иртикоб айлаб,

¹⁶⁶ Девоний. Алишер Навоий ғазалига мухаммас. <http://e-adabiyot.uz/uzbek/mumoz/1215-kitob.html>

Тун ақшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб.
Хироми суръатидин гул юза хайдин гулоб айлаб...¹⁶⁷

Чокар барча бандларда мукаммалликка ҳаракат қиласы. Аммо у ҳам мақтаңда қофияға оид хатога йүл күйилган. Шоир ғазал мақтасидаги “мундок” сүзига “ботрок”, “ўлтурмок”, “туфрок” сүзларини қофиялаган. Дастанын “ботрок” (аслида бот-бот) сүзига -рок құшимчаси қофиядош сүз талаби билан қүшилган бўлиб, бу мазманий ғализликни келтириб чиқарган. Иккинчиси “ўлтурмок”да бошқалари билан равий мос келмаслиги кузатилади. Фақат учинчи сүз “туфрок” мисолида қофиядош сүзга шаклан тўла мосликка эришилган. Аммо бу ўринда мазмунан Мунис ва Огаҳий мисралари маълум даражада такрорланган: “Гаҳи ўздин кетиб бехуд тушуб ер узра чун туфрок”.

Навоийнинг бу ғазалига тахмис боғлаган яна бир шоир Мирийдир:

Мұхаббат водисида айлагил, Мирий, замиринг оқ,
Етар васлига ният пок бўлса ҳам риёзат – шоқ,
Қачон уйқуга кўз майл этгусиким, топса истиғрок,
Аниким, элтгай васл уйқуси ишрат туни мундок,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб¹⁶⁸.

Юқоридаги бандда асос байтга қўшилган учлик мазмунини бир-бир кўриб чиқамиз. Мирий талқинича, мұхаббат водисида ошиқнинг замири оқ, яъни кўнгли пок бўлиши керак; кимнинг нияти пок ва риёзати шоқ – машаққатли бўлса, васлга етади; қачон ошиқнинг кўзи уйқуга майл этиб, истиғрок топса, яъни васл айёмида ҳаддан ташқари ўзлигини унутса, Навоий таъкидлаганидек, ишрат тунида васл уйқуси мундок элтса, маҳшар тонгига қадар тарки хоб айламайди. Мирий учлигидаги “оқ”, “шоқ”, “истиғрок” сўзлари асос байт биринчи мисраси охиридаги “мундок” сўзи билан тўлиқ қофияланиб шаклан мукаммалликни вужудга келтирган. Демак, Мирий банд мазмуни замиридаги ҳақиқий ишқ талқинини чуқур

¹⁶⁷ Чокар. Навоий ғазалига мухаммас. Ўзбек адабиёти. 4 томликка илова. 5-том. 2-китоб. – Тошкент: Faғur Ўлом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. – Б. 292.

¹⁶⁸ Мирий. Таъланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – Б. 194-195.

англаб етган ҳамда унга шаклан ва мазмунан тўла мос келувчи энг мукаммал бандни яратишга муваффақ бўлган. Шоир ғазалнинг барча байтларига тахмис боғлаган ва бунда юқоридаги банд мисолида кўриб чиққанимиздек анча мукаммалликка эришган. Лекин шу ўринда айтиш керакки, Мирий “Танланган асарлар”ини нашрга тайёрлаган М.Махмудов “нетар” сўзи текст(матн)да “ётар” тарзida берилганлигини изоҳлаган¹⁶⁹. Агар шундай бўлса, Мирий ҳам Фурқат каби қўпол мантиқий хатога йўл қўйган бўлади.

Инсон ва унинг ғамнок кўнглини шод этиш гояси Алишер Навоий маънавий меросининг бош моҳиятини ташкил этади. Бу фикр шоирнинг барча катта-кичик асарлари мазмунига сингдириб юборилган. Унинг асарлари қайси жанрга мансуб бўлмасин, мухлисни мажозий ва ҳақиқий ишқ оламига етакловчи бадиий тасвир воситалари, тимсолларга дуч келамиз. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонида у: «Мажозий ишқ бўлди субҳи аввар, Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар...»¹⁷⁰ – деб ёzáди, яъни Фарҳодга мажозий ишқ нурга йўғрилган тонг бўлса, ҳақиқий ишқ нур сочгувчи қўёш эканлигини таъкидлайди. Мажоз воситасида илоҳий ишқни куйлаш ҳолатини шоирнинг куйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазали ва унга боғланган тахмисда ҳам кўриш мумкин:

Ҳафтаедур кўрмамишмен ул бути чолокни,
Не ажаб, гар ўртаса оҳим ети афлокни¹⁷¹...

Бу ғазал арузнинг “рамали мусаммани маҳзуф” вазнида битилган бўлиб, ҳажман етти байтдан иборат. Мазмунига чуқурроқ назар ташланса, Навоий шеъриятига хос асосий хусусият – мажоз пардаси ортидаги ҳақиқат намоён бўлади. Фикримиз далили учун лугатларга мурожаат қиласлилар. Биринчи мисрадаги “бут” сўзи лугатда «бутпастлик динидаги маъбуда, идол, санам» каби асл маъноларидан ташқари «ҳақиқий Мақсад ва Маҳбуб (Аллоҳ)», «ишқ ва вахдат

¹⁶⁹ Мирий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – Б. 195.

¹⁷⁰ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 жилдлик. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991, – Б. 197.

¹⁷¹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигиFaфур Ғулом номидаги МИУ, 2011, – Б. 630.

мазҳари», «илоҳий жамолнинг тажаллийси», «абадий ва мутлақ гўзаллик нишоналари» каби қўчма маъноларни ҳам англатади¹⁷². Шунга кўра «бути чолок» ибораси «илоҳий жамолнинг тажаллийси» маъносида бўлиб, байтда шу тажаллийдан баҳраманд бўла олмаётган солик кечинмалари ифодаланган. XVIII аср иккинчи ярми XIX аср бошларида яшаган хоразмлик шоир Роқим бу ғазалга боғлаган тахмиси қўйидаги банд билан бошланади:

Боргали ёд этмас ул маҳваш мани ғамнокни,
Бу мусибатдин бошимға совуурмен хокни,
Айб қилманглар кўруб сийнамда ҳар ён чокни,
Ҳафтаедур кўрмамишмен ул бути чолокни,
Не ажаб гар ўртаса оҳим ети афлокни...¹⁷³

Агар ғазал матлаъсида икки тимсол – ошиқ ва ёр (бути чолок) кўзга ташланса, тахмиснинг биринчи бандида яна бир тимсол – ўзгалар қўшилади. Роқим Навоий байтидаги лирик манзарани янги тафсилотлар билан бойитади ва ошиқ кечинмалари сабабларини изоҳлайди. Ошиқ ёр ҳузурига боришга чора топа олмаяпти, чунки маҳваш уни ёд этмаяпти. Шу боис мусибатдан бетоқат бўлиб, бошига хок (тупрок) совуриб, сийна чок этмоқда. Албатта, бундай ҳолатни кўрганлар нимадир дейишади: кимнингдир унга раҳми келса, кимдир уни айблашга тушади. Шоир шу ўринда ўзгалар тимсолини олиб киради ва мисра мазмунига реал ҳаётй вазиятни сингдириб юборади ҳамда баён этилган фикрни мантиқан янада ойдинлаштиради. Муаллиф асос ғазал мазмунига жуда мастьулият билан ёндашган ва унда баён этилган фикрлар кўлами, йўналиши, шоирнинг мақсади, илгари сураётган бадиий-эстетик қарашлари, услубий ўзига хослиги, тимсоллар олами, бадиияти, тили, шаклий тузилиш кабиларни тўлиқ сақлаб қолишга эришган.

Ёрдан айрилиқ тифи ошиқ – солик қалбига солган чок (жароҳат) шу қадар кучлики, уни кўрган кишининг бағри ҳам тилим-тилим

¹⁷² Алишер Навоий. Комусий лугат. 1-жилд. – Тошкент: «SHARQ» НМАК Бош таҳририяти, 2016. – Б. 132.

¹⁷³ Роқим. Навоий ғазалига мухаммас. <https://zivouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/roqim/>

бўлиб кетади. Шоир иккинчи байтда **муболага** (хар икки мисра тўлигича), истиора: “тиғи фурқатинг” – айрилигинг, шунингдек, чок сўзини уч марта такрорлаб такрир санъатининг гўзал намунасини яратган. Роқим ҳам байтга қўшаётган мисраларида Навоий изидан боради ва энг аввало, ундаги бадиий санъатлар, лирик мурожаат ҳамда муболагали тасвирга эътибор қаратади:

Ўла мажруҳ айладинг жисмимни, эй бебоким,
Қаттиғ аҳволимға қон йиглар хасу хошокким,
Дуд бошимдин чиқорди гардиши афлокким,
Солди тифи фурқатинг бағримға андоқ чокким,
Бағри бўлғай чок-чок, улким кўрар ул чокни.

Тахмис муаллифи бандни нидо усулидаги лирик мурожаат (эй бебоким) билан бошлайди. Мисраларнинг ҳар учаласида ҳам муболагали тасвирга кенг ўрин беради ҳамда **ташхис** (кон йиглар хасу хошокким) ёрдамида дардининг қанчалар оғирлигига ишора қилиш имконини топади. Учинчи мисрада муболагали тасвир кулмиацион нуқтасига етади ва фалакнинг гардиши – ишқ қисмати лирик қаҳрамон бошидан дуд (тутун) чиқараётгани тасвири билан якунланади ҳамда мантиқий изчиллик асосида асос байт билан уйгунлашиб кетади.

Ғазалнинг навбатдаги байтида **ҳажр ўти – дўзах**, жон – хошок тушунчалари орасидаги ўзаро маъно яқинлигига асосланган **тамсилли таносиб** санъати ёрдамида хижрон азобининг энг юкори нуқтаси тасвирланган. Соликнинг жони шу даражага етганки, ҳажр ўти унга ортиқча, уни ёндириб юборишга бир «шараар» (учқун) етарли. Зеро, хашакни ёндиришга дўзах ўти шарт эмас. Бу ўринда шуни айтиш керакки, «...тасаввуф адабиётида жон тушунчаси жуда кенгайтирилиб..., эндиғина сайри сулук йўлига кирган дарвешларга мавлавийлар «жон» дейишган»¹⁷⁴. Навоий ғазалининг учинчи байтидаги «хошок»ка тенглаштирган «жон»и ҳам шу маънони англатган. Роқим ошиқ кечинмаларини байт мазмунига мувофиқ тадрижий ривожлантиради. Маълумки, ҳеч бўлмаганда оний васл

¹⁷⁴ Ҳақкул Иброҳим. Навоийга кайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 9.

бўлмаса, кўнгилга ишқ ўти тушмайди, хижрон азоби чекилмайди. Шунинг учун тахмис муаллифи яна нидо (эй сиймбар) усулини қўллаб ёзади:

Гул юзинг бўлгач намоён пардадин, эй сиймбар,
Хайли ишқинг айлади жон кишварин зеру забар,
Ишқ журмидин вужудим куйдирап бўлсанг агар,
Ҳажр ўти жонимға ортуқдур, анга бас бир шарап,
Ўртамак дўзах била яъни не бир хошокни.

Кўшилган мисралардаги “эй сиймбар”, “хайли ишқинг”, “жон кишвари”, “ишқ журми” каби истиоралар; “гул юзинг” ташбеҳи; “айлади зеру забар”, “вужудим куйдирап бўлсанг агар” янглиғ муболагалар ҳамда “сиймбар”, “зеру забар”, “агар” каби қофиядош сўзлар шоир шаклан ҳам, мазмунан ҳам тахмиснавислик талабларига тўла жавоб беришга муваффақ бўлганлигини кўрсатади.

Навоий кейинги байтдан мурожаатни яна учинчи шахсга қаратади ва хижрон азоби туфайли лирик қаҳрамон табиати ва жисмида рўй берган кескин психофизиологик ҳолат тасвирини беради. Байт мазмунига ҳақиқий ишқ нуқтаи назаридан қаралганда, унда «илоҳий жамолнинг тажаллийси»дан баҳраманд бўла олмаётган солик ҳали дунёдан тўла узила олмаётгани, яъни «...башарий сифатлардан қутулиб, илоҳий сифатлар билан ботин оламини безамок»¹⁷⁵ қа эриша олмаётгани тасвиrlанганини англаш мумкин. Тахмис муаллифи байт мазмунини солик руҳиятида шу дамгача бўлган кечинмалар тафсилоти билан бойитади:

Ҳар кеча ағёр ила ул ой қилиб завқу сафо,
Кунда юз бедилни ўлтурганга қилмас иктифо,
Қатли ом айларга ушшоқ ахлини ул бевафо,
Отланибтур маст кўнглокчан, чекиб тифи жафо,
То не ўт солғай жаҳонға, кўргил ул бебокни.

Шу ўринда айтиш жоизки, Роқим байтнинг кўпроқ зоҳирий – мажозий ишқ ифодаланган мазмунига эътибор қаратган ва тахмисда

¹⁷⁵ Алишер Навоий. Қомусий лугат. – Тошкент: «SHARQ» НМАК Бош таҳрирпяти, 2016. – Б. 61.

бўлиб кетади. Шоир иккинчи байтда муболага (ҳар икки мисра тўлигича), истиора: “тиги фурқатинг” – айрилигинг, шунингдек, чок сўзини уч марта такрорлаб тақрир санъатининг гўзал намунасини яратган. Роқим ҳам байтга қўшаётган мисраларида Навоий изидан боради ва энг аввало, ундаги бадиий санъатлар, лирик мурожаат ҳамда муболагали тасвирга эътибор қаратади:

Ўйла мажруҳ айладинг жисмимни, эй бебокким,
Қаттиғ ахволимға қон йиглар хасу хошокким,
Дуд бошимдин чиқорди гардиши афлокким,
Солди тифи фурқатинг бағримға андоқ чокким,
Бағри бўлгай чок-чок, улким кўрар ул чокни.

Тахмис муаллифи бандни нидо усулидаги лирик мурожаат (эй бебокким) билан бошлайди. Мисраларнинг ҳар учаласида ҳам муболагали тасвирга кенг ўрин беради ҳамда ташхис (қон йиглар хасу хошокким) ёрдамида дардининг қанчалар оғирлигига ишора қилиш имконини топади. Учинчи мисрада муболагали тасвир кулминацион нуқтасига етади ва фалакнинг гардиши – ишқ қисмати лирик қаҳрамон бошидан дуд (тутун) чиқараётгани тасвири билан якунланади ҳамда мантикий изчиллик асосида асос байт билан уйғунлашиб кетади.

Ғазалнинг навбатдаги байтида ҳажр ўти – дўзах, жон – хошок тушунчалари орасидаги ўзаро маъно якинлигига асосланган тамсилли таносиб санъати ёрдамида ҳижрон азобининг энг юқори нуқтаси тасвирланган. Соликнинг жони шу даражага етганки, ҳажр ўти унга ортиқча, уни ёндириб юборишга бир «шарар» (учкун) етарли. Зеро, хашакни ёндиришга дўзах ўти шарт эмас. Бу ўринда шуни айтиш керакки, «...тасаввуф адабиётида жон тушунчаси жуда кенгайтирилиб..., эндинина сайри сулук йўлига кирган дарвешларга мавлавийлар «жон» дейишган»¹⁷⁴. Навоий ғазалининг учинчи байтидаги «хошок»ка тенглаштирган «жон»и ҳам шу маънони англатган. Роқим ошиқ кечинмаларини байт мазмунига мувофик тадрижий ривожлантиради. Маълумки, ҳеч бўлмаганда оний васл

¹⁷⁴ Ҳаккул Иброҳим. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 9.

бўлмаса, кўнгилга ишқ ўти тушмайди, ҳижрон азоби чекилмайди. Шунинг учун тахмис муаллифи яна нидо (эй сиймбар) усулини кўллаб ёзади:

Гул юзинг бўлгач намоён пардадин, эй сиймбар,
Хайли ишқинг айлади жон кишварин зеру забар,
Ишқ журмидин вужудим куйдирап бўлсанг агар,
Ҳажр ўти жонимга ортуқдур, анга бас бир шарап,
Ўртамак дўзах била яъни не бир хошокни.

Кўшилган мисралардаги “эй сиймбар”, “хайли ишқинг”, “жон кишвари”, “ишқ журми” каби истиоралар; “гул юзинг” ташбеҳи; “айлади зеру забар”, “вужудим куйдирап бўлсанг агар” янглиғ муболагалар ҳамда “сиймбар”, “зеру забар”, “агар” каби қофиядош сўзлар шоир шаклан ҳам, мазмунан ҳам тахмиснавислик талабларига тўла жавоб беришга муваффақ бўлганлигини кўрсатади.

Навоий кейинги байтдан мурожаатни яна учинчи шахсга қаратади ва ҳижрон азоби туфайли лирик қаҳрамон табиати ва жисмида рўй берган кескин психофизиологик ҳолат тасвирини беради. Байт мазмунига ҳақиқий ишқ нуқтаи назаридан қаралганда, унда «илоҳий жамолнинг тажаллийси»дан баҳраманд бўла олмаётган солик ҳали дунёдан тўла узила олмаётгани, яъни «...башарий сифатлардан қутулиб, илоҳий сифатлар билан ботин оламини безамоқ»¹⁷⁵ қа эриша олмаётгани тасвиirlанганини англаш мумкин. Тахмис муаллифи байт мазмунини солик руҳиятида шу дамгача бўлган кечинмалар тафсилоти билан бойитади:

Ҳар кеча ағёр ила ул ой қилиб завқу сафо,
Кунда юз бедилни ўлтурганга қилмас иктифо,
Қатли ом айларга ушшоқ ахлини ул бевафо,
Отланибтур маст кўнглокчан, чекиб тифи жафо,
То не ўт солгай жаҳонга, кўргил ул бебокни.

Шу ўринда айтиш жоизки, Роқим байтнинг кўпроқ зоҳирий – мажозий ишқ ифодаланган мазмунига эътибор қаратган ва тахмисда

¹⁷⁵ Алишер Навоий. Қомусий лугат. – Тошкент: «SHARQ» НМАК Бош таҳририяти, 2016. – Б. 61.

асосан шу маъно бироз бўрттирилган. Аслида эса Навоий ғазалнинг кейинги байтларида илоҳий ишқ ғоясини яққол ифодалашга киришади ва айрилиқнинг асл сабаби кўнгил ва назар поклигига путур етгани деган хулосага келади. Тахмис муаллифи ҳам шундан келиб чиққан ҳолда мазкур банднинг мазмунан олдинги банд билан боғлиқлигини ҳамда асос байтга уйғунилигини таъминлашга ҳаракат қиласиди:

Чекса ул бераҳм қатлимға агар тийғи ҳалок,
Мен қилай рахши аёғи остида жисмимни хок,
Кўзу кўнглумни дема, бордур мақоми ваҳмнок,
Ишқ ўти бирла кўнгул, су бирла кўзни қилди пок,
Пок манзилларда меҳмон қилғали ул покни.

Роқим юқоридаги бандни мазмунан олдинги бандга боғлар экан хақиқий ошиқ сифатида бераҳм ёр тийгидан ҳалок бўлса, бутун борлигини унинг рахши (оти) туёклари остида хок қилишга ҳам тайёр бўлган лирик қаҳрамон тимсолини тасвирлайди. “Кўзу кўнглумни дема, бордур мақоми ваҳмнок” шаклидаги учинчи мисрада эса асос байт билан боғланиш кузатилади. Шоир таъкидлашича, “кўз” ва “кўнгил”ни тилга олиш жуда мушкул, уни ёрдан айриб, дунё лаззатларига боғлаб қўювчи ҳам – шу иккиси. Солик қачон назарини покласа, кўнгли покланади. Мазкур мисра тахмис учлигини асос байтга мазмунан уйғунлашиб кетишига ёрдам беради.

Навоий юқоридаги байтда пок сўзини уч ўринда ишлатган. Лекин уларнинг ҳар бирига алоҳида маъно юклаган. Биринчи ўринда у қўшма феъл (пок қилмоқ) таркибида келиб, ошиқ ишқ ўти билан кўнглини, су (кўз ёши) билан кўз (назар)ини поклаши зарурлигини англатган. Шундагина у пок манзил (пок кўнгил)га айланади ва “ул пок” – илоҳий тажаллини меҳмон қила олади. Солик висолга интилар экан ўз назари ва қалбини поклашга алоҳида эътибор қаратади, чунки Қуръони каримда таъкидланганидек, “У кунда на мол-давлат, на бола-чақа фойда беради. Магар ким Аллоҳ ҳузурига тоза қалб илил келса (манфаат топар)” (Шуаро сураси, 88-89-оятлар).¹⁷⁶

¹⁷⁶ Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тафсири хилол. 4-жузъ. – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 279.

Тахмис учун асос ғазалнинг кейинги байтида шоир яна мумтоз шеъриятда кўп қўлланилган нидо усули орқали мугбачага мурожаат қилади. Унда даврон ғамидан қочган солик дайр – «ориф инсонлар мажлиси, пири комил ҳузури»га йўл олиб, муғбача – «пирнинг сўзи ва насиҳатлари, файзу тароватини муридга етказувчи киши»дан муғона жом – «ориф инсон қалби»¹⁷⁷ ҳақидаги сухбатларни тинглаб, ғамнок кўнглини шод этишга интилиши ифодаланган. Роқим бандни солик учун муҳим бўлган: ишқ майини ичib, фоний дунё машғуллигидан қутулиш, дайр пирига жон билан ҳар кеча сидқидилдан хизматда бўлиш каби фазилатлар билан тўлдиради. Учинчи мисрада ўзига мурожаат этиб даҳр эли жавру жафосини яна қанча тортиши мумкинлиги ҳақида шикоят қилгач, муғбачага юзланади:

Кимки олам шуғлидин истар қутулмоқ май ича,
Дайр пири хизматин жон бирла айлар ҳар кеча,
Даҳр эли жавру жафоу зулмини тортай неча,
Дайр аро даврон ғамидин қочмишам, эй муғбача,
Бир муғона май ила шод айла бу ғамнокни.

Кўриниб турибдики, лирик қаҳрамон бир банднинг ўзида дастлабки икки мисрада учинчи, учинчи мисрада биринчи (ўзига), охирги икки мисрада иккинчи шахсга мурожаат қилиб, илтифот санъатининг юзага келишига сабаб бўлмоқда. Бундан ташқари шоир асос байтни ундаги “муғбача”, “дайр” каби тушунчаларга яқин бўлган “дайр пири”, “даҳр эли” каби янги тимсоллар билан бойитиб, мазмунан мукаммаллашишига эришган. Байтда тахмиснависликда рухсат берилган яна бир ҳолат кўзга ташланади. Навоий девонларида асос байтнинг сўнгги мисраси “Бир муғона жом ила шод айла бу ғамнокни”¹⁷⁸ тарзида ифодаланган, лекин тахмисда бу мисра “Бир муғона май ила шод айла бу ғамнокни” тарзида берилган. Бу ўринда Навоийдаги “жом” қолдирилиши мантиқан тўғрироқ бўлар эди, чунки, биринчидан, ўринсиз такрорга йўл қўйилмас, иккинчидан, “жом”нинг маъно кўлами “май”га қараганда кенгроқдир.

¹⁷⁷ Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: «ТАМАДДУН», 2012. – Б. 12.

¹⁷⁸ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 6-жилд. Фавойид ул-кибар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 438

Сўнгги байт ва унга боғланган мисраларда эса ҳар бир соликнинг улкан орзуси – ғафлатдан ҳалос бўлиб, ҳақиқий ишқ моҳиятини теранроқ англаш ҳамда висол хуморида ҳалок бўлиш – фано мақомига эришишнинг бадиий талқини берилган. Тахмис муаллифи чарх – дунё жисмини тупроққа айлантириши мукаррарлигини таъкидлайди. “Шундай бўлмаганда, ҳар субҳ ёқа йиртиб, сенга мотам тутмас эди. Эй Роқим, тун-кун май ичиб, кўнглингни дунё гамидан покла”, – деб ўз фикрни Навоий байти билан якунлади:

Роқимо, гар чарх қилмоқ истамас жисмингни хок,
Мотамингга не учун ҳар субҳ этар жайбини чок,
Май ичиб тун-кун кўнгул дунё ғамидин айла пок,
Бода бирла юнг Навоийни, хумор этса ҳалок,
Боғлангиз тобути узра берқ нахли токни.

Шу ўринда бир ҳолат ҳақида гапириб ўтиш керак бўлади. Алишер Навоийнинг йигирма жилдлик мукаммал асарлари тўпламида ҳам, ўн жилдлик тўла асарлар тўпламида ҳам мазкур газалнинг сўнгги мисраси “Боғлангиз тобути узра нахли барги токни”, яъни форсий изофа тарзида берилган. Бу ҳолатда мисранинг маъноси “тобути устига ток баргининг ниҳолини боғланг” сифатида талқин этилиб, мантиқан услубий хатога йўл кўйилади. Шоир қўлётзмасидаги бу мисра: (باغلانگز تابوتى اوزرا نخل برک تاڭنى) “Боғлангиз тобути узра нахл(у) барг(и) токни” тарзида уюшиқ бўлаклар сифатида ўқилса, мантиқий номувофиқлик бартараф этилади. Шунга кўра асос ғазал мақтаъсини бода – «илоҳий нусрат ва ишқ», хумор – «талвин мақоми, маҳбуба ишқини қўмсаш, касрат пардаларининг кўтарилиши, тажаллийси яқинлашган ҳолат»¹⁷⁹ каби тасаввухий тимсоллар маъносига кўра шарҳласак: “Навоийни висол хумори ҳалок қилса, уни «бода бирла юнг» (ювинг), яъни илоҳий нусрат ва ишқка ўранг ва тобути устига ток ниҳоли ва баргларини (ҳижрон дардиде ток зангидек буралиб-эшилиб кетган жисмини ҳамда ишқ майига ошуфталигини англашиб учун) боғлаб қўйинг, токи жонсиз тани ҳам ёр ишқидан айрилмасин”, – деган фикр

¹⁷⁹ Комилов Н. Маънолар оламига сафар. Т.: «TAMADDUN», 2012. – Б.6. 42, 49.

вужудга келади. Навоий бу байтда таносиб санъати асосида хумор, бода, ток ниҳоли ва ток барги тушунчаларини бирлаштирумокда. Бунда у ошиқнинг ҳамиша маст қилувчи нарса – май (бу ўринда ишқ)га интилиб яшашини очиб берган.

Роқим Навоий ёритган илоҳий ишқ мавзусининг мантиқий изчил баён этилишини таъминлаган. Лекин у асос газалнинг охирги мисрасига бироз ўзгартириш киритиб, уни “Боғлангиз тобути узра барги нахли токни” тарзида ифодалаган. Бу ҳолатда мисра “тобути узра ток ниҳоли баргини боғланг” мазмунини англатади. Демак, тахмис жараёнида Роқим бу иборани мантиқан форсий изофа тарзида кўллаб, уюшиқ бўлаклар ўрнини ўринсиз алмаштирган. Бу эса маъно торайишига сабаб бўлган, натижада тахмисда йўл қўйиш мумкин бўлмаган ҳодиса – асос байт мазмунни аслидан хиралариши вужудга келган.

Замонавий ўзбек шеъриятида тахмиснавислик

Инсоният бадиий тафаккури тарзида шундай қарашлар мавжуд бўладики, улар на замон, на макон чегарасига сифади. Ҳеч қандай иқтисодий-сиёсий, ижтимоий-маданий, илмий-маърифий, бадиий-эстетик ва бошқа ўзгаришлар уларга ўз таъсирини ўtkаза олмайди ва халқнинг бебаҳо маънавий мулкига айланиб, асрлар оша яшаб қолаверади. Алишер Навоий асарлари ҳар бир давр адабиёти учун ана шундай маънавий мулк, энг муҳим манба сифатида жуда катта аҳамиятга эга. Ҳар бир давр адабиёти вакиллари Навоий ижодига мурожаат этар экан, албатта, ўз даври ҳаёти билан боғлиқ воқеа-ходисаларга ишора қилиб ўтади. Айниска, ўтган аср ўзбек адабиётида бу масалада жуда катта сезиларли ҳолатлар қўзга яққол ташланиб туради.

Бу давр ўзбек адабиётидаги тахмиснавислик ҳақида гап кетар экан арузда озми-кўпми ижод қилган қаламкашлар Навоий газалларига тахмис боғлашга журъат этганликларини кўриш мумкин. Жадид адабиёти намояндаларидан кейин бу анъанани Бокий, Собир Абдулла, Ҳабибий, Faфур Ғулом, Чустий, Жуманиёз Жабборов, Восит Саъдулла кабилар давом эттиришган бўлса, кейинчалик

Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Мухтор, Миразиз Аъзам, Жамол Камол, Тўлан Низом, Омон Матжон, Фарид Усмон, Исломил Маҳмуд, Сирожиддин Саййид ва бошқалар ҳам бу борада озми-кўпми қалам тебратиши.

ХХ аср боши ижтимоий-сиёсий бўхронлар бироз тинчиб, ҳаёт ўз ўзанига қайта бошлаган бир пайтларда шаклан ва мазмунан янгиланган бадиий адабиёт вакиллари орасида таъбир жоиз бўлса, янгича ҳаётни эскича услубда мадҳ этиш авж олди. Ўша даврда арузда ёзилган кўплаб асарларда шаклан мумтоз адабиёт анъаналари сақланган бўлса-да, мазмунан тамоман янгича тус ола бошлади. Бу ҳақда Эркин Воҳидов қуйидагича фикр билдириб ўтган: «Даставвал шуни айтиш керакки, янги замон арузи тор чекланган мавзулардан – май ва маҳбуба, ёр ва ағёр, гардуни дун каби тушунчалар доирасидан чикиб, замон кишисининг ички дунёсини, унинг қалбидаги ёр муҳаббати билан эл меҳри, ватан севгисини, олам ҳақидаги ўйларини ифода этмоқда»¹⁸⁰.

Агар замон кишисининг ички дунёси деганда совет даври воқе-лигини ифодалаш ҳам назарда тутилса, бу фикрларни ўша даврда арузда яратилган мустақил асарларгина эмас, балки Навоий газалларига боғланган айрим тахмисларга ҳам татбиқ этиш мумкин бўлади. Чунки баъзан Навоийнинг муҳаббат ва табиат ҳодисалари мавзусидаги газалларига замонавий тус бериб, давр ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, бадиий-эстетик қарашларига мослаб тахмис битиш ҳоллари ҳам учраб турар эди. Уларда шоир қарашларини ва идеалларини замонавийлаштириш яққол намоён бўлар эди. Жумладан, Бокий (Мирзо Абдулло Насриддин ўғли) қаламига мансуб қуйидаги банд билан бошланувчи тахмис фикримизнинг далили бўла олади:

Давлати ферузимиз топти камол ўзгача,
Ғайрат илан қозди янги канол ўзгача,
Шодлиг айлаб тузунг базми висол ўзгача,

¹⁸⁰ Воҳидов Э. Шоиру шеъру шуур. Адабий ўйлар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б. 21.

Ваҳки, чамандин яна эсди шамол ўзгача,
Ҳар дам ўлур атридин кўнглума ҳол ўзгача...¹⁸¹

1939 йилда ёзилган бу тахмис ўша даврнинг энг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларидан бири – 1939 йил августидаги ҳашари йўли билан жуда қисқа мuddатда (қирқ беш кунда) қуриб битказилган Катта Фарғона канали қурилишига бағишиланган. Шоир бунда Алишер Навоийнинг мазмунан пейзаж лирикасига хос тасвирларидан унумли фойдаланади ҳамда аслида баҳор манзаралари билан боғлик ҳолда ишқ талқинига бағишиланган бу газалга¹⁸² тўлиқ ижтимоий-сиёсий тус баҳш этади. Тахмиснинг қуйидаги бандлари бунга ёрқин мисол бўла олади:

Баски, бу сув файзидин чўллар ўлиб баҳраманд,
Гарчи эди илгари сувсизу хору нажанд,
Энди бўлуб боғу ер, пахтаю гул неча чанд,
Савсан ўлуб сарбаланд, гунча қилиб нўшханд,
Элга алардин етиб дафъи малол ўзгача.

То бу карам кўргузуб, давлати олий ҳимам,
Чўлни қилиб гулистон, тофни боги эрам,
Гулга макон боғу, ер пахтага кони карам,
Сунбули пуртоб ҳам, лолаи сероб ҳам,
Дуд ила ўтдин бўлуб шабба мисол ўзгача...

Юқоридаги бандларда чўлларни ўзлаштириш, янги экинзорлар, боғ-роғлар барпо этиш, пахта мустақиллиги учун кураш каби давр ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўзида акс эттирган. Шу ўринда қайд этиш лозимки, ўтган аср 40-йилларида каналлар қазилиши, янги ерлар ўзлаштириши даврнинг энг муҳим сиёсий-иктисодий воқеалардан бўлган ва ҳозиржавоб ижодкорлар бу муҳим воқеага бағишилаб турли жанрларда ўнлаб асарлар яратишган. Айниқса, бу мавзуни Навоий асарлари билан боғлаб ёритиш тенденцияси авж олди.

¹⁸¹ Оксоколлар каломи. Бокий. Навоий газалига мухаммас. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б.б. 28-29.

¹⁸² Алишер Навоий. Ўн жилдли ТАТ. 4-жилд. Ҳазоёнин ул-маоний. Фавоийид ул-кибар. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 553.

Жумладан, каналлар қазилиши ва асрлар давомида қақраб ётган чўлларга сув чиқарилиши мавзуси Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достони билан боғлик идеаллари сифатида талқин этилиб, турли жанрларда ўнлаб асарлар яратилган. Юқоридаги тахмис ана шундай асарлар жумласидандир. Унда мазкур давр ва мавжуд ижтимоий тузум халқнинг азалий орзуларини рўёбга чиқарганлиги юксак пафос билан қаламга олинган.

Бокий мазкур тахмисда бу жанрга муҳим шаклий ва мазмуний янгиликлар ҳам киритган. Улардан бири шуки, агар тахмиснависликда асос газал матнида баъзан айрим байтлар ташлаб кетилса, мазкур тахмисда икки байт орттирилган. Ғазал тўққиз байтли, тахмис эса ўн бир бандли. Шоир ўзи яшаётган давр афзалликларини янада бўрттириш, Навоий даври ижтимоий-сиёсий муаммоларини фош этиш максадида тахмиснинг саккизинчи ва тўққизинчи бандида у билан мулоқотга киришади:

Эй адабиётимиз сендин ўлуб муҳтарам,
Кўрган экансан фузун давринг элидин алам,
Ҳасрат-ла деб экансан чекиб андуҳу гам:
«Даҳрда йўқтур қарам, даҳрнинг аҳлида ҳам,
Қилмағосен, эй кўнгул, фикри муҳол ўзгача».

Эй улуғ устозимиз! Эмди бу давронни кўр,
Равнақи илму фунун, иззати ирфонни кўр,
Давлати олий сенга айлаган эҳсонни кўр,
Ўзингаву сўзинга бу шарафу шонни кўр,
Сарф этилиб кўп пул, молу манол ўзгача...

Мазкур бандлар ва ғазал мақтаъсидан кейин қўшилган бандда ҳам шоир ўзи яшаётган давр ҳаёти устуворлигини ёрқин бўёкларда мадҳ этишга ҳаракат қиласи. Ғазалнинг саккизинчи ва тўққизинчи байтларига боғланган ва улар орасига Бокий томонидан қўшилган банд мазмунан икки шоир мулоқоти сифатида кейинчалик ўзбек адабиётида вужудга келган мухаммаси мулоқот – мулоқот тахмислар учун замин бўлиб хизмат қилган дейиш мумкин.

Ғазал композицион қурилишига кўра воқеабанд бўлгани учун тахмисда ҳам воқеликнинг ўзига хос сюжет қурилишига эга кичик бир лирик лавҳаси ифодаланган. Тахмиснинг янги давр талқини билан бошланган дастлабки бандлари асарнинг ўзига хос лирик кириш қисми сифатида талқин этилиши мумкин. Юқорида таҳлил этилган мулоқот мазмунидаги саккизинчи банд эса лирик чекинишга мисол бўла олади. Тахмиснинг сўнгги – ўн биринчи банди фақат Бокий қаламига мансуб бўлиб, уни мазмунан лирик хотима сифатида талқин этиш мумкин:

Неча бу гулшанда бор булбули дастон саро,
Ҳар бири шириңсухан, шоири нозик адо,
Янги канол сувин мадҳифа айлаб ҳаво,
Бокий парвона ҳам бўлди Навоий наво,
Тўтийи нутқиндадур лутфу мақол ўзгача.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, 1939 йилда ёзилган мазкур тахмис Навоий ғазалларини замонавий идеаллар асосида талқин этишнинг ёрқин намуналаридан бири сифатида кейинги даврларда бу йўналишдаги қарашларга туртки вазифасини ўтаган асарларданdir.

Замонавий адабиёт вакиллари тахмиснавислигига кўзга ташланувчи яна бир ҳолат шуки, унда “эски адабиёт”ни кўмсаш, унинг иделларини қайта тиклаш, ўта ижтимоийлашган бадиий адабиётга мумтоз адабиётга хос нозик кўнгил кечинмаларини олиб кириш, ўзлигини англашга интилиш ҳам қучая бошлади. Айрим шоирлар ижодида ўша давр “унчалик хушламаган” арузий оҳанглар ва улар замирига усталик билан сингдириб юборилган тасаввуфий ғоялар, яъни “ўзни англаш орқали Ҳақни таниш”¹⁸³, баъзан тахмис мисралари қатига ҳатто замон норасоликларидан норозилик кайфиятини ҳам кистириб ўтиш каби ҳоллар учрай бошлади. Айниқса, Навоий ғазалларига боғланган тахмисларда бу янада яққол намоён бўла бошлади. Шоирнинг “тун била тонг” радифли ғазалига Ғафур Ғулом боғлаган қўйидаги тахмис шаклан ҳам, мазмунан ҳам ана шундай асарлар сирасидан:

¹⁸³ Qur'onov D. Adabiyotshunoslikka kirish. www.ziyouz.com kutubxonasi – B. 26.

Менинг қарогиму онинг жамоли тун била тонг,
Менинг заволиму онинг камоли тун била тонг,
Менинг куюк маҳим, онинг ҳилоли тун била тонг,
Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу навъ дахрда йўқ эҳтимоли тун била тонг...¹⁸⁴

Ғазалнинг дастлабки байти ўқувчидаги мазмунан мажозий ишқ талқинига бағишлилангандай таассурот қолдиради. Унга қўшилган мисраларда ҳам тазод, такрир, таносуб, ташбех, истиора, теъдод каби бадиий санъатлар ёрдамида ошиқ ва маъшуқага хос зоҳирий ва ботиний сифатларнинг поэтик талқинига дуч келамиз. “Faфур Ғулом ғазалга муҳаммас боғлар экан, матлаъдаги мазмунни эмас, балки ундаги санъатни ҳам янада камолот даражасига кўтаришга мушарраф бўлади. У ошиқнинг «қароги» ва ёрнинг «камоли», ошиқнинг «заволи» ва ёрнинг «камоли», ошиқнинг «куюк ойи» ва ёрнинг «ҳилоли» орасида фавқулодда маҳорат билан зидлик – тазод топиб, юксак бадиийликни юзага келтиради”.¹⁸⁵ Тахмисда Навоий услугуга хос тасвир усули, тил хусусиятлари ҳам тўлиқ сақланган. Иккинчи бандда орттирилган учлик мисралар замирига давр маънавий-маърифий, ахлоқий-эстетик қарашларига хос айрим муаммоларни маҳорат билан сингдириб кетилган:

Нечук тушунтира олдим буни гумон элига,
Ҳамиша ишқни қилгувчи имтиҳон элига
Ки, бирни икки дейиб бўлмағай замон элига,
Фарид зулфу юз эрмасмуким, жаҳон элига
Кўрунмиш бу иккининг мисоли тун била тонг...

Бир қарашда гумон эли, ҳамиша ишқни имтиҳон қилгувчи эл, замон эли каби тасвирий ифодаларда золим ёрга ишора қилингандек туюлади, аммо зукко китобхон шоир уларнинг замирига ўша даврда жамиятда авж олган ҳар бир шахсдан шубҳаланиш, ҳар бир ҳодисадан душманлик излаб уни ипидан игнасигача тафтиш қилиш,

¹⁸⁴ Faфур Ғулом. МАТ. 12 томлик. З-том. Шеърлар. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 324.

¹⁸⁵ Мухиддинов Муслиҳиддин. Навоий ва Faфур Ғулом. https://aza.uz/uz/posts/navoiy-va-fafur-gulom_238171

бирни икки дейиши, яъни ўз фикрини тўлиқ тушунтириш учун унга қайта-қайта мурожаат қилишни ёқтирмаслик ва ўжарлик билан бир холосага маҳкам ёпишиб олиш каби иллатлар авж олганини сингдириб кетганингига амин бўлади. Бу ўша даврда ўзининг хур фикрларини яширин усулларда пардалаб баён этишнинг бир кўриниши эди.

Тахмиснинг навбатдаги бандида мажоз орқали ҳақиқатни куйлаш янада яққолроқ намоён бўлади:

Қачонки зулмату нур ўрин олмошадур,
Кора бошимдаги савдо дилимга тирмошадур,
Коним куярда танимнинг алансаси ошадур,
Тонгим ёруғу тунум тийрадурким, чирмашадур,
Кўнгил аро юзу зулфунг хаёли тун била тонг...

Дастлабки мисрадаги “зулмату нур ўрин олмошадур” ифодасида гўёки тун билан тонгнинг ўрин алмашиши талқин этилаётгандай туюлса-да, аслида бу жумлада шоир ёвузлик эзгулик, адоват адолат, ғафлат огоҳлик ўрнини эгаллаган даврнинг қатор зиддиятли муаммоларига ишора қилган. Бундай ҳол лирик қаҳрамон қалбини яралайди, унинг қора бошидаги савдо – кўргиликлар дилига тирмашади ва қонини күйдириб алансасини оширади, яъни чорасизлик туфайли ич-ичидан эзилишга маҳкум бўлади.Faфур Ғулом шундай кечинмаларга йўғрилган учлик мисраларини Навоий байтига улаб, мантиқий изчиллик асосида поэтик лавҳа мукаммаллигига эришади. Тахмиснинг навбатдаги бандида шоир кечинмаларидағи тушкун кайфият янада қуюклашади:

Не шомда васл умиди, не тонгда нурли хабар,
Не кечда райхон иси, не тонгда ғунчада зар,
Не оқшомда қадаҳ бор, не тонгда бир соғар,
Не тунда айш насими, не тонгда меҳр магар
Ки, бўлди зулфу юзунг поймоли тун била тонг...

Яқин тарихимиздан маълумки, шоир яшаган давр ўта мураккаб бўлиб, борлиқ ва унинг мавжудлиги ҳақида даҳрий ақидалар хукмронлиги авж олган, ҳурфиксрилилек чекланган, ҳар бир фикр

хукмрон мафкура қобиғи доирасида, марксча-ленинчада мезонлар асосида талқин қилинган давр эди. Бирорта ижодкор бу давр ақидалари чизигидан ташқарига чиқишга ботинолмас эди. Тахмис мазмунидан кўриниб турибдики, Fafur Fулом шундай нобоп вазиятда ҳам, ўзининг хур фикрларини айта олиш имкониятини топа олган. Юқоридаги бандларда унинг жамиятда авж олган даҳриёна қарашлардан чексиз афсус-надоматлари, қайғу-аламлари ярқ этиб кўзга ташланади. Айниқса, шоир учлиги Навоий байти билан мазмунан бирлашганда Яратганга қаратса “ғафлатда қолганларнинг иши туни кун Сен ва яратиқларингга тош отиш бўлди” деган маъно уқилади ва шу ўринда биз тахмиснинг иккинчи бандида тилга олинган “гумон эли, ишқни қилгувчи имтиҳон эли, ўз билганидан қолмайдиган замон эли” ким эканлигини янада теранроқ англаймиз. Навбатдаги бандда шоирнинг ўзига хос лирик чекиниши ва маъшуқага тилаган эзгу тилакларига гувоҳ бўламиз:

Дилингнинг кўзгусидин бир умрга кетсин ғаш,
Ичар чоғингда шаробинггадир ҳаёт аралаш,
Кечанг чароғиу кундуз қуёшидек дилкаш,
Тунинг хужаста, тонгинг кутлуғ бўлсин, эй маҳваш
Ки, икки банда сенга бўлди ҳоли тун била тонг...

Навоий байтидаги маҳваш тимсоли Fafur Fулом тахмисида янгича мазмун касб этади. Ғазалда шоир маҳвашга мурожаат қилиб, икки банда – тун била тонгнинг ҳоли сенга бандалик (асирлик)дир деб таъкидлаётган бўлса, Fafur Fулом бу тимсол замирига замона норасоликларидан ғам-алам исканжасида изтироб чекаётган Аллоҳ дўсти образини сингдириб юборади. Чунки шоир ҳаёти ва ижоди ҳақидаги айрим изланишларда унинг дўстлари орасида Аллоҳни таниган ва жамиятда авж олган даҳриёна қарашлардан безган хурфикрли кишилар бўлганлиги ҳам маълум.¹⁸⁶ Fafur Fулом ана шундай дўстга мурожаат қилар экан бу кўргиликлар ўткинчи эканлиги, бир кун, албатта, кеча чироғиу кундуз қуёшидек дамлар келишига умид билан яшашга чорлайди. Зоро, у дўстга икки банда

¹⁸⁶ Сувон Мели. Fafur Fулом: вақт фалсафаси. – Ўзбек тили ва адабиёти, 2013, № 3.

ҳоли – тунда ҳам, тонгда ҳам маълум. Бу ўринда тун дунё зулмати, тонг эса охират саодати сифатида талқин этилса, тахмис муаллифи ғазалга ўз даври ижтимоий муаммоларидан келиб чиқсан ҳолда туннинг хужасталиги орқали дунё ҳаётида эзгу ишлар қилиш зарурлигига ишора қилаётгани ойдинлашади. Тахмиснинг кейинги байтида бу фикрнинг давомини кўриш мумкин:

Кимики қайғу қўлидан яқони кутқорди,
Жаҳон ишини этак силтамак-ла биткорди,
Қаронғу кеча юриб субҳидам томон борди,
Биравки тонгу туннинг бода бирла ўткорди,
Яқин бўлмагай онинг малоли тун била тонг...

Қайғу қўлидан яқони қутқориш – ўзини бехуда аламлар исканжасига ташлаб, умидсизланмасликка ишора. Бундай киши ўткинчи дунё ишларига этак силтайди, ундан воз кечади ва тун зулматидан юриб мунаввар субҳидам томон боради. Fafur Fуломнинг бу фикрлари Навоий байти мазмуни билан қўшилиб, тун билан тонгни, яъни бутун умрини бода бирла (ишқ майи завқида) ўтказса, унга тун била тонгнинг малоли етмайди, яъни у фоний дунёда ҳам ўзлигини англаб ҳаёт кечиради ва охират саодатини ҳам қўлга киритади. Шоир сўнгги бандда ўз даври учун хос бўлмаган ўта катта жасорат билан бутун дарду аламларини ошкора тўкиб солади:

Қилолмадим қаро тун, нурли тонг заволин кашф,
Нафас-нафас ўтаётган умрнинг уволин кашф,
Сиёҳ ҳаққи бу, Мирзо, қоғоз жамолин кашф,
Навоий этмади зулфу юзунг висолин кашф,
Валек эрур ғамининг иттисоли тун била тонг.

Лирик қаҳрамон ўзининг на қаро тун ва на нурли тонг заволини кашф этолмагани, яъни умр бўйи ўзликни англаш баҳтидан бебаҳра қолганлигидан афсус-надоматда. У нафас-нафас ўтаётган (ҳар бир нафас кириб чиқиши сайин интиҳосига яқинлашаётган) умрнинг уволини – ҳаётнинг қадрини ҳам кашф этолмаганидан адоксиз изтироб чекади. Учинчи мисрада “қоғоз жамоли” тасвирий ифодасини қўллаган. Шоир сиёҳ ҳаққи унинг ҳам сирларини кашф этолмага-

нига ич-ичидан ачинади. Faфур Fулом бу ўринда “қоғоз жамоли” ифодаси замирида шоирлик қисмати ёхуд “Куръони карим” маънолари ҳакида сўз юритган бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам шоир ўзига берилган бу имкониятлардан ўринли фойдалана олмаганингига икror бўлади ва жуда кучли руҳий изтироблар гирдobiда азобланади.

Faфур Fулом учликлари Навоий ғазаллари байтларини мазмунан тўлдирибина қолмай, улар билан мукаммал уйғунликка киришиб кетади ва биргаликда фоний дунё талотумлари орасида ўзлигини излаб тополмаётган солик қалбида пўртана ураётган чексиз ғамаламлар гирдобини ифода этган. Тахмис таҳлилидан аён бўладики, Faфур Fулом бу ғазални бежиз танламаган. Шоир ғазал мазмунидага тақдир такозоси билан ўзининг зиддиятларга ўта бой ҳаётига хос воқеа-ходиса, хис-туйгу ва кечинмаларнинг бадиий талқинини кўрган ва қалбини аёвсиз кемираётган ана шу қарама-қаршиликларни ифода этиш йўлларидан бири сифатида унга тахмис боғлашга киришган. У XX аср ўзбек адабиёти тарихида гарчи арунавис шоир сифатида танилмаган бўлса-да, мазкур тахмис бу борада ҳам анча катта билим ва тажриба эгаси бўлганлиги, фақат замона зайли билан бунга астайдил киришмаганлигидан далолат беради. Faфур Fулом ва Алишер Навоийни бир-биридан беш юз йиллик давр ажратиб турган. Аммо замон чегараси шоирлар қалбида кечётган кечинмалар муштараклигига тўсиқ бўла олмаган. Шу боис мазкур тахмис XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиётининг бу жанрда яратилган мумтоз намуналаридан бири сифатида эътироф этилишга лойик.

Кейинги даврларда Навоий ғазалларига тахмисларда шоир идеалига эргашиш, лирик қаҳрамон ички кечинмаларини шу асосда баён этиш ҳолати янада кучайди. Эркин Воҳидовнинг Навоий ғазалига боғланган кўйидаги тахмисида асрлар силсиласи оша ўзгармаган ва ҳамиша сақланиб қоладиган ана шу туйгуларнинг бадиий талқинини кўриш мумкин:

Айрилиқ они яқиндур, кема йўл бонгин чолур,
Ваҳ, мени ташлаб фироқка, ёр йироққа йўл олур,
Жон бориб жоно билан, соҳилда бир жисмим қолур,

Хар қачонким кемага ул ой сафар раҳтин солур,
Мавжлиғ дарё каби ошуфта күнглим күзголур...¹⁸⁷

Асос байтда сафарга отланаётган ёрдан айрилиқ туфайли ҳижрон гирдобида қолаётган ошиқ руҳий кечинмалари “кемага ул ой сафар раҳтин” солиши туфайли ошуфта күнгилнинг “мавжлиғ дарё каби” қўзголиши каби жонли лирик тасвирлар ёрдамида очилмоқда. Бир тушунча доирасидаги “кема”, “сафар”, “мавжлиғ дарё” каби сўзлар воситасидаги таносиб санъати ифодаланаётган поэтик манзарага жонлилик ва таъсирчанлик баҳш этган. Эркин Воҳидов шу ҳолат сабабларини янада чуқурроқ очишига ва далиллашга эришган. Бандда “кема”, “йўл бонги”, “йироққа йўл олмок”, “соҳил” каби сўз ва иборалар ишлатилиши мисраларнинг мазмунан ҳам, шаклан ҳам уйғуналашиб, яхлит бир бутунликни вужудга келтирган. Дастрлабки бандда бирорта ортиқча ёки вазн талаби билан мажбуран кўлланган ўринисиз сўз йўқ. Аксинча, шоир дастрлабки, мисраданоқ ғазал матнига янгича қиёфа баҳш этувчи муҳим бир поэтик детал “кема йўл бонгин чолур”ни олиб кириб, ғазал мазмунига замонавий руҳ баҳш этиш имконини топади. Шунингдек, учинчи мисрада Навоий ижодида кўп учрайдиган “жон ва жонон” можароси билан боғлик муболагали тасвир: “Жон бориб жонон билан, соҳилда бир жисмим қолур” ёрдамида лирик қаҳрамон руҳиятидаги ҳижрон туйгуларини янада шиддатлироқ ифодалаш учун хизмат қилган. Мисрадаги “жон”, “жонон”, “жисмим”; “бориб”, “билан”, “бир” каби сўзлар – тавзев санъати ёрдамида фикр ифодаси янада ёркинлашган. Мисралар аро ўзаро мукаммал шаклий уйғунлик вужудга келишида эса “чолур”, “олур”, “қолур”, “солур”, “кўзголур” каби қофиядош сўзлар ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Ғазал ошиқнинг ҳижрон дарди билан боғлик ботиний кечинмаларини ўзида акс эттирган мӯъжаз лирик ҳикоя шаклида бўлганлиги боис композицион тузилишига кўра воқеабанд ҳисобланади. Дастрлабки байтда ёрнинг сафарга отланиши акс эттирилган бўлса, иккинчи байтда кема тобора узоклашиб, бора-бора кўзга кўринмай

¹⁸⁷ Воҳидов Э. Сайланма. З-жилл. Умрим дарёси. Т.: Шарқ НМАК БТ, 2001. – Б. 15.

колаётгани, соҳилда қолган ошиқ эса кўз ёшларини тия олмаётгани ифодаланган. Навоий нидо санъати ёрдамида кўзга мурожаат қилас экан: “Эй кўз, кема нима сабабдан соҳилга чиқмаяпти деб, йиглама, чунки эл (одамлар) қайси томонга боксалар ҳам, сенинг ёшингдан ҳосил бўлган дарёни кўрмокдалар”, – дея муболагали тасвир ёрдамида лирик қаҳрамон руҳий кечинмасини янада кучайтирган. Эркин Воҳидов эса бунинг асосий сабабини очиб берган. Навоий факат кўзга нидо орқали фикрини кучайтирган бўлса, Эркин Воҳидов илтифот санъати ёрдамида бу воқеага қанчадан қанча насиҳатларга қулоқ тутмай “жондин кечиб ёр сев”ган, энди эса кўз ёшларини тия олмаётган кўнгилга ҳам шу тарзда мурожаат қиласди ва барига асосий айбдор у эканлигини таъкидлайди:

Мен неча айтдим, кўнгул, жондин кечиб ёр севма деб,
Сўнг йироққа кетса ташлаб, урма оҳ, дод дема деб,
Кетди ёр, бас энди, ким айтди ёшингни тийма деб,
Йиглама, эй кўз, недин соҳилга чиқмас кема деб,
Ким ёшинг дарёсидур ҳар сориким эл кўз солур.

Ифодаланаётган фикрни таъкидлашда лирик қаҳрамон нутки орқали кўнгилга қаратса қилинган хитоблар – төъдод санъати ҳамда асос байтнинг биринчи мисраси охиридаги “деб” сўзининг радиф қилиб олиниши ҳам муҳим аҳамият касб этган. Шоир “севма”, “дема”, “тийма” сўзларини “кема” сўзига қофиялади. Бунда оҳангдорлик сақланган бўлса-да, равий мос келмаслиги туфайли мукаммал қофиядошлика путур етган. Чунки “севма” сўзида “в” ундоши, “дема” сўзида “е (э)” унлиси, “тийма” сўзида “й” ундоши равий ҳисобланади. Кўриниб турибдики, улар асосий қофиядош “кема” сўзига умуман равийдош эмас. Шу боис бунда шаклан номувофиклик, яъни мумтоз қофия илмидаги икфо хатоси кўзга ташланади. Бандда аруз вазнида ўта чўзиқ ҳижо сифатида бир чўзиқ ва бир қисқа ҳижодан иборат “ёр”, “дод” сўзлари билан боғлиқ замонавий арузвислар ижодида тез-тез учраб турадиган сакталикка ҳам йўл қўйилган. Аммо бу мазмун мукаммалигига путур етказмаган.

Ёр уни хижронда ташлаб кетганига қарамай, ошиқ хафа эмас, аксинча, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини эмас, аввало, суюклисими ўйлайди. У “тунд ел” (шамол) турганидан кемага бирор кор-хол бўлмасайди, дея хавотир чекади, кўнгли симобдек титраб, жони оғзига келади. Эркин Воҳидов лирик қаҳрамон руҳиятидаги бу кечинмаларни янада чукурлаштириш учун воқеани унга дахли бўлмаган бошқа бир ҳодиса билан асослаш – **хусни таълил** ва бўрттириш – муболага санъатларидан унумли фойдаланади. Шоир талқинича, Навоий тилга олиб ўтган “тунд ел” табиат ҳодисаси эмас. Унинг сабабчиси – ошиқ. Агар у кўнглида кечётган ҳижрон азобларини ошкор этмаганида ел турмас, фалак йигламас, осмон гулдурос солиб, чақмоқ чақиб, ҳар кимга унинг дардини сўзламас, натижада дарёда тўлқин қўзғалиб, кеманинг жисм аро омонат жондек чайқалишига сабаб бўлмас эди:

Ел турар, йиглар фалак, бу гулдурак ҳам барқ дема,
Дарди ҳижронимни ўкраб сўзлар осмон ҳар кима,
Жисм аро жондек омонат чайқалиб боргай кема,
Титрабон сиймобдек кўнглим, етар жон оғзима,
Тунд ел таҳрикидин ҳар дамки дарё чайқолур.

Кўшилган мисралар Навоий фикрларини тўлдириб, ривожлантириб, төъдод санъати ёрдамида бадиий жиҳатдан янада мукаммал ҳолатга келтирган. Аммо иккинчи бандда бўлгани каби мазкур бандда ҳам айрим сакталиклар кўзга ташланади.

Кейинги бандда ҳижрон мотиви билан боғлиқ ўзгача поэтик талқинга дуч келамиз. Алишер Навоий бу байтда тўртта поэтик тимсол: **кўнгил, ой, кўз** ва жон талқинини берган. Шоир айтишича, кўнгил сабр қилмоқда, чунки у ой билан бирга, ой эса кемада. Термулган кўз билан мунграйган жон эса ҳижрон азобида қоврилишга маҳкум. Эркин Воҳидов бу поэтик манзарага янги тимсолларни киритади. Улардан бири олдинги бандда ҳам қатнашган йиглаётган фалак бўлса, иккинчиси шоирнинг мени, яъни лирик қаҳрамон. Дастреб лирик қаҳрамон қандайдир тушкунликка тушаётгандай туюлади. Шоир бандни лирик қаҳрамоннинг фалакка нидоси

билан бошлайди ва уни йиғламасликка, чунки энди бунинг фойдаси йўқлигини уқтиришга ҳаракат қилади. Зеро, ўзи ва ойнинг ўртасида дарё, яъни уларни ажратиб турувчи бир тўсиқ пайдо бўлган, энди кемадаги ой ойда эмас, ҳатто минг ойда ҳам қайтиб келмаслигини таъкидлайди. Аммо Эркин Воҳидов ҳижрон мотивини кучайтирас экан унинг пировардида байт мазмунини назарда тутади. Дастреб, айрилиқдан умидсизланган ошиқ қўнглида банд охирига бориб сабр пайдо бўлади. Бу сабр эса ошиқларга хос илинж, таскин ва умидворлик туйғулари ифодасидир:

Эй фалак, бас, йиғлама, йўқ фойда, ул ой кемада,
Ўртада дарёю мен бу жойда, ул ой кемада,
Келмас энди, ойда не, минг ойда, ул ой кемада,
Сабр қўнгулда, қўнгил ул ойда, ул ой кемада,
Ваҳки, бориб, термулиб кўз, мунграйиб жоним қолур.

Мазкур бандда ташхис, муболаға, ружуъ санъатларидан унумли фойдаланилган. Шунингдек, олдинги байтдагидан фарқли ўлароқ бу ўринда кофия мукаммаллигига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Фақат биринчи мисрадаги “фойда” сўзидан ташқари қолган уч мисрада “й” ундоши равий бўлиб келган “жой”, “ой” (муддат) ва “ой” (суюкли) сўzlари ўзаро қофияланган. Улардан охирги иккитаси тажнисли қофия сифатида ҳам банд мазмунига ўзгача бадиий нафосат баҳш этиб турибди. Ўқувчи дикқатини баён этилган фикрларга жалб этиш мақсадида “ул ой кемада” содда гап қўринишидаги мураккаб радифнинг қўлланганлиги ҳам мисралар аро уйғунликка олиб келган. Мазкур бандда ҳижрон изтиробларини чекаётган ошиқ қалбида ҳали сўнмаган илинж сабаби кейинги бандда равшанлашади ва кучайтирилади:

Таскиним шулким, кема кўздан йўқолмабдур ҳали,
Бир нафас бор фурсатим ёр йўлига термулгали,
Оҳ, демай, саклаб нафас, кўзголмайин турдим, вале,
Дам тутилгандин ўлар элдек етибман ўлгали,
Сурмасин деб кемасин, баским, нафаслар асролур.

Ғазалдаги лирик қаҳрамон дами тутилиб ўлар ҳолатга етса ҳам, ёр кемасини суриб кетмасин деб, ҳатто нафас олишдан ҳам тияди. Эркин Воҳидов бу ҳодиса сабабларини очиб беради. Биринчидан, ҳали “кема кўздан йўқолмабдур”, демак, “ёр йўлига термулгали” фурсат бор, бу фурсатни чўзиш учун, яъни охи кемани ундан узокроққа суриб кетиб қолмаслиги учун у “оҳ демай” нафасини сақлаб “кўзголмайин тур”ибди. Бу ҳолат узок давом этиши мумкин эмас, чунки Навоий таъкидлагандек ошиқ “дам тутилгандин ўлар элдек” – ўлаётган кишидек ўлим ёқасига келиб қолган. Аммо барибир, ҳали умид сўнмаган. Навоий бошлаган лирик ҳикоя унга мос бўлган янги тафсилотлар билан бойитилган ҳамда мукаммал поэтик лавҳа вужудга келишига эришилган.

Мактаъдан олдинги байтда бироз лирик чекиниш кўзга чалинади. Унда кишилар дунёнинг фонийлигидан огоҳлантирилиб, бирор манфаат истаб “савдо баҳри”га кирмасликка чақирилади. Дунё бозоридан “сийм нақди” – бойлик топиш мумкин бўлса-да, “умр нақди” бой берилади. Эркин Воҳидов шуни назарда тутиб яна нидо усули ҳамда төъдод санъатидан фойдаланади ва бутун борлиқ – шамол, само, мавжудот, оламу одамни устоз – Навоийнинг бу ўтиларига қулоқ тутишга чақиради:

Эй шамол, жим тур, само жим, мавжудот, бир лаҳза жим,
Тингла, олам, тингла, одам, сен агар бўлсанг-да ким,
Булдур устоз панди: сиймин тандин ўзга сурма сийм,
Кирма савдо баҳрига оламдан истаб судким,
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийғолур.

Учинчи мисрадаги “сиймин тандин ўзга сурма сийм” ибораси ҳам бандга ўзгача бадиий нафосат баҳш этган. Мумтоз адабиётда “сиймин тан” маъшуқага нисбатан ишлатиладиган сифатлаш хисобланади. Эркин Воҳидов “сиймин” ва “сийм” сўзлари ёрдамида чиройли сўз ўйини қилиб, наинки инсон, балки бутун борлиқни дунёда “сиймин тан” муҳаббатидан ўзгасига сийм сурмаслик – вақт сарф этмасликка (*истиора*), бу борада “устоз панди”га қулоқ тутишга чақирмокда. Мазкур бандда ҳам мазмун жиҳатидан асос

байт ва унга қўшилган мисралар яхлит бир поэтик бутунликни ифодалаган.

Мактаъда яна кема мавзусига қайтилади. Лекин бу ўринда заврақ ёр тушган кема эмас. У ҳижронда ошиқ чекаётган ғамаламлар, дарё эса фано баҳри (йўқлик денгизи). Байтга яна бир лирик тимсол – пири дайр кириб келади. Пири дайр ишқ можаросига йўлиқкан соликни тўғри йўлга бошловчи, уни ҳақиқий муҳаббат сирларидан огоҳ этгувчи устоз. Шоир пири дайрга мурожаат этар экан “ғам заврақин”и “баҳри фано” гарк этиши, чунки Навоий бода киштисини (ишқ майи тўлдирилган қадаҳни) қўлга олганлиги, яъни кўнглида ҳақиқий муҳаббат туйгулари жўшаётганлигини таъкидлайди. Бундай дамда эса ҳар қандай ғам фано – унут бўлади. Зеро, ҳақиқий ишққа гирифтор бўлган ошиқ қалбидан дунё муҳаббати чекинади. Ишқ майи тушган кўнгилдан ҳар қандай дунёвий ғам кувилиши Навоий ижодида тез-тез учраб туради. Тахмисда бу поэтик лавҳа ҳам янгича ифодаланган:

Сун қадаҳ, бергил менга жоним ҳақин, эй пири дайр,
Ким қадаҳлар зарбидан чиқсин чақин, эй пири дайр,
Борми Эркинга ул устоздин яқин, эй пири дайр,
Фарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр,
Илгига чунким Навоий бода киштисин олур.

Асос байт билан боғлиқликни таъминлаш учун “пири дайр” ибораси радиф сифатида қўлланиб, қайта-қайта таъкидланади. Натижада, қўшилган мисралар ва асос қилиб олинган байт бир бутун лирик манзара сифатида мазмун янада теранлашади. Бунда “бергил менга жоним ҳақин”, “қадаҳлар зарбидан чиқсин чақин” каби ибораларда ифодаланган талаб, муболағали истак кабилар баён этилаётган фикрлар оқимиға ўзгача шиддат ва кескинлик баҳш этганлиги билан алоҳида ажralиб туради. Сўнгги бандда анъанага кўра Эркин Воҳидов ўз тахаллусини ҳам қўллаб кетган. Агар мисра мазмунига теранроқ назар ташланса, шоир ўз номини тахаллус сифатида ҳам, асл маъноси – эркин шахс сифатида ҳам ишлатганлигини англаш мумкин. Бу мумтоз адабиётимиздаги иттифоқ санъатига ҳам мисол бўла олади. Тахаллус қўлланган мисрада

Эркин Вохидов Навоийни ўзига энг яқин устоз сифатида эътироф этиши унинг ижодда улуғ шоир анъаналарига издошлик қилганидан далолат беради. Тахмис тил хусусиятлари жиҳатидан ҳам асос газалга мутаносиб.

Тахмиснавис замондошларимиздан яна бири Омон Мухтордир. Навоийнинг энг машхур “қизил, сориғ, яшил” радифли газалига боғлаган тахмиси шакл ва мазмун жиҳатидан мукаммал ва муваффақиятли чиққан:

Зарра шафқат деб ўтиндим мен мунаввар моҳдин,
Бир ишорат деб кутиндим боз ўшал даргоҳдин,
Воҳким, додимга имдод етмади дилҳоҳдин,
Гулшан эттим ишқ сахросин самуми оҳдин,
Ким эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сориғ, яшил...¹⁸⁸

Шоир асос байтдаги фикрни кенгайтириш, далиллаш учун зарур бўлган поэтик унсурлар ва тимсоллардан жуда ўринли фойдаланган. Бунинг учун муаллиф бандга ёр – мунаввар моҳ, дилҳоҳ тимсолини олиб киради. Бу истиоралар мисраларнинг ўзаро мазмуний боғланишини таъминлаш билан бир пайтда, кофия сифатида ҳам ритмик оҳангдорлик ва мукаммал шаклий мутаносибликни юзага келтириш учун ҳам хизмат қилган. Учинчи мисрада эса воҳким, дилҳоҳдин, додимга, имдод каби сўзлардаги ўзаро оҳангдошлик ва “о” унлиси ҳамда “м” ундоши доирасидаги товушдошлик асосида вужудга келган тавзеъ санъати бандга яна алоҳида бир лирик нафосат баҳш этган. Шунингдек, тил хусусиятларига кўра ҳам асос байтга қўшилган мисраларни ундан ажратиб тасаввур этиб бўлмайди. Мазкур тахмиснинг барча бандларида шоирга хос ана шундай юксак поэтик маҳорат ва ўзига хос услубни кузатиш мумкин.

XX аср ўзбек адабиётида шаклланган тахмис турларидан бири мухаммаси мулоқотидир. Ана шундай тахмис муаллифларидан бири Порсо Ҳошим. Шоир мулоқот тахмисини Алишер Навоийнинг куйидаги матлаъли ғазалига боғлаган:

¹⁸⁸ Мухтор Омон. Алишер Навоий газалига мухаммас. “Жаҳон адабиёти” журнали, 2012, 2-сон. – Б. З.

Кечти умрим нақди ғафлат бирла нодонлиғда ҳайф,
Қолгони сарф ўлди андуху пушаймолиғда ҳайф...¹⁸⁹

Газалда умрнинг ўтган дамлари бесамар кетганлигидан афсусланиш туйгуси ўз ифодасини топган бўлиб, у матлаъдан мақтаъгача ривожлантириб борилган. Унда “ҳайф” радифи ифодаланаётган фикрни янада кучайтириш имконини берган. Тил хусусиятига кўра газал таркибida умр, нақд, ғафлат, ҳайф, андуҳ, жон, риёзат, ранж, авқот, паймона, паймон, фиғон, ақл, дин, мусулмон, ҳосил, нафс, кофир, фитна, аҳвол, навъ ҳайрон, пушаймон, хато, ҳисоб, султон, гадо, воқиф, ҳалқ каби ўзлашма сўзлар ишлатилган. Шунингдек, сарф ўлди, пушаймонлиғ, душворлиғ, сустпаймонлиғ, номусулмонлиғ, нафъ айламас, ҳайронлиғ, султонлиғ, нодонлиғ каби ясама сўзларнинг асослари ҳам ўзлашма сўзлар. Биринчи мисра газал мақтаъсида такрорланиб мумтоз адабиётимизда кўп ишлатилган “радд ул-матлаъ” ҳамда умрум нақди, умрум ҳосили (истиора), душворлиғ-осонлиғ, мусулмон-кофир, чин-ёлғон, султон-гадо (тазод), паймонадин паймон, паймонаву, сустпаймонлиғ (иштиқоқ), Эй мусулмонлар, Эй Навоий (нидо), енгилракдур ҳисоб ўлғанда султондин гадо (талмех), Чун енгилракдур ҳисоб ўлғанда султондин гадо, Ҳайфким, бўлғай гадо авқоти султонлиғда ҳайф (тарди акс), Ҳайфким, бўлғай гадо авқоти султонлиғда ҳайф (тасдир) каби бадиий санъатлардан фойдаланилган.

Газал арузнинг рамали мусаммани мақсур (фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-лон) вазнида ва табиийки, тахмис ҳам ана шу вазнда ёзилган. Мухаммаси мулоқот муаллифи тахмис боғлаш жараёнида газалнинг ана шу жиҳатларига алоҳида эътибор қаратган. Фақат унинг дастлабки бандидаги “субҳ”, “устод” каби ўта чўзиқ ҳижоли сўзлар бир чўзиқ ҳижо сифатида талқин этилган:

Субҳ, насим энди эдим то ғафлатистонлиғда ҳайф,
Топдим ус-мо-д бошим узра қалби ларzonлиғда ҳайф,
Чун деди: “Ётма, бўтам, умр ўтгуси жонлиғда ҳайф”,

¹⁸⁹ Алишер Навоий. МАТ. З-жилд. – Тошкент: Фан, 1988.– Б. 346.

Кечти умрим нақди ғафлат бирла нодонлигда ҳайф,
Қолғони сарф ўлди андуху пушаймонлигда ҳайф¹⁹⁰...

Мухаммаси мuloқotning ўзга турдаги тахмислардан ажралиб турувчи асосий хусусияти шуки, унда тахмис муаллифи газал муаллифи билан мuloқot – суҳбатга киришади. Бунда асос байтга қўшилаётган мисралар мазмунидагазал муаллифига савол ёки газал муаллифининг панд-насиҳати каби мазмунлар бўлади. Тахмис муаллифи буни муваффақиятли уddaлаган. “Субҳ. Тонг насими эсмокда, аммо, ҳайфким, мен ҳали ҳам ғафлатистонлигда эдим. Шу пайт бошим узра қалби ларзага келиб турган устодни кўрдим. У зот менга тикилиб: “Эй бўтам, умр ўткинчидир, тириклиқда уни ҳайф этмагин”, – дея насиҳат қилмоқда, лекин, ҳайфки, (устод насиҳатига амал қилмадим) умрим нақди ғафлат билан нодонликда кечди. Қолгани эса андуху пушаймонликка сарф бўлди”. Бу кичик лирик лавҳада бутун бир инсон ҳаёти ўз инъикосини топган. Учинчи мисрада шоир газал муаллифининг ўзига насиҳатини ифодалаган ва шу билан икки муаллифнинг ўзаро мuloқotга киришишига имконият яратган.

Навоийга ана шундай ўзига хос мухаммаси мuloқotлардан яна бири Абдулла Аъзам қаламига мансуб бўлиб, у куйидаги банд билан бошланади:

Мисли хонақоҳингизни айламак зиёратим —
Ҳар куни девонингизни қўлга олмоқ одатим.
Бу газални ўқиганда ҳаддан ошди ҳайратим:
“Бўлмиш андок мунқатиъ аҳли замондин улфатим
Ким, ўзум бирла чиқиши мас ҳам замоне суҳбатим”...¹⁹¹

Абдулла Аъзам тахмисининг ҳар бир бандидаги мисралар газалнинг асос байтларига шаклан тўла мос бўлиб, мазмунан уларда шоирнинг газал мазмунидан олган сабоқлари ҳамда у билан боғлиқ маънавий-маърифий ҳамда бадиий-эстетик қарашлари ўз ифодасини топган.

¹⁹⁰ Ҳошимов Порсо. Юлдузим. – Тошкент: Faafur Fуломномидаги НМБ, 1991. – Б. 37.

¹⁹¹ Аъзамов Абдулла. Алишер Навоий газалига мухаммас. www.ziyouz.com kutubxonasi.

Адабиётшуносликда таъкидланишича, бирор шоир ғазалига тахмис боғлашда “нафақат шоирлик, туғма истеъдод, аруз вазнлари ни чукур билиш, мухаммас қилиш учун танлаб олинган шоирнинг сабку услугларини яхши билиш, мухаммасга муносиб деб топган газалнинг замони, ҳиссиёти, мақсади, ҳаяжони, тасвирлари, хаёллари, яъни шеъру шоирнинг оламига кириш, айниқса, уларни ўз туйғулари, ўз хаёл оламидек ҳис қилиш керак бўлади. Акс ҳолда, тахмисда аввалги шоирнинг мисралари билан кейинги шоирнинг мисралари бир-бирига узвий ва табиий равишда қўшилиб, боғланиб кета олмайди, уларнинг услуби, руҳи ажралиб қолади ва бундай тахмис ўқувчига лаззат бағишлай олмайди”.¹⁹² Айниқса, асос ғазал Алишер Навоий қаламига тегишли бўлса, бу ҳар қандай шоирдан жуда катта масъулият ва билим талаб қилади. Бироқ бугунги кунда улуғ мутафаккир ғазалларига боғланаётган барча тахмислар ҳам ана шундай масъулият билан ёзилган деб айта олмаймиз. Жумладан, Навоийнинг “Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санго, Не балолиғ кун эдиким ошно бўлдум санго” матлаъли ғазалига боғланган тахмиснинг қўйидаги бандида ана шундай айрим нуксонлар кўзга ташланади:

Муж-гон-ла-ринг/ жо-ним о-лур,/ соч-ла-ринг ат-/ру сум-бул,
Ту-зо-ғинг-га/ и-лин-дим мен,/ бир ке-либ ҳо-/лим-га кул,
Бор-а-бо-ра/ фи-ро-қинг-да/ ку-я-ку-я/ бўл-май кул,
Ҳар не-ча де-/дим-ки, кун-кун-/дин у-зай сен-/дин кў-нгул,
Ваҳ-ки, кун-кун-/дин ба-тар-рак/ муб-та-ло бўл-/дум са-нго...¹⁹³

Бунда тахмиснависликнинг бир қатор талаблари бузилган. Биринчидан, ғазал арузнинг рамали мусаммани маҳзуф вазнида, қўшилган мисралар эса 15 ҳижоли бармоқ вазнида. Иккинчидан, Навоий айтмоқчи бўлган фикр мантиқан ривожлантирилмаган, шунчаки қоғиядош мисралар тизилган. Ваҳоланки, бу ғазал аслида Навоийнинг тасаввуфий қарашлари билан боғлиқ бўлиб, унда илоҳий ишқ тараннумини кўриш мумкин. Тахмис муаллифи буни чукур ҳис

¹⁹² Ёрқин Шафиқа Шоҳгариб Мирзо Фарибий девонига сўзбоши. – Тошкент: Шарқ НМАК БТ, 2001. – Б. 29.

¹⁹³ Низом, Тўлан. Муқаддас руҳ. – Тошкент:Faafur Fулом номидаги НМБ, 1992. – Б. 277.

этмаган. Учинчидан, тил хусусиятларига кўра ҳам кўшилган мисралар асос байтга мос эмас. Тўртинчидан, асос байт ва унга кўшилган мисраларнинг вазнидаги тафовути туфайли ўзаро оҳангдошлиқ бузилган ва натижада мантиқий бутунликка путур етган. Бундай хатолар тахмиснинг биринчи бандидан бошланиб, барча бандларида қайта-қайта такрорланган.

Замонавий тахмис намуналаридан яна бири бўлган қуйидаги бандда ҳам айнан шундай ҳолат кўзга ташланади:

Бо-бур кўнг-лин/ қо-ра эт-ган/ қо-ра кўз-лар/ мак-ри-дур,
Бул-бул кўк-син/ по-ра эт-ган/ ҳо-сид чуғ-з-лар/ қаҳ-ри-дур,
О-шиқ бағ-рин/ ё-ра эт-ган/ ши-рин сўз-лар/ заҳ-ри-дур,
Дар-ди ҳаж-ринг-/дин На-во-ий/ кўнг-ли, кўк-си/, бағ-ри-дур,
Ҳар би-ри юз/ по-ра-у минг/ по-ра ҳар бир/ по-ра-си¹⁹⁴.

Май ўзбек мумтоз шеъриятида тасаввуфий мазмун ифода этган поэтик тимсоллардан бири сифатида жуда кенг тарқалган. Алишер Навоий ижодини ҳам бу тимсолсиз тасаввур этиб бўлмайди. Унинг барча асарлари, хусусан ғазалиётида ҳам майнинг хилма-хил талқиниға дуч келишимиз мумкин. Қуйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазал ҳам шулар жумласидандир:

Май мени қилди риёйи порсолиғдин ҳалос,
Порсолик йўқки, ужбу худнамолиқдин ҳалос.

Байт мазмунидан кўриниб турибдики, май лирик қаҳрамон рухиятида жуда катта бурилиш ясаган. Чунки тасаввуфий талқинга кўра “...май (илохий жамолдан сархушлик, ҳол, жазава, авж ҳолатлари) жилваланиб, ошиқнинг дилини банд этди. Бундан унинг кўнгил губорлари тозаланди, покланди...”. Демак, шоир назарида том маънодаги тақводорлик риё – иккиюзламачилик, мунофиқликдан холи бўлиши керак. Акс ҳолда у инсонга саодат эмас, оғат келтиради. Матлаънинг иккинчи мисрасида Навоий ўз фикри моҳиятини янада чуқурроқ очиб бериш, таъкидни кучайтириш мақсадида ружуъ – қайтиш санъатидан ўринли фойдаланиб: “Йўқ, май мени фақат

¹⁹⁴ Бобомурод Бобур. Юрагим. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2006. – Б.43.

риёли тақвадорлик эмас, балки ужб ва худнамоликдан ҳам ҳалос этди”, – деб ёзади, яъни майдан баҳраманд бўлган солик ужб – “манманлик, ўзига зеб қўйиш, қилган ишидан мағурланиш”, худнамолик – худбинлик, шуҳратпастлик каби иллатлардан ҳам тамоман ҳалос бўлади¹⁹⁵. Бугун арузда баракали ижод қилаётган шоирлардан бири Исмоил Маҳмуд Марғилоний ушбу газалга тахмис боғлар экан юқоридаги байтни қуйидаги банд шаклига келтиради:

Бўлмади ҳаргиз дилим, ох, норасолиғдин ҳалос,
Тақво ичра нуқс боис беҳаёлиғдин ҳалос,
Макри дун комидаким, бас, юз қаролиғдин ҳалос,
Май мени қилди риёйи порсолиғдин ҳалос,
Порсолиқ йўқки, ужбу худнамолиғдин ҳалос...¹⁹⁶

Исмоил Маҳмуд байтга ошиқ характеристида бўлган нуқсонлардан норасолиғ, беҳаёлиғ, юз қаролиғ кабиларни қўшади ва унинг май ичгунча бўлган маънавий қиёфасини ойдинлаштиради. Муаллиф тил хусусиятлари жиҳатидан ҳам имкон даражасида Навоий даврига хос лисоний бирликларни сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Танланган қофиялар мазмунига ҳам, шаклига кўра ҳам асос байтга тўла мослиги мисралар ўзаро боғланишида мантиқий изчиллик таъминланишига олиб келган. Лекин бандда “ох” ва “бас” сўзлари фақат вазн талаби билан ишлатилган. Уларнинг мазмунга таъсири сезиларли даражада эмас. Тахмиснинг бошқа айрим байтларида ҳам шу каби ҳолатга дуч келиш мумкин. Мақтаъда эса:

Риштай сехри аро тургай, эвоҳ, ағёру сен,
Ҳажри даштида, Маҳмуд, ким яна озору сен,
Ғайри этмак шаҳдида истаб сени хунхору сен...

каби Навоий байти билан тенглаша олмайдиган мазмунан анча бўш мисралар ҳам кўлланилганлиги тахмисни жиддий қайта ишлаш кераклигини кўрсатади. Шунингдек, мазкур бандда шаҳд – мум

¹⁹⁵ Навоий асарлари тилининг изоҳи лугати. Тўрт жилдлик, З-жилд, – Тошкент: Фан, 1983. – Б.б. 276, 425.

¹⁹⁶ Исмоил Маҳмуд Марғилоний. Дилда васлинг муддао. – Тошкент: “Akademnashr”, 2017. – Б.б. 256-257.

аралаш асал сўзи шахт – бирор иш-харакатни бажаришга интилиш ўрнида ишлатилган. Лекин мазкур тахмисда бугунги кун арунавислари йўл қўядиган яна айрим типик хатолардан бири: “ошкор” сўзини иккита чўзиқ ҳажо сифатида ишлатиш (аслида о-ш-кор – чўзиқ+қисқа+чўзиқ уч ҳижодар ташкил топган)ни ҳисобга олмаганда, Навоий услубига ҳар жиҳатдан тўла мос тушадиган қуидаги каби бандлар ҳам борлиги замонавий ўзбек адабиётида тобора оммалашиб бораётган тахмиснавислик ютуқларидандир:

Ул париваш иштиёқу ҳажрида чекдим фигон,
Изтиробим гоҳи ошкор, гоҳида бўлди ниҳон,
Топмадим васлини ҳаргиз бош уриб бордим қаён,
Хонақаҳ ахли йўлуқса, мастиғдин тонимон,
Шукрким, бўлдум аларға ошнолигдин ҳалос.

Замонавий ўзбек адабиётида Навоий газалларига bogланган тахмислар таҳлили шуни кўрсатадики, уларда асосан аruz вазни коидаларига амал қилмаслик, мантиқий номувофиқликка йўл қўйиш, тил хусусиятларини ҳисобга олмаслик, баъзан шоир байтларини улар билан на мазмунда, на шаклда тенглаша олмайдиган ўта примитив мисралар билан тўлдириш каби типик хато ва нуқсонлар жуда кўп учраб туради.

ХУЛОСА

Мухаммас ва тахмисларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганиш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, улар ҳам бошқа мумтоз шеърий жанрлар каби жуда узоқ тарихий тараққиёт босқичини бошидан кечирган. Бошқа жанрлар каби уларнинг ҳам генезиси халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Халқ оғзаки ижоди намуналарида шаклан мухаммасни эслатувчи қўшиклар, достонлардаги назмий парчалар бунинг ёрқин далили бўла олади.

Адабиётшуносликда мухаммас ва тахмис ўзига хос бадиий-эстетик ҳодиса эканлигига қарамай, ҳалигача уларни бир хил жанр сифатида талқин этиш ҳоллари мавжуд. Бу ҳол ҳатто икки атама маънолари талқинида ҳам кўзга ташланиб турари ва уларда жанрнинг асосан шаклий жиҳати эътиборга олинади. Ваҳоланки, тахмис яратилиш жараёни, унга асос бўладиган жанрлар турига кўра мухаммасдан кескин фарқланиб турари. Шаклан ҳам тахмислар орасида мустақил мухаммасларда бўлгани каби “мухаммаси мутакаррир” каби турни учратмаймиз.

Шунингдек, тахмис яратишда тазмин санъати асосий ўрин тутади. Мустақил мухаммасларда бу ҳол деярли учрамайди. Муайян бир адабиётда тахмиснинг дастлабки намуналари ва унинг асосчиси маълум бўлса, мустақил мухаммаслар ҳақида бу фикрни айтиш анча мунозарали ҳисобланади.

Шарқ ёзма адабиётдаги мухаммас ва тахмис дастлаб араб тилидаги Андалус Испан адабиётида шаклланиб, кейин адабий таъсир натижасида бошқа халқлар, жумладан, ўзбек адабиётига ҳам кириб келган. Аксар тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, араб адабиётида мусамматларнинг пайдо бўлиши IX аср охирларида Андалус “мувашшаҳот” (“боғланган”) жанри вужудга келиши билан боғлиқ. Шу даврдан бошлаб мусамматларнинг бошқа турлари қаторида мухаммас ҳам адабий жанр сифатида урфга киритилди ва кенг қўлланила бошланди.

Мухаммас ва тахмис жанрлари ўз тарихий тараққиёт босқичида ҳам шаклан, ҳам мазмунан турли янгиланишларни бошидан кечирди ва ҳалигача айрим ижодкорлар томонидан улар янада такомил-

лаштирилмоқда. Баъзи адабиётшунослар томонидан тахмисларнинг вужудга келишида тазмин санъати асос вазифасини ўтаганлиги қайд этилади ва шунга кўра уларни тазмин мухаммас деб номлаш ҳам кўзга ташланади. Айрим халклар адабиётида шаклан мухаммасни эслатувчи таштир, тардия каби жанрлар ҳам мавжуд бўлса-да, улар адабий жанр сифатида кенг тарқалмаган, ўзбек адабиётида бу жанрлар намуналари деярли учрамайди.

Алишер Навоий ижодига қизиқиш барча давр адабиёти вакиллари учун хос бадиий-эстетик ҳодиса саналади. Шоир шеъриятидан таъсиrlаниш, унга назиралар, татаббуълар қилиш, ғазалларига тахмис боғлаш орқали унинг ижодий анъаналарини давом эттириш ана шу қизиқишларнинг натижасидир. Бу анъана Навоий ҳаётлик давридаёқ бошланган ва асрлар давомида такомиллашиб, ривожланиб, бойиб борган. XX-XXI аср ўзбек адабиётида ҳам давом эттирилиб, турли жанрлардаги асарларда ўз ифодасини топди ва топмоқда. Шоирнинг юксак инсонпарварлик идеаллари, олам ва одам ҳақидаги теран фалсафий қарашлари нафақат ўзбек, балки жаҳон халклари шеърияти учун ҳам битмас-туганмас илҳом манбайи сифатида эъзозланмоқда.

Навоий ғазалларига ўтган аср ўрталарида ёзилган тахмисларда ғазал мазмунини ўз даври сиёсий тузумига хос ижтимоий-иктисодий, маънавий-маърифий, бадиий-эстетик қарашлар билан боғлаб талқин этиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бунда шоир ғазалларига мавжуд сиёсий тузум мафкураси асосида баҳо бериш асосий аҳамият касб этган. Шўро даври адабиётида яратилган айрим тахмисларда Навоий ғазаллари мазмунини теран англаш, унга мазмунан ва шаклан мос мисралар кўшиш орқали ўз даври муаммоларини ҳам пардалаб бўлса-да, очик-ойдин баён этиш ҳоллари ҳам учраб туради. Шунингдек, айрим тахмисларда Навоийнинг мажозий ва ҳақиқий ишқ ҳақидаги қарашлари муаллифлар томонидан муваффакиятли тарзда кенгайтирилганлигининг ҳам гувоҳи бўлиш мумкин.

Замонавий ўзбек адабиётида тахмиснавислик янги босқичга кўтарилди. Айрим ижодкорлар унга янгидан янги шаклий ва мазмуний ўзгартиришлар киритишга муваффак бўлишди. Мухам-

маси мuloқот – мuloқот тахмис шулар жумласидандир. Ҳар бир даврда Навоий газалларига боғланган тахмислар у ёки бу ижодкорнинг асос газалга жуда катта масъулият билан ёндашганлиги кўрсатса, баъзан шоир газаллари билан на шаклан, на мазмунан тенглаша оладиган тахмислар ҳам яратилган. Афсуски, бу ҳол бугунги кун ўзбек адабиётида ҳам кўзга ташланмоқда.

Мустакиллик йилларида мумтоз адабиёт намуналарини мафкурадан холи равишда қайта идрок этиш, шоир дунёқарашининг асл илдизларига алоҳида эътибор қаратиш туфайли тахмиснавислик ҳам янги босқичга кўтарилди. Бугунги кунда Навоий асарларини янги талқинда таҳлил этган ва унга ана шу нуқтаи назардан туриб битилган тахмислар кўпайиб бораётганини кузатиш мумкин.

Бу давр ўзбек адабиётидаги тахмиснависликда ютуқлар билан бир қаторда айрим камчиликлар ҳам кўзга ташланиб туради. Жумладан, асос газал мазмунини теран англамай унга тахмис боғлаш, аруздағи газалга бармоқдаги мисраларни қўшиб тахмис қилиш кабилар энг кўп учрайдиган типик хатолардандир. Афсусланарлиси шуки, айрим ижодкорлар орасида “бармоқдаги аruz” каби хато тушунча ҳам шаклланиб улгурган ва бунга табиий ҳол сифатида караш тобора урф бўлиб бормоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

I. Ижтимоий-сиёсий адабиёт.

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 11 мартағаги “Ўзбек тили ва адабиёти бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 139-сон қарори. (*Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.03.2020 й., 09/20/139/0283-сон*)

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4865-сон Қарори, (*Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.10.2020 й., 07/20/4865/1395-сон*)

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995-сонли Қарори. // «Халқ сўзи» газетаси. 2017 йил 25 майдаги 103 (6797)-сон.

II. Илмий-услубий, илмий-назарий манбалар.

4. Абдулатторов А. Заминаҳои арабӣ-испании пайдоиши мусаммат. // Мачаллаи илмӣ-назариявии «АҲБОРИ ДДҲБСТ» («Ахбори Дошишгоҳи давлатии ҳукуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон») Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. Октябр - декабр, №4 (52), 2012, – 270 с.

5. Абдугафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. Мақолалар. – Тошкент: Faфур Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 184 б.

6. Адизова И. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўкув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2009. – 248 б.

7. Афоқова Н. Жадид лирикаси поэтикаси (вазн ва қофия муаммолари). – Тошкент: Фан, 2005. – 140 б.

8. Афоқова Н. Жадид лирикасида мусаммат. – Тошкент: Фан, 2005. – 24 б.

9. Аъзам, Абдулла. Аруз. Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сабоқлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллый кутубхонаси нашриёти, 2006. – 224 б.
10. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 560 б.
11. Бобоева М. Сўфий Оллоҳёрнинг маънавий қарашлари. Рисола. – Жиззах: «Сангзор» нашр. 2010. – 82.
12. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобирнома. – Тошкент: Фан, 1960. – 516 б.
13. Бойқаро, Ҳусайн. Рисола. – Тошкент: Шарқ, 1991. – 24 б.
14. Болтабоев Ҳ. “Мумтоз поэтик асарлар таҳлилида замонавий усууллар” модули бўйича. Ўқув – услубий мажмуа. – Тошкент: ТДЎТАУ, 2016. – 100 б.
15. Болтабоев Ҳ. Абу Абдуллоҳ Хоразмий. Мифтоҳу-л-улум. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – 430 б.
16. Вадуд М. Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз. Танланган асарлар. www.ziyouz.com кутубхонаси – Тошкент: Маънавият, 2007. – 104 б.
17. Воҳидов А. (мураттиб) Калима ва маънои он. – Самарқанд, 2019. – 150 с.
18. Воҳидов Э. Шоиru шеъру шуур. Адабий эсселар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – 224 б.
19. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Тошкент: “SHARQ” НМАК Бош таҳририяти. – 2017. – 688 б.
20. Искандарова С.А. Стrophicеские формы аруза в тюркско-башкирской поэзии начала XX века Урал – Алтай: через века в будущее: Материалы IV Всероссийской научной конференции, посвященной III Всемирному курултаю башкир. – Уфа, 2010. – С 131.
21. Иссоқов Ё. Алишер Навоийнинг ilk лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 124 б.
22. Исҳоков Ё. Навоий поэтикаси (“Хазойин ул-маоний” асосида). – Тошкент: Фан, 1983. – 166 б.

23. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “O’zbekiston”, 2014. – 320 б.
24. Yulchiyev Q. The problems of space and time in literature. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal, February 2020. – Р. 17-20.
25. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: “TAMADDUN”, 2012. – 316 б.
26. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: «MOVAROUNNAHR» – «O’ZBEKISTON», 2009. – 448 б.
27. Комилов Н., ва бошқалар. Бадиий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 200 б.
28. Levend Agáh Sırrı. Ali Şir Nevai. II. cilt divanlar 4 turkçe, I farsçe dıvan. – Ankara Turk tarih kurumu basımevi, 1966. – 276 s.
29. Матёкубова Т. Поэтик идрок ва маҳорат. – Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2011. – 172 б.
30. Носиров А., Жамолов С., Зиёвутдинов М. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1979. – 184 б.
31. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиклари /Тўпловчи ва нашрга тайёрловчি М.Алавия/. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 234 б.
32. Османова М.Н. Казанская арабоязычная старопечатная книга в Дагестане (по материалам археографических экспедиций). Религиозная тематика в татарском книгопечатании середины XIX в./Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филологические науки». Том 2 (68), № 3. 2016 г. – С. 254-259.
33. Orzibekov R. O’zbek adabiyoti tarixi. – Тошкент: O’zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg’armasi nashriyoti, 2006. – 272 б.
34. Ражабов И. Мақомлар.– Тошкент: “SAN’AT”, 2006. – 404 б.
35. Prof. Dr. Muhammet Nur Doğan. Fâtih dîvâni ve şerhi. – İstanbul, Turkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’, 2014. – 665 s.
36. Раҳмонова Ш. XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятида мухаммаслар ва уларнинг вазн хусусиятлари. //“Ўзбекистонда

хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал journal.fledu.uz , 2019. № 5. – Б. 236-247.

37.Рустамов А. Сўз ҳақида сўз. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – 160 б.

38.Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 216 б.

39.Рустамов А. Сўзимиз – беш юз мингдан кам эмас. // “Ёш куч” журнали, 1989, № 4. – Б. 14.

40. Saidganieva G. The development of classical poetical genres in Kokand literary environment //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal <https://saarj.com>. Vol.10, Issue 9, Sept 2020, Spl Issue, – Р. 14-16.

41.Салоҳий Д. Навоий шеърий услуби масалалари. – Тошкент: Фан, 2005. – 206 б.

42.Салоҳий Д. Навоий назмиёти. Ўқув қўлланма. – Самарқанд. Зарафшон, 2013. – 136 б.

43.Сатторов И.Х. Омилҳои пайдоиш ва иштиҳори Қасидату-л-бурдаи Ал-Бусирӣ. – Душанбе: Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ Нашрияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. – С. 216.

44. Sog'uniy, Alixonto'ra. Tarixi Muhammadiy. www.ziyouz.com , 2007. – 400 б.

45.Мели С. Ғафур Ғулом: вақт фалсафаси. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013, № 3.

46.Усмонов И. Тасаввуф. Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: ТИУ НМБ, 2012. – 248 б.

47.Фитрат А. Дарслик, ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. Танланган асарлар 5 жилдлик. 4-жилд.– Тошкент: Маънавият, 2006. – 334 б.

48.Фурқат. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Ўззадабийнашр, 1959. – 186 б.

49.Фурқат. Танланган асарлар. (Нашрга тайёрловчи Х.Расул). – Тошкент: Ўззадабийнашр, 1975. – 296 б.

50. Фурқат. Мұхаббат йўлида. Шеърлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. 304 б.
51. Халлиева Г. Оғаҳий мусамматлари. Монография. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2019. – 160 б.
52. Ходжаева Р. Мамлуклар даврида адабий муҳит. Шарқ классик филологияси илк тўплам. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 144 б.
53. Хоразмий, Муҳаммад Юсуф Рожий. Жамолинг гулшанининг булбулиман: Танланган асарлар – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 176 .
54. Хуршид. Танланган асарлар. [Нашрга тайёрловчилар: Х. Расулов, М. Қодирова; Масъул муҳаррир М. Алавня]. – Тошкент: Фан, 1967. – 333 б.
55. Шабаратов П. Миниатюра. Ўқув кўлланма. – Тошкент: Tafakkur, 2011. – 128 б.
56. Шайх Абдулазиз Мансур. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: ТИУ НМБ, 2016. – 624 б.
57. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2002, 2-сон. – Б. 77-89.
58. Шайхзода Максуд. Фазал мулкининг сultonи. Алишер Навоий ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар мажмуаси. Асарлар. 6 томлик. 4-том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.
59. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. «Ҳадис ва ҳаёт» 19-жузв. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 5766.
60. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 4-жузв. – Тошкент: Шарқ, 2006. – 638 б.
61. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 5-жузв. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 670 б.
62. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 6-жузв. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 640 б.
63. Юсупов Ш. Забоним қуши ул хирмандин доначин ўлди. // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» газетаси, 2009. № 42.
64. Юсупова Д. Алишер Навоий тахмислари. // Шарқ юлдузи, 2013 й. 2-сон. – Б. 146.

65. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври) – Тошкент: Академнашр, 2013. - 272 б.
66. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (ўкув кулланма). – Тошкент: Tamaddun, 2016, – 304 б.
67. Яхъе Абдулмажид, Ҳасанхон, Яхъе Абдулмажид, Ҳусанхон. Алишер Навоий. Навоийдан чу топқайлар навое. – Тошкент: “HILOL-NASHR”, 2014. – 240 б.
68. Фаззолий, Абу Ҳомид. Кимиёи саодат. Рух ҳақиқати. I жилд. – Тошкент: “Адолат”, 2005. – 412 б.
69. Фаззолий, Имом. Кимиёи саодат”. // “Шарқ юлдузи” журнали. 2014 йил. 5-сон. – Б. 140.
70. Фаниева С. Лутфий ва Навоий шеърияти: классикларимиз ижодида анъана. Шарқ классик филологияси илк тўплам. – Тошкент: Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2009. – 146 б.
71. Фаниева С. Мавлоно Лутфий Навоий нигоҳида. // “O’zbekiston adabiyoti va san’ati” газетаси 2010 йил. 5-сон.
72. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. (тадқиқотлар, мақолалар, лавҳалар). – Тошкент: Фан, 1996. – 162 б.
73. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “O’ZBEKISTON” НМИУ, 2015. – 326 б.
74. Ҳасаний Маҳмуд. Ҳофиз Шеърозий девонининг Ўзр ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзмалари. Шарқ классик филологияси илк тўплам. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 146 б.
75. Ҳасанов Ш. Истеъоддининг рангин жилолари. // Шарқ юлдузи. 2019 йил. 3-сон.
76. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Биринчи китоб. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 2007. – 224 б.
77. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 184 б.
78. Ҳожиахмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 240 б.
79. Ҳожиахмедов А. Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 160 б.

III. Луғат ва энциклопедиялар

80. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – 656 б.
81. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – 644 б.
82. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.
83. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1985. – 636 б.
84. Алишер Навоий Қомусий луғат. I жилд. – Тошкент: SHARQ НМАК Бош таҳририяти. 2016. – 536 б.
85. Алишер Навоий Қомусий луғат. II жилд. – Тошкент: SHARQ НМАК Бош таҳририяти, 2016. – 480 б.
86. Атоуллоҳ Ҳусайнӣ. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 400 б.
87. Banarlı Nihad Sâmi. Resimli türk edebiyâti târihi. I – İstanbul: Millî eğitim basimevi, 1983. – 634 б.
88. Banarlı Nihad Sâmi. Resimli türk edebiyâti târihi. II. – İstanbul: Millî eğitim basimevi, 1983. – 732 б.
89. Фарҳангги забони тоҷики. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. – Москва: Нашриёти «Советская энциклопедия», 1969. – 952 с.
90. Фарҳангги забони тоҷики. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. – Москва: Нашриёти «Советская энциклопедия», 1969. – 952 с.
91. Фозилов Э. Алишер Навоий асарлари луғати. I жилд. – Тошкент: NISO POLIGRAF, 2013. – 1008 б.
92. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. М ҳарфи. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б.
93. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. Т ҳарфи. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – 606 б.
94. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4-том. З ҳарфи. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002. – 704 б.
95. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 5-том. К ҳарфи. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2003. – 704 б.

96. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 6-том. М ҳарфи. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2003. – 704 б.
97. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 10-том. Ш ҳарфи. – Тошкент: ЎМЭ Давлат илмий нашриёти, 2005. – 656 б.
98. Ўзбекча-туркча ва туркча-ўзбекча изоҳли лугат. – Тошкент: Ўзбекистон XTB Ўзбек-турк лицейлари нашри, 1997. – 662 б.
99. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. Адабий жанрлар, шеър санъатлари, аруз ва қофия. – Тошкент: Янги аср, 2008. – 196 б.
- جبران مسعود. الراند. معجم لغوي عصري. – بيروت- لبنان، دار العلم للمايين، ١٩٩٢. – ص.
- IV. Адабий-бадиий нашрлар.**
101. Амирий. Девон. – Тошкент: Фан, 1972. – 360 б.
102. Асрлар нидоси. Ўзбек мумтоз адабиётидан намуналар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – 542 б.
103. Бобомурод, Бобур. Юрагим. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2006. – 160 б.
104. Боборахим Машраб. Мехрибоним, қайдасан. (нашрга тайёрловчи ва сўнгсўз муаллифи Ж.Юсупов) – Тошкент: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 416 б.
105. Байқаро, Ҳусайн. Девон Рисола. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – 168 б.
106. Бойқаро, Ҳусайн. Жамолингдин кўзум равшан. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги НМБ, 1991. – 30 б.
107. Боту. Танланган асарлар. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 192 б.
108. Воҳидов Э. Сайланма. З-жилд. Умрим дарёси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 399 б.
109. Жумабоев Абдукарим. Марғilonda бўлғанмисиз ҳеч... – Фарғона, 2006. – 72 б.
110. Исмоил Махмуд Марғilonий. Дилда васлинг муддао. – Тошкент: “Akademnashr”, 2017. – 336 б.
111. Комил Хоразмий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. – 224 б.
112. Матжон Омон. Сени яхши кўраман. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 344 б.

113. Мирий. Танланған асарлар. – Тошкент: Бадий адабиёт нашириёти, 1965. – 312 б.
114. Мұқимий. Икки жилдли асарлар түплами. 1-жилд. Лирика. – Тошкент: Үзадабийнашр, 1960. – 376 б.
115. Мұхтор Омон. Алишер Навоий ғазалига мухаммас. “Жаҳон адабиёти” журнали, 2012, 2-сон. – Б. 3.
116. Мұхаммад Ризо Мироб Эрниёзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. – Тошкент: Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1971. – 392 б.
117. Мұхаммад Ризо Мироб Эрниёзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. II жилд. – Тошкент: Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1972. – 424 б.
118. Низом, Тўлан. Муқаддас рух. – Тошкент: Faфур Fулом номидаги НМБ, 1992. – 488 б.
119. Навоий Алишер. Бадоев ул-бидоя. МАТ. 20 жилдлик. I жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 724 б.
120. Навоий Алишер. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. 20 жилдлик. 2-жилд – Тошкент: Фан, 1987. – 620 б.
121. Навоий Алишер. Ҳазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – 614 б.
122. Навоий Алишер. Ҳазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. МАТ. 20 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – 558 б.
123. Навоий Алишер. Ҳазойин ул-маоний. Бадоев ул-васат. МАТ. 20 жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 542 б.
124. Навоий Алишер. Ҳазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. МАТ. 20 жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 566 б.
125. Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аббор. 20 жилдлик. МАТ. 7-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 424 б.
126. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 жилдлик. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – 544 б.
127. Навоий Алишер. Мажолис ун-нағоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – 284 б.
128. Навоий Алишер. Маҳбуб ул-кулуб. 20 жилдлик. МАТ, 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. – 316 б.

129. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: –Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 804 б.
130. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: –Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 772 б.
131. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. Бадоев ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: –Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 764 б.
132. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: –Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 840 б.
133. Ниёзий, Ҳамза Ҳакимзода. Девон. 5 жилди ТАТ. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – 380 б.
134. Нодим Наманганий. Танланган шеърлар. – Тошкент: Ўззадабийнашр, 1964. – 88 б.
135. Ножий Уммон. Танланган шеърлар. – Самарқанд, Зарафшон, 1996. – 104 б.
136. Оқсоқоллар каломи. Бокий. Навоий ғазалига мухаммас. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 192 б.
137. Писандий. Бектурбой ҳақида ҳажв. // Шарқ юлдузи, 1968, № 6, –234-236-б.
138. Рожий Хоразмий Юсуф. Танланган асарлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 176 б.
139. Рузибоев Т. Навоий ғазалига таштир. Кўш қанот қасидаси (баёз). – Фаргона: Фаргона, 2021. – Б. 45.
140. Саттор Мўмин. Умр мезони. – Тошкент: “Mashhur press”, 2019. – 340 б.
141. Хоразм достонлари. Ошиқнома. 1-китоб. – Хоразм, 2006. – 326 б.
142. Хоразмий, Ҳофиз. Девон. I китоб. – Тошкент: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1981. – 304 б.

143. Хоразмий, Ҳофиз. Девон. II китоб. – Тошкент: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1981. – 304 б.
144. Чўлпон Абдулҳамид. Ойдан-да гўзал. Шеърлар. – Андижон: Андижон, 1997. – 80 б.
145. Шермуҳаммад Мунис Хоразмий. Сайланма. – Тошкент: Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 366 б.
146. Шода-шода марварид. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: ШАРҚ, 2006. – 416 б.
147. Эргаш Жуманбулбул ўғли. Таржимаи ҳол. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. 2 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – 448 б.
148. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг терма ва достонлари. “Холдорхон” достони. (Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф). 5 томлик. 4-том. – Тошкент: Фан, 1972. – 548 б.
149. Ўзбек адабиёти. 4 томликка илова. 5-том. 2-китоб. – Тошкент: Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. – 352 б.
150. Ғарибий, Шоҳғаріб Мирзо. Девон. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 96 б.
151. Fулом, Faфур. Шеърлар. 12 томлик МАТ. 3-том. – Тошкент: Фан, 1984. – 528 б.
152. Ҳошим, Порсо. Юлдузим: Шеърлар, тўртликлар, фардлар. – Тошкент: Faфур Fулом номидаги Нашриёт - матбаа бирлашмаси, 1992. – 119 б.
- V. Автореферат ва диссертациялар.**
153. Зубаирова И.Г. Литературоведческая терминология в башкирском языке. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Уфа: Башкирский государственный университет, 2016. – 383 с.
154. Искандарова С.А. Эволюция метрического и силлабического стихосложения в башкирской поэзии начала XX века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Уфа, 2013. – 24 с.

155. Хакимов Д.Р. Формирование жанра мухаммас в персидско-таджикской литературе XII – XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук Душанбе. 2017 г. стр. – 208 с.

VI. Интернет манбалари.

156. Абдурахимов Ю. Алишер Навоий асарларида истро ва меърож тавсифи. <https://hidoyat.uz/44709>

157. Аъзамов А. Алишер Навоий ғазалига мухаммас. [www.ziyouz.com kutubxonasi](http://www.ziyouz.com/kutubxonasi).

158. Большая Советская Энциклопедия.
<https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse111639/Мухаммас>

159. Девоний. Навоий ғазалига мухаммас. <http://e-adabiyot.uz/uzbek/mumoz/1215-kitob.html>

160. Divan edebiyati nazim biçimleri ve türleri.
<http://edebiyatsever.blogcu.com/divan-edebiyati-nazim-bicimleri-ve-turleri/4339596>

161. Муҳиддинов М. Навоий ва Гафур Гулом.
https://uza.uz/uz/posts/navoiy-va-gafur-gulom_238171

162. Пайғамбар алайҳиссаломнинг сифатлари ва гўзал ахлоқлари. <http://siyrat.uz/maqola/566>

163. Роким. Навоий ғазалига мухаммас. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/roqim/>

164. Энциклопедия кругосвет.
http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/IRAKSKAYALITERATURA.html

165. http://marifat.uz/marifat/ruknlar/Xalq_bilan_muloqot/2708.htm 06.04.2019

166. <http://www.mehmetinturkyilmaz.com.tr/i/2011/divan-siirinde-kullanilan-nazim-sekilleri-ve-turleri/>

167. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/ahmad-tabibiy>

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУХАММАС ВА ТАХМИС.....	6
Генезис масалалари.....	6
Жанрнинг назарий асослари.....	22
НАВОЙИ ТАХМИСЛАРИ ВА ПОЭТИК МАҲОРАТИ.....	40
Алишер Навоийнинг ўз ғазалларига тахмислари.....	40
Алишер Навоийнинг бошқа шоирлар ғазалларига тахмислари	60
ТАХМИСНАВИСЛИК ВА НАВОЙИ АНЪАНАЛАРИ.....	85
Ўзбек мумтоз адабиётида тахмиснавислик.....	85
Замонавий ўзбек шеъриятида тахмиснавислик.....	105
Хулоса.....	128
Фойдаланилган адабиётлар.....	131

Толибжон Рузибоев

ТАХМИС: ГЕНЕЗИС, ТАДРИЖ ВА ПОЭТИКА

Монография

“Bookmany print” нашриёти

Нашриёт тасдиқнома рақами № 022246. 28.02.2022 й.

Босишга рухсат этилди: 27.06.2022.

“Cambria” гарнитураси. Қоғоз бичими: 60x84 1/16

Нашриёт босма табори 8,7. Шартли босма табок 8,4.

Адади 100 нусха. Офсет усулида босилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

• [t.me/ Bookmanyprint](https://t.me/Bookmanyprint) +998 99 180 97 10

ISBN 978-9943-8396-3-2

9 789943 839632